تماہی

سنگری

اکتوبر-دسمبر جلد:1،شمارہ:1

اکتوبر-دسمبر شمارہ:1،جلد:1

تماہی سنگری

تماہی

سنگری

ایڈیٹر: فیصل جپا، فیاض مگھیانہ، ظہیر وٹو

سارنی

وچار

پنجاب وچ ماں بولی دے حقاں دی نہ تاں منگ نویں ہے
تے نہ ہی رسالے چھپن دی ریت۔ ہر پیڑھی اپنے سر آئی چھوت
لاہن دا چارا کردی رہی ہے۔'سنگری' سریوں چھوت لاہن دا اِک
آہر ہے۔ بولی نال ہوئے دھروہ پچھے پرائیاں توں ودھ اپنیاں دا ہتھ
ہے۔ جدوں اپنے پرائیاں دی طاقت بندے ہن تاں ٹھلن اوکھا تھی
ویندا ہے۔ وِن ٹھلیاں وی گل نہیں بندی۔ ایہو اپنی ہوند دا ثبوت ہے۔
تُسیں موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھلو ونجو تاں گل کِسے بنے لگن دی
آس بجھ سکدی ہے۔

لیکھ

محمد مسعود خالد
ریاض احمد
پروفیسر شارب

اگلے پڑھے نُوں وسارن نال بندہ اندروں خالی ہوسکدا ہے تے خالی
پن بندے لئی ہمیش دا دھڑکا ہے۔

مشتاق صوفی

بابا فرید دیاں حکمت پُر پیاں رمزاں

ادب دی دنیا انسانی تجربےتوں وکھ کوئی وجودنہیں رکھدی۔ ایس لئی اوہ بھاویں کنی سوہنی، گُنجھلد ار تے وچاردھاری ہووے انسانی تخلیق ای رہندی ہے۔ جے ایس دی نینہہ لوکائی دی زندگی دے تجربےتوں نتر دی سچائی تے رکھی ہووے فیر اوہ اپنے ویلے، مقام دی قیدتوں نکل کے کسے ویلے مقام لئی وی نویں نکور تے سجری ہی رہندی ہے۔ ڈی ونچی نے بڑی کھری گل کیتی ہے کہ اساڈے تجربےنہیں سگوں اساڈے فیصلے کُوڑے ہوندے نیں۔ ایہہ اودوں ہوندا ہے جدوں اسیں اپنے تجربیاں نوں عقل دا سیری نہیں بناوندے۔ اپنے تجربیاں نوں اگدوں بنھی سوچ دے تابع رکھنا چاہونے ہاں۔ سلیکھ کار اپنی واپری نوں اوسے ای صورت وچ پیش کردا ہے جیس شکل وچ اوس تے واپردی ہے۔ ایس کم لئی اوہنوں لفظاں دا آسرا تاں لینا ای پیندا ہے، پر واپری دے معنیاں نوں، واپری دے معنیاں دے حُسن نوں، رمز دے اوپرے سریر وچ لشکا دینا اوس دی کلا ہے۔ کیوں جو ادب وچ صورت تے معنی دا سمبندھ سریر تے جند والا ہوندا ہے۔ واپری تے اوس دی رمز شکلوں اکو جیہا لگن، نال ای معنی دا سا گی ہوون ای سلیکھ ہے۔ جیویں اسیں پہلی رات دے چن نوں نونہہ نال تشبیہہ دے وی لویے پر نونہہ چن دی روح نورتوں وانجھا ہے۔ ایس لئی سلیکھ کارنوں اجیہیاں رمزاں دی چون کرنی پوندی ہے، جیہڑیاں اپنے سریر تے جند دوواں راہیں سلیکھ کار دی واپر کا دے معنیاں دے حُسن نوں قائم رکھن۔ بابا فرید جی دی ساری شاعری رمزاں نال پُر پی ہوئی ہے تے ایہناں رمزاں دا گُن ایہہ ہے کہ اوہناں وچ صورت تے معنی دا میل انج دا ہے کہ ایہہ جیوندیاں جاگدیاں رمزاں بن گئیاں نیں۔

رمزاں اشارے تے سینتاں اوکھیاں تے ڈونگھیاں گلاں نوں ساڈی سمجھ دی پدھر تے ساہتکار دی واپری دی پڑھیار نال سانجھ کراون لئی ورتیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ رمزاں ہی ادب دا روپ سنگھار تے سوہنپ ہوندیاں نیں۔ بابا فرید جی دا دور واہی بیجی دا دور سی۔ واہی بیجی دے سبھا وچوں سرب ویاپیاں نوں رمز بنا کے ورتیا ہے۔ کدھرے قدرت دے نظارے دی شے نوں رمز بنایا نیں کدھرے رساں نوں، کدھرے پر چلت متھاس نوں، کدھرے ہر انسان دی سانجھی واپری نوں رمز بنا کے ورتیا ہے۔

ایہہ اجیہیاں تشبیہاں نیں جیہناں دے معنی ایسراں متھے ہوئے نہیں جیویں چن تے چکور، یاں پھُل تے بھورے دے ادب وچ متھے ہوئے نیں تے نہ ای ایہہ تشبیہاں کسے اک مطلب نال بدھیاں ہوئیاں نیں۔ کسے رمز دے اک توں چوکھے معنے نکلن نوں ساہتکار دی رچنا دے پسار دا گُن سمجھیا جاندا ہے حالانکہ رمزاں توں اجیہے معنے کڈھنا جیہڑے اک دوجے دی ضد ہوون ساہتکار دی کیتی کرتی نوں ونجاون والی گل ہے۔ سمجھن والی گل ایہہ ہے کہ ساہتکار دیاں ورتیاں رمزاں وچوں اینے معنے کیوں نکلدے ہن؟ اوس دی اک وجہ تاں ایہہ ہے کہ حیاتی بارے ساہتکار دا نظریہ اپنے ولوں اُساریا جاندا ہے۔ فیر اوس نظریئے نوں موہرے رکھ کے رمزاں تے اپنی مرضی دا اُچھاڑ چاڑھیا جاندا ہے تے آپ دے وچاراں نوں ساہتکار دے پلے نال بنھ کے ادب دی دنیا وچ ٹور دتا جاندا ہے۔ دوجی وجہ ایہہ ہے کہ اسیں اک لیہہ متھ لئی ہے کہ جیس بندے دے ناں دے نال صوفی، سنت، درویش لگیا ہووے اوس دا ایس دنیا تے ایس زندگی نال کوئی سمبندھ نہیں۔ اوس دا کلام تاں ہوندا ای ہے موت تے اوہدے مگروں کیہ ہونا ہے۔ جے کدھرے ایس دنیا، سماج تے لوکائی دا ذکر آوی جاوے اوہنوں موڑ توڑ کے متھی لیہہ دے اندر رکھنا کمال سمجھیا جاندا ہے۔ بابا فرید جی دے کلام نال وی انج ای ہوندا پیا ہے کہ اوہناں دیاں ہزاراں جیونیاں چھپ رہیاں نیں کسے وچ وی اوہناں نوں لوکائی نال جُڑیا نہیں وکھایا گیا۔ چوی سال جنگلاں وچ پھردے رہے، بارھاں سال کچی تند نال کھُوہ وچ پُٹھے لٹکے رہے۔ فیر حجرے وچ بند ہو گئے تے اخیر تریانوے سال دی عمر وچ ایس دنیا، جیہڑی نظر دا فریب ہے، توں کنارہ کر گئے۔ شادیاں اوہناں دینی فریضہ سمجھ کے کرلئیاں تے بچے رب نے دے دتے۔ ایہہ ہے جیونیاں راہیں مہان ہستیاں جیہناں

کائنات، سماج تے حیاتی دے سچ نوں اُگھاڑیا، دی اصل تعلیم توں تھڑکاون دا جتن ہے تے ایہہ اوس ہستی بارے ہے جیہناں نندیا کیتی:

فریدا جنگل جنگل کیا بھویں، ون کنڈا موڑیں
وسی رب ہیالیئے، جنگل کیا ڈُھونڈیں

آپ نے جِنا سفر کیتا تعلیم لئی کیتا۔ زباناں سِکھیاں۔ دنیا نوں علم ورتایا۔ لوکائی نال جُڑ کے وسے۔ لوکائی دی بولی نوں مان ستکار دتا۔ چیف جسٹس دا عہدہ ٹھکرایا۔ ایتھوں تیکر کہ آپ دی مشہوری اک فلسفی ہون کر کے مصر دے شہر اسکندریہ وچ ابنِ بطوطہ نے سُنی تے جدوں اوہ ہندوستان آیا تے پاکپتن آیا۔ بابا جی اودوں تیکر دنیا تے نہیں سن۔ آپ دی تربیت دا اثر کہ آپ دا وڈا پُتر فوج وچ ملازم سی تے چھوٹا پُتر واہی بیجی کردا سی۔ مطلب آپ نے پُتراں نوں نیناں پراناں دی محنت دی کمائی تے لایا۔ آپ نال اوس ویلے دے مولویاں وی آڈھا لایا۔ جیویں اج لوکی ووٹاں منگن والیاں کول اپنے مسئلے لے کے جاندے نیں، اودوں بابا فرید جی ہوراں کول آوندے سن تے آپ اوہناں دے کم لئی بادشاہ نوں رقعہ لکھ کے سفارش وی کردے سن۔ ہن جے کوئی ''سیر الاولیاءٗ'' توں وکھ بابا فرید جی دی جیونی لے آیا ہے تاں اوہنے سُفنا ای ویکھیا ہو سکدا ہے۔ حقیقت تاں اوہناں بیان کر دتی جیہناں آپ نوں اکھاں نال ویکھیا تے اوہناں کولوں سِکھیا لئی۔

بابا فرید جی دا کلام زندہ ای تاں کر کے ہے کہ آپ چانن وچار رکھن والے لوک پریمی طرح لوکائی نال جُڑے رہے۔ ادب وسیب دا، اپنے ویلے دے سماجی شعور دا مُہاندرا ہے۔ جیویں مہاندرا بندے دے جذبیاں دا ترجمان ہے ایویں ادب انساناں دے وچاراں دی جذباتی ترجمانی کردا ہے۔ سماجی شعور دے ایس مہاندرے تے جیہنوں ادب آکھدے نیں وسیب دے ہر پکھ دی بھانور ہوندی ہے زندگی دے پندھ دیاں اوکڑاں دی بھانور۔ کائنات دیاں گُنجھلدار بجھارتاں نہ بُجھ سکن تے بے وس جاپن دی تریلی۔ اپنے پلیوں بنائیاں کہانیاں نال اپنیاں اوکڑاں دے حل دی آس۔ دِین دھرم دا آسرا۔ رزق دی انیائی ونڈ نوں رب دی رضا من کے بے دوسے مارے جاون دی گُجھی درد دی ٹیس۔ بندے تے بندے دا راج نہ مَنن دی متھے تے تریوڑی۔ دُکھاں توں مکت ہوون توں بے وس ہوون توں نراستا۔ مشقتاں دا

مُڑ ھکا، ایہہ ساریاں بھانوراں رل کے جیہڑا تاثر بناندیاں نیں اوہ ادب دا روپ ہے۔ کوئی وی ادبی رچنا فلسفے دے کلیے تے قنون دا انگر ترجمہ نہیں ہوندا۔ نہ ہی مابعدالطبیعات دیاں پیڑھیاں پائیاں گنڈھاں دا سنگھنا بیان ہوندا ہے۔ جیویں مہاندرے دی بھانور واپری دی دس پا دیندی ہے ایویں ادب نوں سمجھن لئی ساہتکار دے پیش کیتے جذباتی مواد دیاں لگراں پھڑ کے اوہدے مُڈھ تیکر پجّن ہی ساہتکار دا نظریہ سمجھن ہے نہ کہ پہلوں نظریہ بنا کے مگروں کلام نوں آپ دے بنائے نظریے دی ٹکسال وچ پاونا۔

دنیا تے کوئی جی جماندرو خیالات لے کے نہیں آوندا نہ ہی خیالات دماغ وچ اُگدے نیں۔ دنیا تے انسان دیاں ہڈیں ورتیاں، اکھیں ویکھیاں، کنیں سُنیاں، پندھ پیاں تا ٹھار سہیاں، سٹ جریاں، وخت کٹیاں، قصیئے جالیاں، درد سمایاں، خوشیاں ورتیاں، بھکھ پرچایاں، رج کھادھیاں، ننگ ہنڈھائیاں۔ محتاجی جھاگیاں بے پرواہی بھرمایاں۔ کسے دے سنگ رلیاں۔ کسے نال ویر پائیاں۔ غلامی تگدیاں فطرت نال بھڑدیاں۔ بے انت کائنات دی ڈونگھیائی وچ تاری لاندیاں ترٹھیاں زندگی دا بھیت جانن دی ہر کھ رکھیاں کھنجے ویلے تے پچھوتائیاں۔ من دے اندر جھاتی پائیاں۔ باہر دی دنیا دی کھوج لائیاں بندے تے جو واپردی ہے ایس واپری دے بیج نال دماغ دی دھرتی تے سُرت دا بُوٹا پنگردا ہے تاں ای آکھیا جاندا ہے کہ سُرت سماجی ہونددا سٹا ہے۔ نہیں تاں جے کسے سجائے بچے نوں جنگل وچ چھڈ آوَ۔ کوئی انسان اوس دے متھے نہ لگے تے ویہاں ورھیاں مگروں اوہنوں لئے آوَ۔ اوہ کیہڑی بولی بولے گا؟ اوس دا دھرم کیہ ہووے گا؟ اوس دیاں عادتاں کیہ ہوون گیاں؟ انج ای جے کسے پنجابی دا سجایا بال انگلینڈ چھڈ آوَ تے ویہاں ورھیاں مگروں موڑ لیاوَ اوہ کیہڑی بولی بولے گا؟ اوس دا دھرم کیہ ہووے گا؟ اوس دیاں عادتاں کیہ ہوون گیاں؟

سُرت دی پدھر دا فرق واپریاں تے اوہناں بارے کیتے ساڈے فیصلیاں دے فرق تے ادھارت ہے۔ جیویں واپریاں دے بیج نال خیال دا بُوٹا پنگردا ہے تے وادھے پیا رہندا ہے خیال دے ایس بوٹے نوں چھانگن سودھن سوارن دا کم سماج وچ پرچلت خیالات کردے رہندے نیں۔ پر سماج اک تھاں ٹکیا ہویا نہیں ایہہ وی وادھے پیا رہندا ہے تے خیالات وی وادھے وچ رہندے نیں ایہہ دوپاسا عمل ہے۔ سوجھوان دے خیالات سماج نوں

اگانہہ ودھاندے نیں تے سماج مڑ کے لوکائی دی سرت دی پدھرنوں اُچیرا کر دیندا ہے۔

مکدی ایہہ کہ دماغ دی دھرتی تے واپریاں دے بیج نال جو بُوٹا پنگر دا ہے اوس بُوٹے تے لگے پھُلاں دی مہک دا ناں ادب ہے۔ پھُل تہانوں نہ وی نظر آوندے پئے ہوون اوہناں دی مہک آپے دس پا دیندی ہے کہ کیہڑے پھُل دی مہک ہے۔ گلاب دی ہے یاں موتیے دی۔

مہک دی پھُل نال، پھُل دی بُوٹے نال، بُوٹے دی دھرتی نال جو جُڑت ہے سو ای جُڑت جذبے دی خیال نال، خیال دی سُرت تے شعور نال۔ شعور دی سماجی زندگی نال تے سماجی زندگی دی مادی حالات نال ہے۔ کھرا ادب اوہ ای ہے جیہس دیاں لگراں دا پسار بھاویں اسماناں تیکر پُج جاوے اوس دیاں جڑھاں وسیب دے اندر ہی ہوون۔ ادب دا ایہہ سارا روپ رنگ بابا فرید جی دے کلام وچوں اُگھڑدا ہے۔ انج ہی اوہناں دیاں ورتیاں رمزاں وچوں سانوں اجیہی سچائی لبھدی ہے جیہڑی دنیا دے کسے وی علم دی کسوٹی تے پرکھی جاسکدی ہے۔ ایہناں رمزاں وچ اوہ حکمت پُر پی ہے جیہنوں اسیں پنجابی فلسفے دا سوما آکھ سکنے ہاں۔

ندی تے بیڑا

لمّی لمّی ندی وہے، کندھی کیرے ہیت
بیڑے نوں کپّر کیا کرے، جے پاتن رہے سُچیت

جے باہروں منگ نہ پایئے تے شلوک دے آپدے آسرے تے رمزنوں جانن دی کوشش کریے تاں دو چار گلاں دا نکھیڑا کرن نال ای حقیقت اگھڑ کے ساہمنے آجاندی ہے۔ ایہہ کہ آپ نے لمی نوں دو واری آکھ کے زور کیوں پایا ندی تاں ہوندی ہی لمی ہے۔ بابا فرید جی دے دور دے انسان دے وسیلیاں موجب ندی دا آد تے انت جانن وسوں باہرا سی۔ ندی انسان دی بنائی ہوئی شے وی نہیں۔ ایس لئی ایہہ کسے اجیہی شے لئی رمز ہے جیہس دا آد تے انت کوئی نہیں۔ جیہڑی شے وہن وچ ہے اِستھر نہیں۔ کندھی کیرن اک نا قابلِ واپسی تبدیلی (IRREVERSIBLE CHANGE) ہے۔ ایہناں نا قابلِ واپسی تبدیلیاں نال ای ویلے دا تصور اُبھردا ہے۔ جے آئیاں تبدیلیاں واپس موڑیاں جاسکدیاں تے فیر وقت دا کوئی سنکلپ نہیں سی بننا۔ ندی وہن نال کندھی دے کرن دا عمل فطرت دا عمل ہے۔ ایس لئی ندی ساڈے

ذہن توں باہر اپنا آزاد وجود رکھن والی مادی کائنات لئی رمز ہے۔ بیڑا سماج لئی رمز ہے۔ مادی دنیا وچ ہوون والیاں تبدیلیاں انسان دے وسوں باہر نہیں اوس وچ انسان دا کوئی عمل دخل نہیں۔ پر سماج وچ ہوون والیاں تبدیلیاں وچ انسان دا عمل دخل ہے سماج نوں ٹورن والا میل یا بیڑے نوں ٹھیلن والی ڈھانی جے سُچیت ہے اجیہا سماج تباہ نہیں ہو سکدا۔ ندی دے وہن نال کھماں دا ڈگن تے اگوں نویاں کھماں دا ندی نوں سمیٹن اٹل ہے۔ ایتھے ندی دی تباہی دا لفظ نہیں ورتیا۔ تباہی دا لفظ سماج لئی ورتیا ہے، پر تباہی اٹل کر کے نہیں ورتیا تے شرط نری پاتن دے ہوون نال نہیں بنھی سگوں پاتن دے سچیت ہوون نال بنھی ہے۔

پاتن بیڑے دا راکھا ہے، بیڑے دے پُور دا راکھا ہے، وہن دا جانو ہے، بیڑے نوں وتر وچ رکھن دا جانو ہے۔ مطلب سماج دی راکھی دی ساری ذمے واری نہ تے وہن دے رحم و کرم تے ہے نہ پاتن تے ہے۔ پاتن دے سچیت رہن تے ہے۔ پاتن دا وسیب نوں وادھے تے ٹورن والے قنوناں نوں جان کے اوہناں موجب بیڑے نوں ٹھیلن ہے، ہیریقلیطس نے آکھیا سی ''تسیں اک ای ندی وچ دو واری قدم نہیں رکھ سکدے کیوں جو ہر پل نواں پانی آوندا رہندا ہے۔'' اوس دی ایس گل توں سوجھواناں نتیجہ کڈھیا کہ کائنات دی ہر شے وٹیجن ہار ہے۔ کوئی شے یاں کوئی وجود دو ویلیاں وچ اکو حالت تے نہیں رہندا۔ اک ویلے جیس حالت تے ہوندا ہے دوجے ویلے اوویں نہیں ہوندا وٹاندرا ازلی سچ ہے۔ بابا فرید جی نے ندی دی رمز ورت کے فطرت دے اندر ہر ویلے تبدیلی دے عمل دا پک کروایا۔ مادی دنیا کائنات تے فطرت وی استھر نہیں ایہہ وی پینڈے پئی ٹری جاندی ہے۔ سماج انسان دی بنائی دنیا ہے ایہہ وی استھر نہیں۔ سماج دا وادھے پین فطرت نال انج ای بدھیج ہے جیویں بیڑے ٹھلن ندی نال بدھیج ہے۔ بیڑے نوں ندی توں وجوگ کے ٹھل تاں سکدے او ٹھلیا نہیں رکھ سکدے۔ مادی دنیا وچ تبدیلیاں انسانی عمل توں باہر نہیں جدوں کہ سماج وچ تبدیلی انسانی عمل دخل دے اندر ہے۔ کیہ مادی دنیا وچ آون والیاں تبدیلیاں بے مہاریاں نیں؟ ایس نوں اک ہور اشلوک راہیں سمجھنے آں۔

کنڈھی، وَہن نہ ڈھاہ، تو بھی لیکھا دیونا
جدھر رب رضاء، وہن تداؤں گو کرے

ہن جے رب دی رضا نوں بادشاہی دے دور وچ لیکے گئے رب دے نقشے موجب ویکھیے تاں گُراہ پے جاواں گے۔ ایس لئی بابا فرید جی دا رب کیہ ہے؟ تے اوس دی رضا دا کیہ مطلب ہے؟ اجو کے سماجی علماں موجب آکھیا ایہہ جاندا ہے کہ تسیں دسو کہ کوئی قوم کیہو جیہے رب نوں مندی ہے اسیں تہانوں اوس پورے وسیب دا نقشہ لِیک دیواں گے۔ کسے قوم دے رب دے تصور دا اثر اک وسیب دے خیال دے آپسی تعلقات تیکر ہوندا ہے۔ جگت تے بادشاہی دا دور ہزاراں ورھے رہیا ہے۔ اوس دور وچ بادشاہی نوں علماں عقلاں دا نچوڑ، وسیب دے ارتقاء دی آخری منزل تے رہت دا تت سمجھیا جاندا سی۔ بادشاہ دے اُتے کسے دا حکم نہیں سی چلدا نہ بادشاہ آپ کسے قنون دا پابند سی۔ ہاں کدے جی تے آئی تے وزیراں دے مشورے من لیندا سی۔ درباری عالماں تے سوجھواناں رب دا نقشہ بادشاہ نوں موہرے رکھ کے لیکیا ہویا سی تے ایہہ اوس ویلے دا پرچلت وچار سی۔ اوہناں رب دی رضا نوں وی بادشاہ دی من موجی طبیعت دے ساگی انسانی جذبیاں دے تابع رکھیا ہویا سی۔ نکی نکی گل تے رُس منیون، جھٹے جھٹے فیصلے بدلاون، گھڑی پل وچ ہور دا ہور ہو جاون، اچنتے کسے تے مہربان ہوون یاں تھڑیوں ڈیگن، کوئی متھا ٹیکے تے اوہندے سر لاہ دیون دا حکم دیون تے کسے گاہلاں کڈھن والے نوں انعام وکرام دیون ورگیاں بچگانہ خواہشاں دا رب نوں غلام لیکیا ہویا سنے ایس لئی کسے تبدیلی مگر قدرت دے اٹل، ان موڑ تے ان تھڑک قنوناں ول اوہناں دا دھیان نہیں سی جاندا۔ بابا فرید جی بادشاہی دے مخالف سن ایس لئی رب دی رضا نوں بادشاہ دی رضا دے ساویں رکھ کے نہیں ویکھ سکدے سن۔ ایتھے وہن تے ڈھاء دو رمزاں ورتیاں گئیاں نیں۔ رمزاں موجب ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ وقت دے اگانہہ ودھن نال تبدیلی قدرت دا قنون ہے۔ مادی دنیا وچ تبدیلی وقت دے گذرن نال بدھی ہوئی ہے۔ اشلوک دی دوجی تک تاں جواب ہے۔ کس سوال دا؟

کنڈھی، وَہن نہ ڈھاء، تَو بھی لیکھا دیونا

انسان اپنے بچپنے وچ جدوں فطرت دی جھولی وچوں نکل کے رِڑھن جوگا ہویا تے اوہ سمجھدا سی کہ چن، تارے، پہاڑ، دریا، رکھ، پتھر، بدل ورگیاں ساریاں شیواں وچ انسان ہار

جند، سرت، جذبے تے احساس ہن۔ ایہہ ساریاں شیواں ساڈے ہار خوش ہوندیاں تے کاوڑ کردیاں نیں۔ جیویں اسیں نیت کر کے کوئی کم کرنے آں انج ای ایہہ شیواں وی نیت کر کے کسے نوں فائدہ یاں نقصان پہنچاندیاں نیں۔ جیویں اج وی کہنے آں فلانی نہر ہر سال بندہ لیندی ہے۔ جمعرات دی جھڑی ہے ست دن وسے گی۔ زلزلہ آون تے آکھنا کہ ایہہ عملاں دی سزا ہے۔ پھل دار بوٹے کول رولا نہ پاؤ کدھرے کچے پھل ای نہ سُٹ دیوے۔ جنوراں پاروں وی ایہہ وچار اج تیکر ٹرے آوندے نیں کہ شیر دا غصہ، سپ وچ بدلے دی بھاونا، اُٹھ دا کھور، گھوڑے دی اڑی۔ وچار دا ایہہ ڈھنگ کہ مادی شیواں یاں جنوراں وچ انسان ہار سرت تے جذبے نوں روحاں دا مت آکھیا جاندا ہے۔ اجیہے کئی وچار رسماں دے پلے نال بنھ کے جیوندے رکھے جاندے سن تے ایہہ رسماں کسے نہ کسے مذہب دا حِصّہ بن جاندیاں سن۔ بابا فرید جی ہوراں دے زمانے وچ وی اجیہے وچار پرچلت سن، اج کل وی ہن۔ بابا فرید جی نے روحاں دے مت دا کھنڈن کرن دا ڈھنگ کیہ ورتیا ہے کہ سوال روحاں دے مت والی دھر توں ہو کے کیتا نیں تے جواب کورا دتا نیں کہ تبدیلی رب دے متھے قنوناں موجب آونی ہوندی ہے ایہہ عمل ہر ویلے جاری ہے تے بندے دا ایس وچ کوئی عمل دخل نہیں۔ وقت دی رفتار نال تبدیلی دے عمل نوں لیکھے دا بھودے کے روک نہیں سکدے۔

ایہناں چار رمزاں ندی، بیڑا، وہن تے ڈھاء دے ورتارے توں حکمت کیہ پنگری؟ تے فلسفہ کیہ اُگھڑیا؟

1۔ مادی دنیا تے وسیب کوئی وی استھر تے جامد نہیں۔

2۔ ٹٹ بھج، تبدیلی، اک حالت توں دوجی، قدرت دے قنوناں موجب ہے۔

3۔ وسیب دے اگانہہ ودھن، کسے تباہی دے مونہہ آون توں روکن وچ انسان دے سچیت رہن دا عمل دخل ہے۔

4۔ مادی دنیا وچ تبدیلی نوں اساڈیاں چاہواں تے سدھراں نال کوئی سروکار نہیں۔

5۔ مادی دنیا بدھیج ہے قدرت دے قنوناں دی سماج بدھیج ایس حد تیکر ہے جناں بیڑا ندی دے وہن تے، اگوں سماج دی ساری ٹور انسان دے سچیت عمل دے ہتھ ہے۔

ڈوہاگن رب دی

ایہہ وی وسیب لئی رمز ہے۔ ڈوہاگن چُھٹڑ ہوندی ہے جیس نوں اوس دے سائیں چھڈ دتا ہووے۔ ایہہ چھڈن وی کئیاں موجباں کارن ہوندا ہے بے وجہ نہیں ہوندا۔ ڈوہاگن جدوں سہاگناں وچکار رہندی ہووے فیر اوس دی زندگی جھورے جھُرن ہی رہ جاندی ہے۔ ڈوہاگن رب دا اوہ وسیب ہے جیس نوں رب نے چھڈ دتا ہووے تے ایس چھڈن دا کارن وی تاں کوئی ہووے گا۔ تتی توءای ڈوہاگن ہے فرماندے نیں:

تتی توء نہ پلوے، جے جل ٹُبھّی دے
فریدا جو ڈوہاگن رب دِی، جُھوریندی جُھورے

مادی دنیا تے وسیب اُتے قنوناں دی حاکمی ہے تے کھیتی وچوں مثال لے کے آکھدے نیں کہ جیویں پانی کھیتی نوں ہری بھری کرن دا وسیلہ ہے۔ ایہہ قدرت دا قنون ہے۔ جے کھیتی پانی نہ ملن کرکے سڑ جاوے فیر ہری نہیں ہوندی بھاویں فیر اوس نوں پانی وچ ڈوب دیئو۔ قدرت دے قنون دی اُلنگھنا کرکے جو نتیجہ اٹل نکل آیا اوس نوں موڑ نہیں سکدے ایہہ وی قدرت دا قنون ہے۔ کھیتی اوس ویلے ہر بندے دی واپری، اکھیں ویکھی گل سی۔ ایس توں مثال لے کے وسیب ول آوندے نیں کہ جیہڑا وسیب رب دے قنوناں دے ورودھ بناوٹی اساریا جاندا ہے۔ جیس وچ اک نکی جیہی ڈھانی رزق دے وسیلیاں تے قبضہ کرکے باقی دی وڈی گنتی نوں دکھاں، مصیبتاں، کشٹاں وچ پا دیندی ہے۔ اجیہا وسیب رب توں وانجھا ہو جاندا ہے۔ اوس وچ زندگی دکھاں دا دوجا ناں ہوندا ہے۔ بابا فرید جی ہوراں بھانے رب دے مِلن دی نشانی ایہہ ہے کہ وسیب دا ہر جی سکھی وسدا ہووے۔

آپ سنواریں مَیں مِلیں، مَیں مِلیاں سُکھ ہوء
فریدا جے تُوں میرا ہوء رہیں، سبھ جگ تیرا ہوء

ایہہ اشلوک رب ولوں ہوکے بولیا گیا ہے۔ سُکھ رب دے ملن دی نشانی دسی گئی ہے۔ ہر اک نوں ہر اک وچ رب کدوں دس سکدا ہے؟ سارے جگ وچ رب کدوں دسدا ہے؟ ایس منزل تیکر اپڑن لئی شرط کیہ بنھی ہے؟ آپ سوارن دی۔

ایتھے وی بندے دا اختیار منیا گیا ہے۔ سبھ جگ تیرا ہوء۔ کل دی آزادی تے کل دی سانجھ دی منزل ہے، جیہڑی بندے دے آپ کیتے سدھار نال آؤنی ہے۔ ایہہ سوارن کلے کارے دانہیں۔ وسیب وچ جگ سوارن دی سنستھا نال جڑیا ہویا ہے تے ایہہ صوفی دا وچار ہے۔ شریعت والے کہندے نیں کہ ایتھوں دے دکھ تہاڈی ازمائش ہے، جیہڑا ایتھے انیاں، ظلم، مل، دھرو دھگان، محتاجی برداشت کرے گا۔ ایہنوں رب ولوں آئی سمجھ کے مل گیراں، ظالماں، انیاں کرن والیاں نوں کُھل کھیڈن دا موقعیا دیوے گا، اوہ اگلے جہان موتیاں دے محل وچ رہوے گا۔ جیس دے آسے پاسے دودھ تے شہد دیاں نہراں وگ رہیاں ہوون گیاں، پر بابا فرید جی دا وچار ایس توں پُٹھڑ ہے۔

فریدا تِنہاں مُکھ ڈراونے، جیہناں وِساریو ناؤں
ایتھے دُکھ گھنیرے آ، اگے ٹھور نہ ٹھاؤں

مکھ ڈراونے توں مطلب ایہہ نہیں کہ اوہ بھئو بن جان گے۔ اوہناں دی حالت ویکھ کے لوکیں ڈرن گے۔ 'ڈوہاگن رب دی' والا وسیب اپنی حالت دی زبان نال دس رہیا ہووے گا۔ لوکی اوس دی حالت ویکھ کے ڈرن گے۔

ایتھے تاں دکھ اپنی تباہی ولے لے جان والی طرز زندگی دے کارن بھوگ ہی رہیا ہووے گا اوہ اپنی ایس زندگی توں ہی اندازہ لا لوے کہ اگانہہ اوس نال کیہ ہونی ہے۔ اوس آپ نہ سوارن دی ایتھے وی سزا بھگتنی ہے تے اوتھے وی۔ بھلک اج دی کُکھ وچوں جنم لیندا ہے۔

اک اجیہا بھلیکھا جیہڑا دنیا تے ہر مذہبی وسیب نوں رہیا ہے تے رہوے گا تے ایس دھوکھے وچ رکھن نال ہر مذہب دے پنڈت دی روٹی جُڑی ہے تے ایہہ کہ اسیں رب دے بہت نیڑے ہاں۔ ہر مذہب ایہو کہندا ہے کہ اسیں رب نوں سبھ توں پیارے ہاں۔ ایتھے بھاویں اوہ غلامی دی زندگی گزار رہے ہوون، پر ہے نیں رب دے لاڈلے۔ بابا فرید جی ہوراں اوہناں نوں کچوکا کیہ لایا ہے۔

سَو ہرے ڈھوئی نہ لہیں، پئیے ناہیں تھاؤں
پِر واتڑی نہ پچھ اِی، دھن سوہاگن ناؤں

ڈوہا گن رب دی رمز توں حکمت کیہ پنگری؟ کوئی وسیب آپ دے موہوں کیڈا وی رب پرمتا ہووے اوس دے حالات اجیہی کسوٹی نیں، جیہڑے ایس دعوے دی تصدیق یاں تردید کر رہے ہوندے نیں۔ موہوں رب پرمتا ہووے تے رہ غلامی، غریبی، بے انصافی، ظلم، لٹ مار، متھاجی وچ رہیا ہووے تاں اوہ سمجھے کہ رب نے اوس دی راکھی توں ہتھ چک لیا ہے۔ جے اوہناں آپ دی ہمت کوشش نال وسیب وچوں انیائی ونڈ مکا کے لوکائی نوں دکھاں توں مکتی دوالئی ہے اجیہا وسیب رب نوں پیارا ہے اوس وسیب دے ہر اک وچ ہر اک نوں رب نظر آون لگ پیندا ہے۔ اوہناں دے ایتھوں دے حالات اوہناں دی اگلی زندگی دا نقشہ ہوندے نیں۔

کاٹھ دی روٹی

کاٹھ دی روٹی دی رمز نوں سمجھن لئی پہلاں ایہہ ویکھنا لازمی ہے کہ بابا فرید جی ہواں دے ویلے دا وسیب کیہو جیہا سی۔ فرماندے نیں۔

فریدا اِکناں آٹا اگلا، اِکناں ناہیں لون
اگے گئے سِنجاپسن، چوٹاں کھاسی کون

ایہہ دوہڑہ اوہناں دے اپنے ویلے دے سماج دا چتر ہے۔ اشلوک وچ آٹے دا ذکر ہے سمجھو روٹی دی گل ہے۔ روٹی دی گل ہے تاں سمجھو ایہہ معیشت دا ویروا ہے۔ معیشت دا لفظ نکلیا ای عربی دے لفظ عیشہ توں ہے جیس دا مطلب ای روٹی ہے۔ ایہہ اشلوک بغیر کسے رمز دے سدھی طبقاتی سماج دی تصویر ہے۔ اک نکی جیہی ڈھانی کول بے حسابا رزق ہے تے دوجے پاسے وڈی گنتی اپنی محنت مشقت نال کیتی کمائی تے وی پورا حق نہیں رکھدی۔ ایہہ اودوں ای ہوندا ہے جدوں رزق دے وسیلیاں تے مَل ماری گئی ہووے تے باقی ساری خلقت ایس مَل گیری دے کل پُرزے بن کے جیون ہنڈھائی جارہی ہووے۔ ایہہ ہی ان گنت لوکائی دے دکھاں دا کارن ہے۔

سوال ایہہ ہے کہ جے سینکڑیاں بُتاں نوں پُوجن والے بُتاں نوں چھڈ کے اک رب تے ایمان لے آون۔ وسیب دی معیشت دی ایس کانی ونڈ نوں مکاون دا جتن نہ کرن۔

تاں کیہ اوہ دکھاں توں مکت ہوسکد ے نیں؟ ایس لئی بابا جی ہوراں 'اکناں آٹا اگلا' والی وچار دھارا ولوں ہوکے ایس مسئلے نوں مذہب نال نہیں جوڑیا۔ جیویں اسیں اپنے پچھوکڑ ول دھیان کرکے ویکھیے کہ سینکڑیاں بُتاں دے پجاری جیہناں دھرم دی اُساری ذات پات، چھوت چھات تے کیتی سی تے اوس نوں دھرم دے آسرے قائم رکھیا سی۔ کیہ اوہناں اک رب تے ایمان لیاون توں ہزاراں ورھے مگروں اج تیکر انساناں وچکار ایس نفرت نوں قائم نہیں رکھیا ہویا۔ ایس لئی بابا فرید جی ہوراں نے طبقاتی ونڈ دے مسئلے نوں اسماناں توں لوکائی دے حق وچ ہوون والے فیصلے دی اُڈیک نال نہیں جوڑیا۔ سگوں ایتھے ای آپ سوارن دے معنے اگھڑدے نیں۔ تے اگوں چوٹاں دا ذکر ہے جیویں کوئی بھِڑ پین لگا ہے، لڑائی چھڑن والی ہے۔ اوہ ایس لڑائی وچ آپ کس پاسے نیں۔ آکھدے نیں۔

فریدا روٹی میری کاٹھ دی، لاون میری بھُکھ
جیہناں کھادی چوپڑی، گھنے سہن گے دُکھ

اوہناں آپ دی سیان 'اکناں ناہی لون' والیاں والی دھر ولوں ہوکے کروائی ہے۔ آپ بندہ جیہڑے پاسے ہووے نت اوس دی خیر منگدا ہے۔ جے کلام نوں اوس ویلے دی لوکائی دی گزاری جا رہی زندگی نال جوڑ کے پڑھیے تاں کاٹھ دی روٹی رمز ہے اک طبقے دے معاشی حالات دی۔ کیونکہ ایتھے فیر روٹی دی گل ہے۔ اوہ حالات جیہناں وچ اک دِھر دی بڑیاں مشکلاں، وختاں، مشقتاں، محنتاں نال کیتی کمائی سر دنیا پل سنبھ رہی ہے تے اوس دی آپ دی روٹی اینی کرڑی ہوگئی ہے کہ اوس دے جیون دا آسرا نہیں بندی پئی تے اُتوں بھکھ دا لاون۔

بابا فرید جی دی حیاتی تے لکھی جاون والی سبھ توں پہلی کتاب ''سیرالاولیاء'' وچ لکھیا ہے کہ بابا فرید جی شام نوں اک ویلے ای روٹی کھاندے سن۔ فیر اگلے دن شام نوں کھاندے سن۔ بڑھیپا کرکے مدھری روٹی تے گھیو وچ گُنھی ہوئی روٹی کھاندے سن۔ جیہناں ویاکھیاکاراں ساہت دے تل اُتے ای رہنا ہوندا ہے تے کلام دی روح نوں پروکھا رکھنا ہوندا ہے اوہناں نے تاں لکڑ دی اک روٹی بنا کے شیشے دے صندوق وچ مڑھا کے دربار تے رکھی ہوئی ہے تے اوہدے پاروں مشہوری وی کیتی ہوئی ہے کہ لکڑ دی ایس روٹی نوں دھاگے وچ

پرو کے بابا جی گل وچ پائی رکھدے سن۔ جدوں بھکھ لگدی سی ایہنوں چک مارلیندے سن۔ ایہہ گل اوس ہستی بارے کیتی گئی ہے جیہڑے زندگی دی حقیقت دے اینے نیڑے سن کہ جیہناں آکھیا ''روٹی دین دا چھیواں رکن ہے۔'' جیہڑے زندگی دا ایڈا میکانکی تصور رکھدے سن کہ آکھیا:

ساڈھے ترے من دیہری، چلے پانی ان

جے ایہہ گل حضرت نظام الدینؒ نے اکھیں ڈٹھی کر کے نہ کیتی ہوندی تاں ایس رمز نوں سمجھن لئی عام بندے لئی بڑے اڑیکے سن۔ ایس اشلوک وچ نرا کاٹھ دی روٹی ای رمز نہیں سگوں چوپڑی وی رمز ہے دوجیاں دی محنت دا رس چُوس کے اپنی زندگی نوں سکھالا بناون والیاں دی۔ اک طبقے دی چوپڑی دوجے طبقے دی کاٹھ دی روٹی نال جُڑی ہوئی ہے۔ ایہو ایس اشلوک دا مُول وچار ہے۔ تھوڑیاں دی چوپڑی گھنیاں دی روٹی نوں کاٹھ دی روٹی بناوندی ہے۔ جیس وسیب وچ لوکائی دی حالت ایہہ ہووے۔

فریدا دُکھاں سیتی دینہہ گیا، سُولاں سیتی رات
کھڑا پُکارے پاتنی، بیڑا کپّر وات

جیس دا پل پل بے وساہیاتے راکھی توں وانجھے ہوون دے احساس وچ لنگے اوہ وسودھر وچ ہوندا ہے۔ وسودھر بندے دیاں چاہواں سدھراں نوں ہر کھ حسرت وچ بدل دیندا ہے۔ ہک ڈاہ کے مقابلہ کرن دی جرات کھوہ لیندا ہے۔ آپ سوارن دی تھاں دوجیاں دی غلامی وچ وڈیائی سمجھن لگ پیندا ہے۔ حقیقت دا ساہمنا کرن دی تھاں وہماں بھرماں نوں راکھا بناوندا ہے۔ ان ڈٹھیاں قوتاں دی دہشت دل تے بٹھائی رکھدا ہے۔ اپنے بے وس ہوون نوں نینہہ بنا کے اُتے اپنا دھرم اُساردا ہے۔ ایس وسودھر نوں دکھاں سیتی دینہہ تے سولاں سیتی رات آکھیا ہے۔ جیس وسیب دے لوکاں دی ایہہ حالت ہووے اوہ وسیب تباہی ولے جا رہیا ہے۔ پاتن کوک پکار ایس لئی کر رہیا ہے کہ اوس دی جاچے بیڑے نوں کپر توں بچایا جا سکدا ہے۔ ایتھے دریا وی وگ رہیا ہے تے بیڑا وی ٹھِلیا ہویا ہے پر جا کپر ول رہیا ہے۔ حکمت ایس رمز دی ایہہ ہے کہ معاشی انیاں ای دکھاں دا کارن ہے، جیہناں نال ایہہ انیاں ہو رہیا ہے جے اوہ آپ سوارن گے تاں انیاں کرن والیاں نوں بہت دکھ سہنے پون گے۔ تبدیلی

توڑ ای طبقاتی کشمکش دے نتیجے وچ چڑھدی ہے۔

پُھلڑا

سٹا پھل ہوندا ہے تاں ای سٹے نوں نتیجہ وی آکھنے ہاں۔ کسے رُکھ نوں پھل لگنا اک لڑی وار گل ہے۔ کرومبلاں توں پُھلڑا، پُھلڑے توں پھل اک مرحلہ وار نتیجہ وی ہے تے محسوس نتیجہ وی۔ ہر مرحلے دا نتیجہ وکھری وکھری تے محسوس شکل وچ اپنی پورنتا ول ودھد یا ہویا۔ اکھاں موہرے وادھے پیا۔ زندگی وچ کجھ عمل ایجیہے ہوندے نیں جیہناں دا محسوس نتیجہ ایتھے تہاڈی اکھاں موہرے نہیں ہوندا جیویں عبادت۔ پر سماجی عمل دا نتیجہ محسوس تے لڑی وار ہوندا ہے تے شرط ایہہ ہے کہ جے عمل جاری رہوے تے نتیجہ وی وادھے پیا اپنی پورنتا ول ٹُریا رہندا ہے۔ جے پُھلڑا لگ جاوے تے تُسیں رُکھ نوں جڑھوں اُکھیڑ دئیو تے اوہ پُھلڑا کدی وی پُھل نہیں بن سکدا۔ بابا فرید جی سماجی عمل دے محسوس تے لڑی وار نتیجے لئی پُھلڑا دی رمز ورتی ہے۔

پہلے پہرے پُھلڑا، پھل بھی پچھا رات
جو جاگین لہن سے، سائیں کنُوں دات

ایس اشلوک وچ رات دا پہر ہے۔ ایہہ وی رمز ہے جیس دے معنے عربی فارسی اردو تے پنجابی شاعری وچ متھے ہوئے نیں۔ رات توں ہمیشہ ظلم، جبر، انیاں، غلامی تے انسان نوں بے وس کرن والی ہر شے مراد لئی جاندی ہے۔ کوئی ایسی لادو شے جیہڑی انسان نوں بے وس رکھن لئی چڑھائی گئی ہے۔ بابا فرید جی دے زمانے دی رات کیہو جیہی سی؟ ایس دور ول جھات پایئے تاں اوہ دھاڑویاں دا راج سی۔ ایجیہے راجے جدوں مقامی راجیاں نال رل کے راج کردے نیں تے لوکائی دی غلامی دوہری ہو جاندی ہے۔ ایہہ زمانہ وی آقا تے غلام، بادشاہ تے رعایا، حاکم تے محکوم، اُچی تے نیویں ذات، مرد تے عورت دی ونڈ دا ہے۔ اُتوں وکھو وکھ دھرماں دی ونڈ وی ہے۔ پر بابا فرید جی ہوراں کسے ونڈ دا ذکر نہیں کیتا سگوں اوہناں اوس ونڈ دا ذکر کیتا ہے جیس دی نینہہ تے ایہہ ساریاں ونڈاں اُسریاں ہوئیاں نیں۔ سگوں ایہہ آکھیے کہ جیس مڈھلی ونڈ توں لوکائی دا دھیان تھڑکاون لئی بناوٹی ونڈاں دا چوکھا چرچا

کیتا گیا ہے اوہناں اوسے تے اُنگل رکھی ہے۔ روپ وچ اوہ ونڈ معاشی ہے تے خیال روپ وچ اوہنوں تقدیر، اُچی نیویں نسل، اسمان تے رب دی بادشاہی، دھرماں دے رب ہتی ہوون نہ ہوون وچ پیش کیتا گیا ہے۔ بابا فرید جی جیہڑے انیاں دا ذکر کردے نیں جیہڑی رات دی ولھیٹ وچ لوکائی نوں بے وس ویکھ رہے نیں اوہ ہے:

فریدا اکناں آٹا اگلا، اکناں ناہیں لون

ایس معاشی انیاں دی رات وچ جتھے ہر جی دی زندگی دے ڈیوے دی لاٹ آلے دوالے گھُلد یاں ہنیر یاں اگے آپ نوں بچاون دی مرضی دی غلام کھلوتی ہووے، اوتھے جا گن ان گنت ڈیویاں نال سورج بنا کے سویر کرن اک سماجی عمل ہے۔(پنتھ سمھال سویرا) صرف ایس شلوک وچ ای نہیں سگوں ہور شلوکاں وچ جا گن دی وڈیائی کیتی گئی ہے۔

فریدا پچھل رات نہ جاگیوں، جیوندڑو مویوں

جے تیں رب وساریا، تاں رب نہ وِسریوں

جیہڑا ظلم تے جبر دے دور دے آخری پہر وچ وی نہیں جاگیا اوہ تاں جیوندا ای مر گیا۔ جیوندا مرن کوئی رمز نہیں سدھ پدھی جیہی گل ہے پر ہے ویاکھیا دی بھکھی۔ مادہ بے جان شے ہے۔ ساری کائنات مادی ہے۔ پھیر مادی شے وچ جند پے گئی تے اوہ جاندار شے بن گئی۔ ہر جاندار شے پکھی، پسو، درند، چرند جیوندیاں شیواں نیں۔ انسان دا بچہ وی اک جند والی شے دی پدھر تے جمدا ہے۔ پھیر جیہڑے ماحول وچ ودھدا پُھلدا ہے اوس ماحول وچ اوس دی سُرت ودھدی ہے۔ تاں ای کیہندے نیں سُرت سماجی ہوند دا سٹا ہے۔ ایہہ سُرت ای ہے جیہڑی آپ دی، آپ دے آل دوالے دی تے کائنات دی سیہان کردی ہے۔ اپنی ہوند پچھاندی ہے۔ اپنیاں واپریاں راہیں سُرت نوں منظم کردی ہے۔ کائنات دے بھیت جان کے اوہنوں اپنے وس وچ کرن دا جتن کردی ہے۔ اپنے آل دوالے نوں اپنی مرضی ہیٹھ تبدیل کرن دا جتن کردی ہے۔ اسیں جند تے سُرت نوں اکو ای شے سمجھنے ہاں۔ حالانکہ سجائے بال وچ جند تاں ہوندی ہے پر سُرت نہیں یاں زندگی دے کسے حصّے وچ کسے حادثے وچ سُرت گواچ جاوے، پر بندہ جیوندا رہندا ہے۔ ایس لئی سُرت تے جند دو وکھو وکھ شیواں نیں۔ انسان توں اڈ دنیا دیاں جند والیاں ساریاں شیواں جاندار تاں ہے نیں پر سُرت توں وانجھیاں

نیں۔ ایس لئی اوہ نہ تاں اپنے آپ نوں بدل سکدیاں نیں تے نہ حالات نوں تبدیل کرن تے قدرت رکھدیاں نیں۔ جے کسے کارناں موجب انسان دی وی ایہہ حالت ہو جاوے کہ نہ تاں اوس نوں آپ وچ تبدیلی لیاون تے پک ہووے، غلامی وچ ہی زندگی سمجھ رہیا ہووے، تے نہ ہی اوس نوں ایہہ پک ہووے کہ اوہ آپنے آلے دوالے نوں بدل سکدا ہے۔ سماج دی اجیہی حالت نوں بابا فرید جی جیوندا مویا آکھدے نیں۔ ہن جے اشلوک ول پرتیئے تاں دوجی بھکھی گل جیس نوں ویاکھیا نال رجاون دی لوڑ ہے اوہ ہے رب نہ وسریو۔ ایہنوں اک مثال نال سمجھو۔ اگ دا کم ہے ساڑن ایہہ رب دا قنون ہے۔ جے تُسیں وسر کے ہتھ اگ وچ پا دیوؤ تے اوہنیں تاں ساڑنا ای ہے۔ تُسیں بھاویں بُھل گئے ہو، پر اگ ساڑن دا قنون نہیں بھلّی ایہہ ہے رب نہ وسریو۔ ہن اشلوک دا مطلب ایہہ ہویا کہ جوانیاں دی ڈھلدی رات ویلے وی نہیں جا گیا اوس تے رب دا اٹل قنون لاگو ہوندا ہے کہ پھیر اوہ جیوندے جی مریا ہویا ہے۔ اوہندے واسطے سویر دا کوئی مطلب ہی نہیں رہ جاندا۔ جیویں موئے بندے واسطے زندگی دا سارا ہنگامہ بےکار ہوندا ہے۔ رب دے قنون نوں تُسیں وساروی دیو تاں وی اوہ اپنا نتیجہ پیدا کرن توں نہیں تھڑکدا۔

سچیت رہن، جاگن دی اہمیت بابا فرید جی دے کلام وچ تھاؤں تھائیں کھلری ہے۔

فریدا رات کتھُوری ونڈیئے، سُتیاں ملے نہ بھاؤ

جیہناں نین نیندراولے، تنہاں ملن کواؤ

راتیں کستوری ونڈدی ہے پر اوہناں نوں کوئی حصّہ نہیں مل سکدا جیہڑے سُتے ہوئے نیں۔ بابا فرید جی دی پوری شاعری وچ جاگن زندگی تے زندگی وچ ڈھکویں سیر پاون دی علامت ہے۔ کھلوتے جیون تے سون نوں اوہناں موت دے معنیاں وچ ورتیا ہے۔

فریدا اٹ سرہانے، بھوئیں سَون، کیڑا لڑیو ماس

کیتڑیاں جُگ واپرے، اِکت پیاں پاس

اوہناں دے موجب جاگن دا عمل وی بغیر پرکھ دے نہیں۔ نہ اوہناں اوس عمل دے نتیجے نوں اگلے جہان نال جوڑیا ہے۔ ایس دا ایہہ مطلب وی نہیں کہ اوہناں کوئی عمل وی اگلے جہان نال نہیں جوڑیا۔ اوہناں اگلے جہان نال وی عملاں دے سانگے جوڑے نیں

جیویں 'عمل جو کیتے دنی وچ درگاہ آئے کم' اوتھے ایہہ گل بڑی واضح ہے تے اتھے ایہہ گل بڑی اُگھڑویں ہے کہ سماجی عمل دا نتیجہ تہاڈی اکھاں موہرے ایس دنیا وچ کرومبلاں، پھلڑا تے پھل بن کے تہانوں عمل دی جاگن دی رات کر کے ملدا ہے۔ ایس دا نچوڑ اک اشلوک وچ انج پیش کیتا ہے:

فریدا لوڑے داکھ بجوڑیاں، کِکر بیجے جٹ
ہنڈے اُن کتائیندا، پیدھا لوڑے پٹ

جٹ علامت اے کسے وی پنجابی لئی۔ داکھ بجوڑیاں پھل ہے۔ نتیجہ منزل ہے۔ جٹ دا اوس منزل تے پُجن دا۔ نتیجہ حاصل کرن دا راہ کیہ اپنایا ہے کہ کِکر بیج دتے سُو۔ منزل ہے ریشم پاؤنا۔ سکھ حاصل کرنا تے اوس مقصد تیکر اپڑن لئی اُن کتاوندا پھردا ہے۔ ایہہ دُپھیڑ ہے مقصد تے اوس تیکر اپڑن دی واٹ وچ۔ ایس دُپھیڑ دا حل کیہ اے؟ پھُلڑا۔ جے پھلڑا ای نہ لگیا تے سگوں سولاں آ گئیاں تاں سمجھو واٹ کراہ ہے۔ جیویں بیماری گھُلاون والا دارو پوری بیماری گھُلاون توں پہلاں اپنا اثر وکھاونا شروع کر دیندا ہے تے بیمار دا ایمان بجھ جاندا ہے کہ ایہہ دارو ای امرت ہے۔ جے دارو شروع توں اخیر تیکر اپنا کوئی اثر ای نہ وکھاوے تے بیمار دے دارو تے ایمان نوں اڈول رکھن دا کیہ طریقہ ہے؟ دنیا نوں تبدیل کرن والا سماجی عمل وی اپنا اثر لڑی وار وکھاوندا ہے تاں ای پورے نتیجے دی آس عمل دے جُثّے وچ ساہ بن کے رات نال بھڑدی رہندی ہے۔ جے پہلے پہرے پھُلڑا نہ ہووے تاں پچھل رات جاگن دی رات پھل دی شکل وچ خلا وچوں نہیں ڈگ پینی۔

(رہنداگلی وار)

''بیلے وچ چڑیاں'' تے میں

اکھے سردار امراؤ سِنگھ مجیٹھیہ علّامہ اقبال نوں مِلن آئے تاں امدیاں ای ذرا لِلک کے سوال جڑ دِتیو نیں "How is the muse?" سوال انگریزی وچ ہا۔ علّامہ نے جواب پنجابی وچ دتا ''ایہہ شاعری پَری نہیں۔ اک ڈاڈھا جِن اے، جیہدی اِک فرمائش پوری کرو تاں دوجی لے کے چمبڑ جاندا اے۔ میتھوں ایہدے کولوں پِچھّا چھڈانا اوکھا ہوگیا اے۔''

علّامہ نے آکھیا تاں مَن لئو، گل ایویں دی ای ہوسی پر قِصّہ کہانی کہن والے تاں کجھ ہور ای آکھدے نیں۔ جِن توں جِند چھڈانا اِنج اوکھا اے، بھئی جیہڑا وی کم اوہنوں سونپیا جاوے، اوہ اک چھن وچ اوتھوں ویہلا ہو کے مُڑ آ دوالے ہوندا اے ''دسّئیں کوئی ہور حُکم؟'' دُنیا دے کم بھاویں ڈھیر نیں۔ پر ایہہ ترٹّھ تاں ہانہہ دا رُوڑا بنیا رہندا اے بھئی جے ویلے سِر کوئی کم چیتے نہ آیا تاں ایہہ بے سَنتا جِند دا ویری بن بہسی۔ پر گل، گل وچ وی فرق ہوندا اے۔ کِسے نوں جِن پَے جانا ہور گل اے تے کِسے دا جِن نوں بندی بنا لینا گل اے کجھ ہور دی ہور۔ شاعری دا جِن اِسلام توں پہلاں دے عرب قبائلی شاعراں نوں وی چمبڑدا ہا۔ کدی قافیہ دے ٹڈّی دَل نوں ٹُلدیاں کِسے ہور قبیلے نال جا بھِڑدا۔ تلواراں نکلدیاں تاں قافیاں دی تھاں سجناں تے ویریاں دیاں لاشاں وِچھ جاندیاں۔ اکھے اِنج دا داء اج کل وی پیا ورتیندا اے۔

سُنی سنائی گل تے یقین کر کے کُجھ شاعر جدوں ایس جِن نوں کیلن دا جتن کردے نیں تاں اوہناں نوں اوسے بھِیڑ نال واہ پَیندا اے ''دسّئیں ہور حُکم؟'' پتا نہیں اردو شاعراں وچوں شبیّر حسن خاں جوش نے ایس جِن نوں کیلیا ہئی یا اوہ آپ اوہندے اُتے امدا اے۔ پر

جوش نے جند چھڈاون دی راہ چنگی لبھ لئی۔ اپنے جن نوں ون پوَنیّاں تر کیباں گھڑن تے لا چھڈ یا۔ اوڑک اک ہندو جوگی توں مہنا سُننا پیا بھئی ''تر کیباں گھڑن دے کم نوں شاعری نہوے آکھدے۔'' راشدنوں وی ہِک اجیہے جِن نال واسطہ پیا ہا، اوہنے ایہنوں لفظاں دی گھن گرج تے تیورسُراں دی مہانتا نوں گولن وچ لائی رکھیا۔ فیض سیانا ہئی، اوس کوہ اولمپیا دی ہِک پَری نال سمبندھ جوڑیا نہ اوس کوئی جِن کیلیا نہ کِسے جِن نے اوہنوں اوکھیاں کیتا۔ رہی پنجابی شاعری تے شاعر جِن جِن نوں کیلن یا جِن جِن تے آوے۔ ہِکّو گل اے یاں ہِکّو گل نہیں تاں مُڑ گل دے اندر چھل اے۔

غلام حسین ساجد دا تعلق سنپال قبیلے نال اے۔ لگدا اے، ایس قبیلے دا وی کِسے جِن نال جوڑ پیا ہوسی تے ایس قبیلے دے کِسے جلالی بزرگ نے اوہنوں ''سورج کُنڈ'' وچ قید کر چھڈ یا ہوسی۔ ایہہ جن ہُن وی اپنے سئیں دے قبیلے دے لوکاں نوں چھاندا اے پر ہے بے بس۔ تاہیں تاں غلام حسین ساجدنوں اوس تے دیا امدی اے۔

مجھدے جاون محراباں وچ بلدے دیوے
جد دی کھیہڑے پئے گئی کوئی کرماں پٹّی
سُورج کُنڈ وچ اُڈدیاں رَتیاں چام چڑّکاں
مُونہہ متھے نوں چمبڑن ڈاوراں وِنھّے جالے
پیراں بیٹھوں تلکے سَنّی بھل ویلے دی
میں نسلاں نوں جھاگ کے اج نوں کیکن بِکّاں
ورھدے کال اگے نہ چلدی واہ کِسے دی
سُورج کُنڈ نوں کھا گئی بھاویں ہاہ کِسے دی

مُلتان وچ پُرانیاں ماڑیاں دی کوئی کمی اے؟ گھنیاں ماڑیاں تے مزار بڑیاں وڈیاں ہستیاں دا تر کہ نیں۔ پر سبھناں توں مونہہ موڑ کے ساجد دا سورج کُنڈ ول رُخ کرنا بے وجہ تے نہیں! اِک ہور پکھّوں جاپدا اے بھئی ایس جِن وچ جلالی تے جمالی دوویں صفتاں ہن پر اوہدے جمال اندر وی اک جلالی شان آہی۔ اوہدی چڑھتل من بھاویں ہائی تے ہے:

پپّل ورگی چھاں سی اوہدی
دھرتی جیہا کھِلار
گلّاں ساویں ٹلیاں ہوئیاں
نبیاں جیہا وِہار
تکنی شینہہ دی تکنی ورگی
پل وچ پتّوں پار

ھّی گل ایہہ اے بھئی میں مہر غلام حسین ساجد سنپال توں بہوں ڈردا آں۔ ڈرن والی گل تاں ہے ای بھئی موتی رولن دی کوشش وچ جے میرا ہتھ کِسے کچ دے منکے تے جا پیا تاں میرا وی حال کُجھ انج دا ای ہوسی:

اوہدے ہتھ وچ نسری دا ہک دانہ آہی
میں جاتا ایہہ نگ اے

....

اوہ ڈردا سی
اوڑک بھیت ایہہ کُھل جانا اے
لاہ میں اوہدے ڈِھڈ وچ اوہدا پیڑ نہ دیواں
اوہنوں پھڑ کے گنّے وانگوں پیڑ نہ دیواں
...میں نکا جیہا ہاہموں پرسی میتھے ڈردا پاہرا

بال پَنے وچ ایہہ جیہی چڑھتل ہووے تاں پکّی عُمر وچ کیہ رنگ ہوسی؟ بس اللہ دی امان منگئیے۔ ایہد ے کولوں ڈرنا ایویں کیویں نہیں جے۔ بہوں پہلاں دی گل اے۔ سنپال قبیلے دا جِن غلام حسین ساجد نوں ریل دی پٹڑی تے بغیر آسرے دے دور تائیں سِدّ ھے بھجدے جاون دی مشق کراندا رہیا اے۔ ایہہ مشق ونجیجی نہیں۔ سچ سجھاتے نیاں۔ ایسے مشق دی دین نیں، جو اوڑک پنڈ یوں، ذہن ول رمک گئے نیں تے شاعر نوں تخلیقی رستیاں تے دور تائیں بغیر ڈولیاں لئی ٹُرے جاندے نیں۔ جے میں بھُلدا نہیں تاں ریل دی پٹڑی میرا جی دے نیڑے تیڑے وی آہی پر اوہناں اوس تے ڈولیاں بغیر سبھ ترانیں بھجّن دی مشق ناہی کیتی۔ پٹڑی دے

آس پاس دے جنگلاں تے شمال جنوب (اُتّر دکھن) دیاں گھاٹیاں وچ رُلدے رہے۔ پر ساجد نے پڑی تے دوڑ کے سِدھّی راہ ٹُرن داول سِکھ لیا۔

ذرا اگے ودھئیے تاں رب سَبھّوں ہِک گورو جی مِل جاندے نیں۔ اوہ جِن نوں رام کرن داول جاندے ہن۔ اوہناں سنپال قبیلے دے جِن نوں لہندے دے سفر تے گھل دتا تے جِن نوں اوتھے کتاباں وچ بند کر دتا گیا۔ مدّت تائیں جن کتاباں وچ کڑیا رہیا تے موتی رولدا رہیا۔ پروفیسر غلام حسین ساجد دا مطالعہ بہوں اے۔ چڑھدے لہندے دیاں فنّی رمزاں اوہدے ساہمنے ہتھ جوڑ کھلوندیاں نیں۔ ایس پروں اوہنوں گُوڑی سچّی واہ واہ نال کیلیا نہیں جا سکدا۔ وارث شاہ نے مینوں ایہو دس پائی اے، پئی جے عِلم کامل نہ ہووے تاں دُسترے ناگ نہ مول جگائیے نی، تے اِنج وی، جدوں جِن بھُوتریا ہووے۔ اوس ویلے عامل وی اوس توں کنّی کترا جاندے نیں۔ میری تے بساط ای کیہ اے۔ نہ تِن وچوں نہ تیرھاں وچوں۔ خیر بُجھارتاں چھڈ کے شاعری دے جِن دی کیتی کرتی دی سیر کردے آں۔

''بیلے وچ چڑیاں'' وچ کُل پچھتّر (75) نظماں نیں۔ پہلیاں چار نظماں نوں چھڈ کے باقی اکہتّر (71) نظماں 8 مارچ 2001ء تائیں، یعنی صرف نو (9) دیہاڑیاں وچ آکھیاں گئیاں نیں۔ ایہناں نو دناں وچ آکھیاں نظماں دی ونڈ انج دی اے۔

8 مارچ دو نظماں، 9 مارچ اٹھارھاں نظماں، 10 مارچ ست نظماں

11 مارچ اَٹھ نظماں، 12 مارچ دس نظماں، 13 مارچ دس نظماں

14 مارچ چھ نظماں، 15 مارچ ست نظماں، 16 مارچ تِن نظماں

یعنی اٹھ نظماں فی دن۔ میں حساب کتاب وچ ماڑا آں۔ نو دا پہاڑا وی اوکھا ہو کے ورتیا اے۔ اوہ مبارک احمد والی چال کتھے پئی اپنی ساری شاعری دیاں سطراں وچ گِن رکھیاں سن سگوں اپنے ویلے دے شاعراں دے مصرعے وی گِنے ہوئے سن تاں جے ثابت کر سکیئے پئی آپ جناب دا تخلیقی ترکہ دوئیاں شاعراں توں گھنا اے۔ پر ساجد دی کھیڈ کُجھ ہور دی ہور اے۔ غزل ہوندی تاں ہور گل سی۔ قافیہ میلن دی سِک اگے ٹوری رکھدی اے۔ ایہناں نظماں وچوں تاں کوئی وی ہِک دوئی نال نہیں رلدی۔ نہ قافیہ بوہڑدا اے نہ مضمون راہ سُجھاندا اے۔ ہئیت وجھوں وی ہر نظم وکھو وکھ اے۔ آہنگ وی ہور دا ہور اے۔ مُڑ ساجد دی شاعری دا

جن اپنا لڑ پھڑاوے تاں کیویں؟

9، مارچ 2001ء نوں ساجد نے اٹھارھاں نظماں آکھیاں نیں۔ پنجابی وچ شاعری دے وزن دی جانچ پاروں ''عروض'' ورگا نظام نہیں لبھدا۔ ایس پاروں نظماں دے وکھو وکھ سُر (آہنگ تے وزن) تے وکھریویں نوں دسن پاروں کوئی داء لایا نہیں جا سکدا۔ آہنگ یعنی نظم دی لَے (بلمپت یا دُرت) نوں نکھیڑن دا مُڈھ پڑھن پڑھان دے طریقے یا انگ تے اے۔ جیہدی دس لِکھ کے نہیں پائی جا سکدی۔ ایس پاروں میں ہیٹھاں ایہناں نظماں دا کن دے رہیا واں تاں جے ایہناں دی رمز تے کھلاردا اندازہ ہو سکے۔

1۔ ابّا جی: شاعر دے ابّا جی دے کردار دا جیوندا جاگدا مہاندرا اے۔ رسمی خاکہ نہیں۔

2۔ فرید دیاں چڑیاں: چڑیاں دے اُڈّن دی لفظی تصویر بابا فرید نال جُڑی ہِک مِثل دے آسرے نال۔

3۔ پیر شینے دے سپ: علاقائی روایت دا کھلار۔ سپ دا ڈر وچوں وچ اپنی جھال دیندا اے۔

4۔ چونہہ سڑکاں تے: اِک اجاڑ تے غیر آباد منظر۔ تن تن لفظاں دے مصرعے۔ آہنگ بہوں من کھچواں پر تیز۔

5۔ سُورج کُنڈ وچ: ایہنوں آثارِ قدیمہ دا مرثیہ آکھ لئو۔

6۔ میں تے چڑیاں: دوئی نظم والی تلمیح دی گونج۔ کجھ کجھ صوفیانہ انگ۔ پہلے پنج مُڑ تن مصرعیاں دے بند۔

7۔ جراحی بَیَنس توں مُڑدیاں: سِک دا بڑا ای تاثیر بھریا کنایہ۔ نسلی تے قبائلی فخر دا ماڑا جیہا پرچھاواں۔

8۔ ہِک دینہہ پپل چھاویں: موسم گرما دی شِدت۔ ہِک خاص واردات دے رنگ وچ۔

9۔ زوراور نوں: ہِک ماڑی جیہی شے دے سہارے اخلاقی سبق۔ اکھان ورگی کُھل نال۔

10۔ ہَکّل: روح تے پنڈے دا مقابلہ۔ روح دی چڑھتل۔

11۔ ماواں ٹھنڈیاں چھاواں: ماں دی مہانتا، ماں دی جھولی، امان تے پیار دا کنایہ۔
12۔ راوی نوں سُکیا ویکھ کے: دریا دی چڑھتل تے سِٹھ۔ انسانی کوششاں دے بے تھوے ہوون دا کنایہ۔
13۔ بالے بمب دے میلے اندر: کھیڈ تے کھڈاری وچکار تال میل دا کنایہ۔
14۔ ماندری نال گلّاں: جسم دی روگ دے سودارو پر روح دا دارو کوئی نہیں؟
15۔ ہک منگتا تے میں: نِکیّاں ہوندیاں ای اپنی وڈیائی دا احساس۔
16۔ ہک پُرانا پچھوتا: رحم تے ہانہہ نوں لگے رُوڑے دا مِلیا جُلیا احساس۔
17۔ ماہموں شیر دا میل: رِیت روایت تے لنگھدے ویلے نوں میلن دا آہر۔
18۔ کاوڑ پاروں: ہک جلالی رنگ دا توڑ کر دا کنایہ۔

ہُن ایہہ تے نہیں آکھیا جا سکدا پئی ایہہ ہمّو نظماں ہکو نشست وچ آکھیاں گئیاں ہوسن۔ وچکار دو چونہہ پلاں دی ای سہی پر کُجھ وِتھ ہوسی ضرور۔ مُڑ وی دو گلّاں گوہ کرن دیاں نیں۔ ہک تاں ہکو ''تخلیقی دورے'' وچ شعری مضموناں دا معنوی ڈھنگ پاروں ای نہیں، جذبے دی ونگی پاروں وی ہک دوئے توں وکھریاں ہوونا تے دوئی گل اے ''آہنگ دا تنوّع۔'' پہلی گل دا سِرا تاں ''شعُور دی رَو'' نال لبھ جاندا اے۔ بھئی ہک موضوع توں دوئے موضوع ول چھال کِسے تلازماتی قرینے بناں وی ماری جا سکدی اے (اُنج ہر کوئی ایہو جیہی چھال کدوں مار سکدا اے)۔ پر ''آہنگ دا تنوع'' تاں اِنجے کِنجے سر جیا نہیں جا سکدا۔ غزل، مثنوی وغیرہ وچ تاں فنّی سہارے موجود ہوندے نیں۔ ایس پاروں اِکّو بحر، وزن یا ''زمین'' وچ وکھو وکھ مضمون کیلن دا زور ہوندا اے۔ کدی اک خاص ''وزن'' شاعر نوں اپنی پکڑ وچ لے لیندا اے۔ جیویں ''ضربِ کلیم'' وچ گھنے موضوع نیں پر گھنیاں نظماں ''مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن'' والے وزن وچ نیں آکھنا ایہہ وے بھئی تخلیقی پدھر تے ''مضامین دے تنوّع'' والا کم کرنا سوکھا اے پر آہنگ دی پکڑ وچوں نکلنا اوکھا اے۔ غلام حسین ساجد نے ایہہ ثابت کر چھڈیا اے کہ ایہہ دووےں کم نال نال وی کیتے جا سکدے نیں۔ خبرے ایہہ آکھنا سچ ہووے، پئی ایہہ گُن نِرا پُرا ہک اوہناں دے کول ای ہوسی۔ اَجے تائیں ہور اجیہا کوئی ہور شاعر مینوں مِلیاں نہیں۔ ایہہ کم جِن دا نہیں تاں ہور کوئی کیویں کر سکدا اے۔

ہُن نظماں ول پرتیئے۔ ایہناں نظماں دی ہک خاص گل پہلی نظر وچ ای من بھاندی اے۔ اوہ ایہناں دی ''مقامیت'' اے۔ ایہناں نظماں دا جغرافیہ نہیں اے نہ ای ایہہ منظر عامیانہ نیں، جیہڑے اسانوں شاعری وچ باہلے لبھ جاندے نیں۔ تے جیہڑے منسوہے ہوون پاروں چنگے لگدے نیں۔ کیوں جے ایہہ اساڈے تجسس نوں اُبھاردے نیں۔ ساجد دیاں نظماں دا منسوہا پن رومانی اتے ماورائی ونگی ورگا نہیں (جیویں کالرج دی نظم ''قبلائی خاں) نہ ای ایہدے وچ اوہ مثالی انگ اے، جیہڑا امرتیاں دی منظر نگاری دی بُنیاد بنداا ے۔ سگوں سودا دا بہاریہ قصیدہ 'تیغِ اُردی نے کیا مُلک غزل مُستاصل' یا آزاد دی نظم 'آ اے شبِ سیاہ کہ لیلائے شب ہے تو' وی ایسے مثالیت پسندی دا نمونہ نیں۔ بھاویں اسیں جاندے آں، بھئی حقیقت کولوں ماڑی جیہی دُوری ''جمالیاتی بعد'' دی شرط اے۔ مُڑ وی ساجد اپنیاں نظماں وچ خالص مقامی پس منظر متھ کے وی ایس جمالیاتی تقاضے نوں پورا کرن وچ کامیاب رہیا اے ہک مثال: ملتان وچ پرانیاں ماڑیاں تے تھاواں دا کوئی گھاٹا نہیں۔ گھنیاں عمارتاں نال سانوں عقیدت وی اے۔ ایس طرح ایہناں دے ''زمانی بعد'' دے باوجود ''جمالیاتی بعد'' اونا نہیں رہ گیا۔ مُڑ وی ساجد نے ملتان وچ ''سورج کُنڈ'' نوں چُنیا اے تے اپنی کلا دے جادو نال ایس ڈھاہندے مندر دی کالک وِنّھی صورت نال نتار کے ہک واری مُڑ نویاں کر دتا اے:

سُورج کُنڈ وچ اُڈدیاں رتیاں چام چڑّ کاں
مونہہ متھے نوں چمبڑن ڈاوراں وِنھّے جالے
پیراں ہیٹھوں تلکے سَنی بھل ویلے دی
میں نسلاں نوں جھاگ کے اج نوں کیکن بِکّاں!

ایہہ نقشہ تاریخی عمارتاں، خاص کر اوہناں دے تخلیقی بیانیے توں ڈھیر وکھرا اے تے حقیقت دے اینا کُو نیڑے بھئی دُوا مصرع پڑھدیاں میں بے دھیانی وچ دو ہک واری اپنے مونہہ تے ہتھ پھیریا، جیویں اوتھے جالا چمبڑ گیا ہووے۔ مندر دی قدامت دسن پاروں استعارہ دا مواد ایہو جیہے عناصر توں لیا گیا اے، جیہڑے خالص حِسّی نیں (تصوراتی نہیں)۔ ایس مٹی تے ننگے پیر ٹُرن دا خیال کر کے وی پِنڈے وچ ہک جھُرجھُری جیہی کھلر جاندی اے۔ ایہو حال ''پیر شینے دے سپ'' پڑھدیاں ہوندا اے۔ ایس طرح تُسیں اپنے وسیب توں

باہر نکل کے اچن چیت کُجھ اجیہے منظراں وچ گھِر جاندے او، جیہڑے نیڑے ہوکے وی دور، جانو ہوکے وی انجانو تے پرانے ہوکے وی نویں نیں۔

ایتھوں تائیں تاں تاثر حِسّی ہئی پر ''چونہہ سڑکاں تے'' دے بیان وچ تاں حِسّی لمس وی موجود نہیں مُڑ وی ''اُجاڑ'' دا احساس تہاڈے وجُود تے غلبہ پا لیندا اے۔ ''جراحی بئینس توں مُڑ دیاں'' وچ سِک دی سول توں اڈ منظراں دی ایہوجیہی اُٹھان اے، بھئی مینوں لگدا اے، جے میں کدی اوس پاسیوں لنگھیا تاں ساجد دے آبائی مکان کُو سیانن وچ مینوں کوئی اوکھ نہ ہوسی۔ معروضی حقیقت نگاری دی ایہوجیہی ہِک مثال ''وچ تلبّے'' وچ وی مِلدی اے:

سَے ورھیاں توں کھلیاں کندھاں
اوڑک اک دن مٹی ہوسن
مٹی مٹی نوں چٹ لینا

ایس قلعے دیاں کندھاں وی نیں سُنج اڑ یکے چڑھیاں
ویکھو! بھُر دیاں کُھر دیاں ایویں کدتک رہسن کھڑیاں؟

ظاہر اے بھئی ایڈا پُرانا قلعہ کدوں تائیں ویلے دے تھپیڑے کھاسی؟ پر اوہدے نقش ہمیش ساجد دی نظم وچوں دِسدے رہسن۔

ساجد دی زبان پنجابی شاعری دی رسمی زبان نہیں۔ ایس رسمی زبان دے وی کِتنے ای روپ اساڈے ساہمنے نیں تے ہر روپ، ہر رنگ من کھچواں اے۔ شاہ حسین توں بُلھے شاہ تائیں ایہدے کئی روپ نیں۔ وارث شاہ تے مولوی غلام رسول دی زبان وچوں علمیت جھلکدی اے۔ مُڑ وی مقامی روپ رس نوں سٹیا نہیں جاسکدا۔ خواجہ فرید کول کلاسیکی سرائیکی لہجے دا رس اے۔ سلطان باہو دی اِکو ''ہُو'' وچ زبان دے کِنّے ای رس رچے ہوئے نیں۔ پیر فضل گجراتی نے پنجابی نوں حافظ شیرازی ساہویں لیا کھڑا کیتا۔ غلام یعقوب انور نے واہی بیجی نوں استعارہ بنایا۔ جدید دور وچ شہری لہجہ تے لفظیات دا چلن عام اے۔ پر غلام حسین ساجد دی زبان خالص مقامی لہجے دی زبان اے۔ ایس مقامی لہجے نوں ساجد نے اِک تخلیقی رکھ رکھاؤ نال ایہوجیہی پان چڑھائی

اے، جیہدی وضاحت کرنا میرے وَسّوں باہر دی گل اے۔ اک مثال دینا واں۔ خبرے گل بن جاوے۔ ''بولیاں'' پنجابی شاعری دی ہک صِنف اے۔ ایس وچ اکثر تاں نہیں پر کدی کدی تخلیقی رکھ رکھاؤ دے چنگے نمونے مِل جاندے نیں جیویں:

یار چھڈ یا گلی دا پھیرا پنجاں دے تویت بدلے

جگّا وڈھیا بوڑھ دی چھاویں تے نومن ریت بھجّ گئی

نی تیری میری اک جندڑی، تینوں تاپ چڑھے میں ہونگاں

تِیلی والی کھال ٹپ گئی، لونگ والی بجا لئے گوڈے

جتّی نکلی نہا کے چھپڑوں تے سُلفے دی لاٹ ورگی!

پر نہیں۔ ساجد کول بولی ٹھولی دا ایہہ پکھ کدوں اے۔ اپنے خالص مقامی لہجے دے باوجود اوہدی زبان ادبی اعتبار نال بہوں سَر ہی زبان اے۔ اُستاد شاعراں آکھیا اے بھئی لفظ غریب، اوپرے تے جانگلی وی ہوون تاں گل کتھ دا سوہپن اوہناں نوں رسیلا بنا دیندا اے۔ ایسے طرح زبان جے چالو، عمومی تے ورتوں دی زبان توں وکھری وی ہووے تاں سگھڑ یمہ اوہنوں من کھچویں تے رسیلی بنا دیندا اے۔ پر ایہہ سُگھڑ پن، ایہہ سلیقہ رب دی عطا اے۔ جیہدی وضاحت لفظاں راہیں نہیں ہوسکدی۔ ساجد کول ایس عطا دا کوئی گھاٹا نہیں۔

ساجد دی لفظیات مقامی رنگ پاروں کجھ اوپری اے۔ میں کوئی سو کُو لفظاں پاروں ساجد کولوں مدد منگی تاں اوہناں جوابی خط راہیں معنی لِکھ بھیجے۔ کُھلیا بھئی اکثر لفظاں وچ اوکڑ تلفظ پاروں ہَئی۔ جو میرے کان اوکھت دا سبب بنیا (محمد احسان خاں جیہناں نوں معنوی تحقیقی دا خفت اے۔ اوس فہرست دی ہک نقل لے گئے نیں تا کہ سَند رہوے)۔ وَنگی پاروں صرف ہک مثال دیساں۔ ''ہل'' دا جیہڑا تلفظّ میں جاندا آں اوہ ''ال'' اے۔ ایس پکھّوں ہک ہور گل توجہ دے لائق ایہہ وے بھئی مقامی لہجے دا ہک اپنا رس وی ہوندا اے۔ جیویں باقی صدیقی دا ''پوٹھوہاری لہجہ'' یا خواجہ فرید دا سرائیکی لہجہ۔ ساجد نے جیس مقامی بولی نوں ورتیا اے، میں اوہنوں

کوئی ناں نہیں دے سکدا۔ لسانیات دے ماہر دسدے نیں بھئی زبان بے معلومے طریقے نال تھوڑے تھوڑے پندھ تے بدلدی اے۔ مقامی لوکاں نوں ایس تبدیلی دا احساس نہیں ہوندا۔ اوہ اپنے وسیب تے تھوڑے پندھ تے بدلے ہوئے لفظ دے جانو ہوندے نیں پر باہر دے لوکی اوہنوں جھبدے سیہان لیندے نیں۔ ساجد کول لفظ اپنی بدلی ہوئی صورت دے نال وی پوری نظم دے تاثر وچ اِنج گُنھے ہوئے نیں بھئی اوہ اپنے معنی آپے دے دیندے نیں یعنی معنوی تاثیر وچ اوہناں دا اوپرا پن کندھ نہیں بندا۔ اک ہور اہم گل ایہہ وے بھئی شہری قارئین سگوں نویں نسل نوں ایہہ لفظیات ایس پاروں وی منسوہی جاپدی اے بھئی اوہ اوس خاص رہتل، وسیب تے ماحول دے جانو نہیں، جیہڑا اج توں پنجاہ سٹھ ورھے پہلاں ساڈے خِطّے وچ ہا۔ جدوں پنڈ وچ کُھوہ وگدے ہن، ٹیوب ویل دا رواج نہیں سی تے گھراں، مسجداں تے درگاواں تے کوڑے تیل دے دیوے بلدے ہن۔ شہراں وچ بجلی اِنج عام نہیں سی (شہراں دے چوکاں وچ مٹی دے تیل نال بلن والے لیمپ جلدے سن)۔ گھراں وچ گرمی توں چھُٹکارے پاروں پکھّے سن نہ اے۔سی۔ مردسگوں زنانیاں وی صحن وچ لگے درختاں چھاویں سرلُکا بہندیاں سن پر اوتھے وی لُو دے تھپیڑے سہنے پمدے ہن۔

میں ہِکّو ساہ وچ کِنیاں ساریاں گلّاں کر گیا واں۔ مثالاں دے کے گل کردا تاں چنگا لگدا۔ چلو ہُن کُجھ مثالاں ''بیلے وچ چِڑیاں'' وچوں ٹولدے آں:

''کھوہ دی کانجن دا اے سارا بھار بیڑ تے
پیڑی لٹھ تے

کھوہ گیڑیاں ٹِک ٹِک کردا اے کُتا
پڑچھے وچوں ہمدے پانی
بھردیاں، وچ نسار دے خالی ہونیاں ٹِنڈاں
کھاڈے دی وِتھ
کھوہ وچ ڈھاہندی ماہل
ایہناں سبھ دی سانبھ سنبھال اساڈا کم اے

کانجن دانہیں!''

جیس نے کانجن، لٹھ، پڑ، بیڑ، کُتا، نسار، مالھ، ٹنڈاں نہ ویکھیاں ہوون، اوس پاروں ایہہ زبان منسوہی اے پر کیہ زبان دے رس دے کھلارنوں بند یا جا سکدا اے؟

ہُن ویکھو، گرمیاں دی دوپہرنوں رُکھاں تھلے دا ہک منظر:

لوہری گھلّی
پپّل ہیٹھاں ڈب کھڑبی چھاں دا ساہ گُھٹیجا
جھمّی تان کھلوتیاں شاخاں اندر پکھّو بولے
کُھلے ہتھ دیاں تلیاں ورگے ہھو پتر ڈولے

پپّل دی وِرلی چھاں دے بیان پاروں، ہتھ دیاں تلیاں ورگے پتراں وچوں تردی دُھپ تے پرچھاویں دے تال میل ایڈا من کھچواں نہ ہو سکدا، جے شاعر نے ''ڈب کھڑبی چھاں'' تے ''کُھلے ہتھ دیاں تلیاں'' دے نال ''شاخاں نوں جھمّی تان کے'' کھلوتا نہ وکھایا ہوندا۔ انج پپل دیاں شاخاں دی پِلپھ تے بناوٹ آپے ساہویں آن کھلوندی اے۔ ایسے طرح نظم ''راوی نوں سُکیا ویکھ کے'' وچ ''سُکے ہوئے راوی دے بیٹ داوگدے راوی دی ہاٹھ نال مقابلہ کرن دا منظر، راوی دے پُل تے کھلو کے پُل ہیٹھوں لنگھدے پانی دے نظارے توں ڈھیر وکھرا اے۔ شاعری ایسے جادوگری دا دُوجا ناں اے۔

ساجد دی اک ہور من کھچویں صفت دا بیان کرنا وی ضروری اے۔ بھئی اوہ تشبیہہ، استعارے یا کنایے پاروں وی مقامی روایت نوں بنیاد بناوندا اے: جیویں

آسے پاسے ڈھول وگدے
کوئی واہر چڑھی سنگ والی!

چیتر وچ سویر ویلے کسے پنڈ کولوں لنگھدیاں سخی سرور دے عُرس نوں جاندے ''سنگ'' (زائرین) ہک رومانی منظر اُگھڑدے سن۔ لوکاں دیاں جھولیاں وچ کوڈیاں تے جَو ہوندے سن۔ ڈھول دی آواز سُن کے پنڈوں چھوٹے، وڈے سِک تے سواد پاروں سنگ ول بھج پَمدے سن۔ جدوں پنڈ والے ''سنگ'' دے میل نوں امدے تاں ''سنگی'' کوڈیاں تے جَو مُٹھ بھر بھر کے اوہناں ول اُچھال دیندے سن تے بالاں دی عید ہو جاندی سی کیوں جو اوہناں

نوں سال واسطے مفت کھیڈن نوں کوڈیاں لبھ جاندیاں سن۔

اِک روایت ایہہ آہی بھئی گرمی دی دوپہر نوں گھرو والاں وچ تیل تے پنڈے نوں خشبو لا کے رُکھاں ہیٹھوں نہیں لنگھدے سن کیوں جے ایہہ ویلا ہوائی شیواں دے آرام دا ہوندا اے۔ جے کوئی نابری کردا ہئی تاں چڑیلاں اوہنوں پے جاندیاں سن۔ ایس خوف نوں ساجد نے ''ہِک پرانا ڈر'' وچ بڑے ڈرامائی انداز نال ورتیا اے۔ ''ہل دے ویاہ تے'' وچ ہِک پُرانی کہانی دُہرائی گئی اے۔ پر نویں رنگ نال۔ پرانا روپ ایہہ ہئی بھئی کاں تے چڑی نے مِل کے کھچڑی پکائی۔ کاں پانی لین گیا تاں چڑی ساری کھچڑی کھا کے چکّی دے پُڑ تھلے جا لُکی۔ کاں نے گرم سلاخ پُڑ تلّے پھیری تاں چڑی دے کھمب سڑ دے نیں تے اوہ چیکدی ''ہائے! ہائے! میرا بُونڈا سڑیا!'' کاں ولدا دیندا اے ''کیوں پرایا کھچڑ کھادھا؟'' ''ہل دے ویاہ تے'' وچ گل ہور اے بھئی ہانڈی چولھے وچ مُنا لاون پچھوں ڈُلھ جاندی اے۔ پر روایت نال جُڑی ہوئی سیانف اپنے جھال تے سواد دے جاندی اے۔

ساجد دی نظم ''پنڈ دا کوٹھا'' وی ہِک اجیہا منظر اُگھاڑدی اے، جیہڑا شہر دے واسیاں پاروں انجانو اے۔ سگرٹ دی پنّی نال کیتی سجاوٹ، پڑچھتی، پڑچھتی تے ٹِکے ہوئے پِتل، کانہہ تے کانسی دے بھانڈے، بھانڈیاں تے ویلے تے بھُلی پاروں اُگرے ہوئے داغ دھبّے، مٹی دیاں کندھاں تے کچی اِٹ دے بنالئے۔ جدید شہراں دے وسنیکاں پاروں بھاویں کِسے طرح دی رومانی دلچسپی رکھدے ہوون پر اوہ اوس سِک دا اندازہ نہیں کر سکدے۔ جیہڑی ایہناں کوٹھیاں وچ وسن والیاں نوں اپنے وسیب دی ہوسکدی اے۔ ایس گل نوں اگے ٹورن پاروں نظم ''ناسٹلجیا'' دیاں ایہہ سطراں ویکھو:

مُڑ وی کھارے چڑھیاں
مینوں روپ ذرا نہیں چڑھیا

یا ''گاون'' دیاں ایہہ سطراں:

مُڑ جھنگ سیالیں ڈُھکن نوں
بھَن چھُونیاں!

شہر وچ شادی ویاہ دیاں رسماں نریاں پُریاں، مہندی، برات تے ولیمے تائیں گُنجی

کے رہ گئیاں نیں، کھارے چڑھنا، ٹھُوٹھیاں بھننا، کھارے چڑھن توں پہلاں گھڑولی بھرنا، سہرے دے پھُل چُنن پاروں کُڑیاں دا گاون گمدیاں پنڈوں باہر باغاں نوں جاونا، برات چڑھن ویلے بھیناں دا گھوڑے دی واگ پھڑ کے لاگ منگناں۔ ایہہ ساریاں گلّاں ہن کیہنوں یاد رہیاں نیں۔ پنجابی ادب دے طالب علماں وچ وی خبرے ایہہ گلّاں ہُن کوئی جذباتی تاثر پیدا نہ کردیاں ہوون۔ مُڑ وی ساجد نے ایہناں گلّاں نوں چیتاریا اے تے رنگ میلہ وی لا کھڑا کیتا اے۔

غلام حسین ساجد نے گُزری نوں وساریا نہیں۔ چلو ایہنوں ناسٹلجیا آکھ لئیے پر ایس فرق دے نال بھئی ایہدے وچ ''احساسِ زیاں'' نہیں سگوں رنگن چڑھدے وجود دا سُکھ اے۔ ساجد واسطے ایہہ سارے منظر، جیوندے جاگدے، ساہ لیندے تے اوویں دے اوویں نویں نکور نیں۔ اوہ ایہناں دے بیان وچ ایہو جیہا سُکھ پاندا اے، جیہو جیہا سُکھ ورڈز ورتھ نوں جھیل کنارے بے شمار پھُلّاں دی یاد نے دتا سی۔ ساجد دا سُکھ خبرے اوس سُکھ توں وی سُرہا اے۔ کیوں جے ایہہ منظر دا نہیں اِک زمانے نوں نویوں سرے جیون دا سُکھ اے، کلیاں نہیں ساری وَسّوں نوں نال لے کے۔

ایہدی اک وجہ تاں ساجد دے شعور وچ ''قبائلی تفاخر'' دا مثبت رُجحان اے۔ جیہدیاں جڑھاں ماضی وچ بہوں دور تائیں کھلریاں ہوئیاں نیں۔ بازنطینی دور، بابل تے ایہدیاں شاہیاں۔ نجد تے یمن دے صحراواں تائیں کھلریاں ایہناں یاداں وچ کسے شے دے کھڑیون نالوں کسے شے دے پاوَون دا احساس سرہا اے (معاف کرنا! میں تہانوں اوہدی اردو شاعری ول لے ٹُریا آں کیوں جے شاعر دا گُل ایسے داء نال ای ہتھ آسکدا اے)۔ ایہناں یاداں وچ ہِک انکھی سُورما دِسدا اے تے رجزیہ کیفیت سرہی اے۔ پنجابی شاعری وچ پرانی شاہیاں تے سلطنتاں تے چڑھتل کرن دا حوالہ نہیں لبھدا۔ ایتھے دی دنیا ہور اے، پر پہلی دنیا نال جُڑی ہوئی، سگوں اوہدے وچوں نِسری ہوئی۔ کتاب دا انتساب ویکھو تے فیر نظم ''ابا جی ـ'' ایہدے مگروں گھنیاں نظماں ایہو جیہیاں نیں، جیہناں وچ اپنے گھر، اپنی وستی، اپنے وڈکے تے اوہناں دی ہوند نال گوہڑی سنگت دا پک ہوندا اے۔ میں ایہنوں آکڑ تے فخر نہیں آکھاں گا۔ انج آکھئیے بھئی ساجد اپنے ماضی نالے اپنے آون والے وقت توں پچی

نہیں بھئی ایہناں ویلیاں توں مونہہ موڑ کے کسے ہور راہ تے ٹُرن دی اوکھ کرے۔ ایسے پاروں ساجد نے جو رمزاں (تلمیحات) ورتیاں نیں۔ اوہ روایتی نہیں، مقامی نیں۔ سورج کُنڈ، پیر شینے دے سپ، بالے بمب دا میلہ، نورا نہنگ (شاعر) ماہموں شیر دا میل، تلمبے دا قلعہ تے ہور رمزاں تسیں ایہنوں ناسٹلجیا آکھو تاں آکھو میں تے مُڑ آکھساں بھئی ایہناں نظماں دی اُٹھان ناسٹلجیا دے رووَن دھون، عبرت پذیری دی تھاں گزرے نوں فخر نال چتارن تے اے۔ ایسے پاروں اوہدے اسلوب تے بیان وچ ہک للک، ہک سرشاری مِلدی اے۔ اپنا پچھوکڑ، ماضی تے پینڈو رہتل اوہدے وجود دی ٹُٹ بھج دا نہیں، شخصیت دے پک تے ہُنر وری دا آسرا اے۔ میری تھاں جے سلیم احمد ہوری ہوندے تاں انج آکھدے ''ایہہ اوس طبقے دی شاعری اے، جو اوہ اثر پیدا کردی اے، جیہڑا ساڈی اپنی رہتل دا جمیا اے!''

ساجد نوں پکھوآں نال گھنا پیار اے۔ پر ایہہ پرندے روایتی نہیں کاں، طوطا، لالی، گُھگّھی، چربل، ٹیٹہر، ہریوال، سکوے تے تلیر وغیرہ نیں۔ چڑیاں اوہناں دی شاعری وچ خاص اہمیت رکھدیاں نیں۔ خاص کر نظم ''بیلے وچ چڑیاں'' وچ چڑیاں دیاں اُڈاناں دے جو منظر نیں اوہ ساجد دیاں تخلیقی اُٹھاناں دا استعارہ نیں۔

تُسیں آکھو بھئی ایس ترقی یافتہ زمانے وچ میں وی ساجد دے مگر مگر کیہڑے کچے پکے، وِنگیاں ٹیڈھیاں راہواں وچ بھٹک رہیا واں پر سجنو! گل انج سِدھی ساہویں تے اِک پرتی نہیں جے۔ اوہدی شاعری وچ تاں اج دے سمے دی بھرپور سمجھ وی موجود اے تے نویں شعور تے سماج دا نتارا وی۔ نظم ''کملیاں رملیاں گلاں'' ای پڑھ کے ویکھ لوو۔ بورژوا طبقے نالے نودولتیاں دا جیہڑا اُمہاندرا اُلیکیا گیا اے۔ اوہدے وچ جیہڑی نویں سوجھ بوجھ تے نتارا پیش کیتا گیا اے۔ اوس توں کیویں مُکر یئے؟ ایہہ تے ہک پکھ ہویا! ''خلقت گئی ادھوری'' نویاں تے اج دیاں سیاسی تے سماجی قدراں دی کُھل ہک پُرانی حکایت راہیں لاہندی اے۔ حکایت دے پردے وچ حقیقت دا بیان بڑا ای من کھچواں داء اے۔ ایسے ونگی دی ہک ہور نظم ''اگلی صدی وچ'' اے۔ پچھلی صدی وچ دُنیا دے رنگ ڈھنگ وچ اینیاں تبدیلیاں آئیاں نیں۔ اینی گُو اتھل پتھل ہوئی اے تے اینی گُو ترکھی بھئی جیس کِسے وی ایس صدی دے پچھلے پنجاہ سٹھ گُو سال ویکھے نیں۔ اوہ جیکر اج دی نسل نوں مُڈھلے دیہناں دے قصے سناون تاں اوہ

ساڈیاں گلّاں تے خبرے یقین ای نہ کر سکسن۔ سگوں کئی واری تاں آپ یقین کرنا اوکھا ہو جاندا اے کہ اسیں کتھوں چلے ساں تے کتھے آن کھلوتے آں۔ ''شہر وچ خلقت'' تے ''میری سِک'' وچ ایسے طرح دی سیانف مِلدی اے۔

شاعری دی گل کسے نہ کسے پکھوں اوڑک عشق تے عاشقی (حقیقی یا مجازی) تے آن کھلوندی اے۔ تے ایس پاروں ایس کم نال جُڑی لفظالی وی اپنی ہوند دی دس پاندی رہندی اے۔ پر ساجد دی شاعری وچ مینوں ایس حوالے دی سِک ای رہی پر عشق دے دُوئے حوالے تے چالے تھاں تھاں مِلدے نیں، جیویں:

''میرا نوں ہا رنگیا رنگیا! مینوں وی تاں رنگدوں!''

جھمر جے جھمر دا دارو، جھمر اج مجھاوے، جھمر چپ نوں بھنے، جھمر کال نوں کھاوے!''

ہک بیلا میرے اندر اے، پر اوتھے کال دا ڈیرا اے
میں تاں رووݨ رووݨ کردا، پر اوس روݨ نہیں دتا''

ایہہ تے ایس جیہے ہور دھیمے دھیمے بول اوہنوں بابا فرید، شاہ حسین، بلھے شاہ دی واہیاں لِیکاں تے بے کھٹکے ٹوردے نیں۔ بھاویں ساجد نے مولوی غلام رسول ورگا ''پچھے یوسف کہے زلیخاں'' والا زورِ بیان نہیں ورتیا۔ مُڑ وی اوہ ہک مونہہ زور تے سیلابی شاعر جاپدا اے ''چل چلیے نال چراغاں دے''، ''کرپونیاں''، ''چونہہ سڑکاں تے''، ''پوڑی''، ''اگلی صدی وچ''، ''سانجھ''، ''من قابو نہیں دیندا''، ''میں تے دُنیا'' اجیہیاں نظماں نیں، جو کھا کھاں بھن دی شعری چھل آون مگروں ای لکھیاں جا سکدیاں نیں۔ جے رہی عشق دی مجازی سطح تاں ہیٹھلیاں سطراں وچ کوئی نہ کوئی رمز ہے ضرور۔

''اوسے نوں نہیں مِل سکدے جیہنوں رہ سکدے ساں نہ مِلنوں
بھریاں ہوئیاں اکھاں، گھر دا جانداہاں، خبرے اوہ کتھے سی اوسلے میں نہیں مُڑ کے تکیا!''
ایسے کوٹھے اندر ہک دن میں تکیا سی اوہنوں۔ جیہدی یاد نے اج تک مینوں کاہیاں ہون نہیں دتا''

خبرے ایس ورھے کوئی اوہدی۔ یادنہیں آئی اوڈی

''بیلے وچ چڑیاں'' جیہڑی اڈان پئی اُڈ دیاں نیں۔ میں اوہدی چَس چائی اے پر کئی تھاواں تے اوہدیاں علامتاں تے رمزاں نوں اجے کھول نہیں سکیا۔ میرے خیال وچ باقی دا کم تہاڈے آپ کرن دا اے۔

ایس کتاب دا مجموعی تاثر انج دا اے بھئی ساجد نے اوس روایت نوں، جو پنجاب تے پنجابی دا ست اے، زندہ کرن دا اَوہر کیتا اے۔ وڈکیاں دے جَس، دیہات دی رہتل، بھلیاں ہوئیاں رساں نوں نویاں رمزاں تے علامتاں دا روپ دینا، خالص مقامی تلمیحات، ٹھیٹھ سگوں نرول زبان۔ ایہہ ہمّو کجھ پچھلی صدی دے ویہار نوں تخلیقی سبھا نال نواں جیون دین دی کوشش اے۔ اینا گوسوہنا، پئی ایہدے سوہنپ دی مثال وجھوں ہک قصہ پیا یاد امدا اے۔

اکھے عربی شاعر فرزدق گھوڑے تے سوار کدائیں لگا جاندا ہا تاں کِسے لبیدؓ دا ایہہ شعر پڑھیا:

''وجَلا السّیئولُ عنِ الطُّولِ کاَنّھا
زَبُــرُ نُــجــدُّ متــونَھــا أقُــلانھــا''

(چھل نے مِٹدے نقشیاں نوں اِنج اُگھیڑ دتا اے۔ جیویں اوہ کتاباں جیہناں دے اکھراں نوں نواں قلم پھیر کے مُڑ لِشکا دتا گیا ہووے)

فرزدق گھوڑے توں لتّھا، سجدہ کیتا تے مُڑ سوار ہوٹُریا۔ کِسے آکھیا، ایہہ کیہ جھل پُنا اے؟ اوس آکھیا، ''سجداتِ قرآن نوں تسیں سیاندے او، سجدۂ شعر نوں میں!''

ساجد دیاں نظماں وچ ایجیہے کئی مقام امدے نیں۔ مینوں سجدہ کرنا چاہیدا سی پر جاہل آں۔ رمز اوّل تاں پائی ای نہیں یاں پائی تاں دیر بعد پائی۔ فرزدق ہوندا تاں پچھدم ''سجداتِ شعر وچ سجدہ سہو دی اجازت ہے یاں نہیں؟'' مُڑ وی میں سجدہ سہو کرلیا اے۔ بھاویں کوئی منے نہ منے!

پنجواں وید

کافی دی اُنج تاں کافی لوکاں اپنے اپنے انداز وچ تعریف کیتی اے، پر مضمون تے ہیئت دے لحاظ نال نجم حسین سید تے محمد آصف خاں ہوراں دیاں تعریفاں خاص حیثیت رکھدیاں نیں۔ ایہناں وچوں سید ہوراں دی تعریف وجہوں تے ہر آزاد نظم بھاویں اوہ آزاد وی ہووے کافی اے۔ ایسے طرح اوہناں دے حلقہ اثر دے شاعر مشتاق صوفی نے وی اپنی کتاب ''مِٹھڑ وگے دریا'' دا ناں پہلوں کافیاں مشتاق صوفی رکھیا سی۔ ہن کتاب دا ناں تے بھاویں اوہناں بدل دتا پر ''مِٹھڑ وگے دریا'' دی شاعری تے اوہو ای رہی ناجیہنوں اوہناں کافیاں ای آکھیا۔ نجم حسین سید* ہوراں وی اپنیاں جدید نظماں نوں کافیاں آکھیا۔ جتھوں تائیں ''سنگت وید'' دی شاعری دا تعلق اے تے شاعر نے آپ وی ایس شاعری نوں کافیاں آکھیا اے۔

ہن اسیں جدوں ''سنگت وید'' دی شاعری نوں ویکھدے ہاں تے اپنی نوعیت دی وکھری جدید سگوں جدید ترین شاعری نظر آوندی اے پر پھیر وی جیہڑی سخت شرط کافی واسطے محمد آصف خاں ہوراں نے لائی اے، اوہ شرط اوہناں پنجاب دے کلاسیکی صوفیاں دی شاعری نوں مُکھ رکھ کے لائی اے۔ ''سنگت وید'' دیاں کافیاں اوس تے وی پوریاں اُتر دیاں نیں۔ آصف خاں صاحب تے ہور کئی نقاداں دے مطابق کافی دی وڈی شرط اوہدے وچ استھائی دا ہوون اے۔ جدوں اسیں ''سنگت وید'' دیاں کافیاں تے جھات ماردے ہاں تے اوہناں

* نجم حسین سید ہوراں کافی دی تعریف کدھرے وی نہیں لکھی پار کھ نے ایہہ سٹا اوہناں دی شاعری وچوں آپ کڈھیا ہے۔

کافیاں چوں ہر کافی دے متھے تے استھائی دا جُھمر جھلکدا نظریں آوندا اے۔ میں ایہہ گل ایس کر کے کیتی اے کہ ''سنگت ویڈ'' دیاں کافیاں، کافیاں اکھوان واسطے تے ہر شرط پوری کردیاں نیں، پر ایس توں بعد اوہ کافیاں اپنی معنوی حیثیت نال نہ صرف پنجابی دے کلاسیک سگوں اج دی لکھی جان والی کافی توں وی بالکل اچرج، وکھریاں تے نویاں نیں۔

ایہناں کافیاں وچ پہلی وکھری گل تے ایہہ اے کہ ایہہ اپنی ہیئت، مضموناں تے معنوی اعتبار نال ساریاں یکے لڑی پرُ تیاں تے ہکا دَکھ دیندیاں صاف لبھدیاں ہن۔ انج معلوم ہوندا اے جیویں رفعت عباس ہوراں ساڈی شاعری وچ پہلی واری کافیاں وچ مثنوی لکھی اے۔ مثنوی ایس پاروں کہ رفعت عباس نے کافیاں دے کلاسیک مضموناں یعنی بندے تے رب دا سمبندھ دل تے جسم دا تعلق تے روح تے بُت دی گل یا ہستی دے قصے دی بجائے انسان سگوں خاص طور تے ایس دھرتی دے منُکھ دی تاریخ بارے مثنوی لکھی اے، پر لکھی کافیاں وچ اے۔ ہُن رہی گل ایہہ کہ ''سنگت ویڈ'' وچ جو کجھ اے اوہ تاریخ اے کہ شاعری اے۔ کیوں جو ایہہ کافی اے یاں نہیں ایہہ گل تے بعد وچ چلے گی۔ پہلوں تے اسیں ایس گل دا سٹا کڈھ لئیے کہ ملتان، ہڑپا، ٹیکسلا تے موہنجوڈارو دی تاریخ دا بیان شاعری وی اکھوا سکدا اے یاں نہیں۔ کیوں کہ سڈنی دے آکھن وجھوں تاریخ نوں بھاویں نثر وچ بیان کیتا جاوے تے بھاویں نظم وچ اوہ تاریخ ای رہندی۔ ایہدی اوہ مثال ایس طرح دیندا اے کہ جے اسیں ہیروڈوٹس دی تاریخ نوں نظم کر دیئے تے پھیر وی اوہ تاریخ ای رہے گی۔

ہن اسیں ''سنگت ویڈ'' ول ویکھیے تے ایس دے لکھاری دے لکھتی یا تخلیقی رویے ول ویکھنا پہلوں ضروری اے۔ ایس رویے ول ای ویکھ کے اسیں ایس بارے کوئی گل کر سکدے ہاں۔ ہُن رفعت عباس نے جیہڑی لکھت نوں کافیاں آکھیا اے اوہ تاریخ یاں تحقیق بالکل نہیں سگوں تاریخی تے تحقیقی تناظر وچ کیتی گئی شاعری اے۔ کیوں جے ایہہ تاریخ تاں ہوندی جے ویداں تے یونانی مورخاں دے حوالے دتیاں یاں دتیاں بغیر صرف اوس ویلے دے حالات بیان کر دتے جاندے، پر رفعت نے تے اوس سمے نوں تصور وچ لیا کے اوہدے بارے اپنے جذباتی ردِعمل دا لکھتی روپ وچ اظہار کیتا اے تے اوس اظہار نوں اوہنے ''سنگت ویڈ'' دے ناں نال اک خاص ہیئت وچ جمع کر دتا اے، تے اوہ ہیئت شعری اے۔ ایس

شعری ہیئت وچ تصورات نیں، سوچاں نیں، تخلیقی جتناں نیں، فنی نظریے نیں، جیہڑے سارے دے سارے واقعے نہیں سگوں خاص شعری اسلوب تے ذاتی انداز وچ بیان نہیں کیتے گئے سگوں الوچے گئے نیں۔ ایہناں تاریخی حقیقتاں نوں اپنی حیاتی نال جوڑ کے نویں راہ تے نویں ٹور بارے اپنے وچار تے اپنی جانبداری دا اظہار کیتا گیا اے۔ ایہناں واقعیاں نوں چھڑا بیان کرنا تاریخ اے۔ ایس حوالے نال تخلیقی رویہ نہیں سگوں شاعری اے تے اینی گل اے کہ ایہہ شاعری پرانی اے، نویں اے، چنگی اے، بھیڑی اے۔ یاں ایس وچ کیہ بھریا گیا اے؟ ایہہ تے پھیر ایس نوں پڑھیاں سگوں گوہ نال پڑھیاں ای پتہ لگ سکدا اے۔

سبھ توں پہلی گل تے ایہہ کہ ''سنگت وید'' دی شاعری دیاں جڑھاں شاعر نے اپنی دھرتی وچ لائیاں نیں سگوں ایہناں جڑھاں راہیں خوراک حاصل کر کے لگے پُھلاں دی بُو باس توں متاثر ہو کے شاعری نوں مطالعے دا تڑکا بھاویں لایا ہووے تے وکھری گل اے، پر اصلیت ساری اینی اے، سگوں ایس شاعری راہیں اوہنے اک دانشور دی اُچی تھاں تے کھلو کے اپنے لوکاں نال حکمت دیاں گلاں کرن دا آہر کیتا اے اوہ کہندا اے۔

ساڈے بیت چھڑے بس بیت نئیں

ایتھے شاعر کسے دربار دا قصیدہ گو یاں پرھیا دا جیوے جُمان آکھن والا مراثی نہیں سگوں دانشور اے، تے دھرتی دا عاشق اے تے اوہو قوماں ترقی کر دیاں نیں، جیہناں دے پیر دھرتی تے ہون۔

رفعت صرف واقعے بیان نہیں کر دا سگوں اوہ واقعیاں نوں علامتاں بنا کے اپنے پڑھن والیاں دے ساہمنے رکھدا اے تے سوچن واسطے پریردا اے جیویں اوہ کہندا اے۔

ہک ہاتھی ولدا ایہہ گیا ہے
کہیں بہوں قدیمی ساگر وچ
انہاں ٹُردے ڈھاندے پاندھیاں کو
اساں بارش کول بچیندے ہیں

رفعت عباس دے مورخ ہون دی بجائے دانش ورتے شاعر ہون دا اک ثبوت ایہہ ہے جیویں اوہ آکھدا اے۔

بہوں مچھی ہے پئی پانیاں وچ
بہوں تر یمتی ہن پیاں من اُتے
دل بُلہن دے نال ٹھیہہ وینّدی

ایہناں سطراں نوں پڑھ کے پرانے پنجاب تے آریاواں دے حملے ول نظر مارو تے نالے نسلیات دے سیانیاں دے ایس نظریے تے وی کہ بُلہن (ڈولفائن) اصل وچ لڑکی اے، جیہڑی اپنی حفاظت کان پانی وچ غوطہ مار گئی تے پھیر پانی وچ لُکدی لُکدی پانی دی ہو کے رہ گئی۔ ایہہ یاں ایس قسم دیاں ہور سوچاں تے قاری دا کم اے۔ کیونکہ تنقید ایسے کر کے تے تخلیق نو اکھواندی اے کہ بعض واری شاعری نوں پڑھ کے اک اچھا قاری ایہو جیہا نکتہ کڈھدا اے، جیہڑا شاعر دے اپنے ذہن وچ وی اُکا اوس طرح نہیں ہوندا جیویں قاری دے ذہن وچ نقش ہو جاندا اے۔ ہن تسیں آپ دسو کہ ایہہ شاعری اے کہ تاریخ؟ باقی رہی گل شاعر دے تاریخ جانن دی تے ایہہ جانکاری ای تے چنگا شاعر تے چنگی شاعری پیدا کر دی اے۔ اک عام بندے تے شاعر دا ایہوای فرق اے کہ عام تے ان پڑھ بندہ صرف اپنا حال ہنڈھاوندا اے جد کہ شاعر اپنے مطالعے دے زور تے حال دے نال نال اپنا ماضی وی ہنڈھاوندا اے تے اوہدے نال نال ماضی دے دُکھ درد دا حصّہ بن کے چنگا حال تے اوس توں چنگا مستقبل تعمیر کرن دا جتن وی کردا اے۔ ایہہ گل سمجھن واسطے تے اوہدی کافی دی استھائی پڑھ لین ای کافی ہووے گی۔ ساری کافی پڑھیاں تے چودہ طبق روشن ہو جاندے نیں، پر پڑھے لکھے دے، استھائی اے۔

بہوں وڈے ہِک گودام دے وچ
کوئی کاٹھ کباڑ دے پُھل کھڑ پئن

سگوں بعض تھاں تے شاعر نہ صرف اپنا ماضی ہنڈھا رہیا اے سگوں اپنے نالدیاں نوں نال لئی پھر دا اے تے اپنی ہزاراں سال پہلی محبوبہ دکھاوندا اے۔ جیویں رفعت دی ایہہ کافی اے۔

ایہہ شہر روانہہ دیاں پھلیاں دا
کہیں ساون دے وچ ہس گیا ہے

ایتھے ذرا وارث شاہ دی ہیر دا سراپا وی یاد کر لئو۔ جیویں اوس آکھیا ہا۔

گردن کونج دی اُنگلاں رواںہہ پھلیاں،

ہتھ کولڑے برگ چنار وچوں

رفعت دی سوچ اُڈاری بہوں اُچی تے اوہدی موتی کڈھن دی چُنبھی بڑی ڈونگھی اے۔ پھیر اوہ چُنبھی راوی تے چنھاں وچ ماردا اے۔ جیہوں سیہوں دے مانگویں پانی دیاں چھٹاں تے فخر نہیں کردا جیویں وسیب توں کٹے ہوئے لہور تے دوسرے وڈے شہراں دے شاعر فارسی توں اُردو تے اُردو توں پنجابی وچ نقل مار کے اصل دی بجائے نقل وی تیسرے درجے دی پیش کر دے نیں۔ ایس طرح دو واری چگلی بُرکی نوں تیسری واری چگل کے ساڈے مظلوم قاریاں اگے پیش کر کے وچاریاں دا جی کچا کچا کرن لگے ہوئے نیں۔ تے ایس چگل چگلائے وچ وی ساڈی دھرتی دی بُو باس نہیں ہوندی۔ پر رفعت نے اپنی دھرتی وچوں علامتی سواد پیش کیتے نیں تے علامتاں ایس طرح پیش کیتیاں نیں کہ تاریخ نوں شعری بانا پوا کے ساڈے اگے رکھ دتا اے، جتھوں ویکھ کے اپنے آپ ای ساڈے ذہن وچ نویاں ڈیزائناں دے نقشے اُبھر دے نیں۔ میں بغیر کسے تبصرے توں دو بند پیش کرداں۔ جے تُسیں تاریخی حقیقتاں توں واقف ہوئے تے تہاڈا ذہن ضرور نویاں تصویراں بنائے گا تے نویاں علامتاں تراشے گا۔

لہا بانے، مولھ بدھیندے ہوئے

ہتھ لِنگم اُتے دھریندے ہوئے

کوئی ڈینہہ شہر وچ لاہندا پئے

ہک سونا وڈکیاں پُوریا ہئی

جیہڑا ساڈے تائیں پجُیائیں

کہیں دیگ دے اندر واہندا پئے

کہیں کالی بھیڈ دی اُن اُتے

ہک نینگر ہتھ پھریندی ہے

کوئی بدل بندا آوندا پئے

ہن تُسیں آپ دسو ایہہ تاریخ اے کہ تاریخی شعور دے سچیاں وچ ڈھلی ہوئی شاعری دے کثیر الجہتی نمونے۔ پھیر پنجاب دے دریاواں دی جنگل وسوں۔ وادیاں وچ گھاٹے درخت تے جھاڑیاں۔ اوہناں وچ جانگلی جانوراں دی بہتات۔ وستیاں وچ دراوڑاں دی یعنی دھرتی دے جمے جائیاں دی وسوں۔ ہر رچھ تے گوریلے دیاں پنڈاں تے وستیاں وچوں مٹیاراں چُک کے لے جاون، تے اوہناں دیاں پیراں دیاں تلیاں چٹ چٹ کے اوہناں نوں تُرن بھجن توں آ کی کر دین۔ پھیر اوس توں اگے دیاں ساریاں گلاں۔ ایہہ سب انسانی تاریخ تے سائنسی معلومات نہیں، پر ایہناں نوں مُکھ رکھ کے رفعت دیاں لکھیاں ایہہ لائناں تہانوں شعری سواد دین تے ایہوں پرانے علم دے زور تے نویں شاعری من لینا تے سواد نہ آوے تے میں تہانوں ایہناں سطراں نوں تاریخ آکھن توں منع نہیں کردا۔ لائناں ایہہ نیں۔

ہک رات اساں دراوڑیں دی
پوری مرضی دے نال تُر پوندی
کوئی نرتکی ہے کہیں پوڑی تے
کوئی پانیاں پھل کنول دے ہن
پر چھاواں ہے جیہڑا چُم گھِندے
کہیں اپنے جیس پر چھاویں کوں
رچھ تلیاں چٹ چٹ چندر دیاں
اُوں کوں اپنے جوگا کر چھوڑے

ہک چانی روہ تے جاگدی ہے
پر وستی دے وچ لاہندی نہیں

مٹی اوہوای اے تے اوہوای مٹی جائے نیں، پر آزادی کُھس گئی اے۔ ایسی کُھسی کہ مُڑ نہیں ملی۔ کدے حملہ آوراں دے غلام تے جے دوسرے حملہ آور آئے تے پھیر غلاماں دے غلام بن گئے۔ پھیر چل سو چل ایہو جیہے سلسلے، مرد غلام تے زنانیاں غلام، نسلاں بدلیاں نسلاں کراس ہوئیاں، پر ہزاراں سالاں بعد وی اپنی سنجان قائم رہنا تھوڑی گل اے۔ زیاں اے تے نال نال احساس زیاں وی زندہ اے۔ ایہو ای حلالی جذبہ حلالی ہون دی سنجان

اے۔ کراسنگ تے برحق اے کجھ مرضی نال تے کجھ زبردستی۔ پر جے اسیں مشرقی ہاں تے مشرق دیاں علامتاں ساڈی سوچ دا حصہ نیں۔ تریہہ توں پنجاہ صدیاں بعد وی اینا کجھ بہت نہیں۔ اینی کراسنگ بعد وی سجھ ساڈی علامت تے کالی تے ساول نال جُڑت تے ایہو اپنی سنجان، ایہو سنجان جاندی وی تے نہیں۔ یاں تے اُکا جاوے تے پواڑا مُکے۔ جے نہیں جانی تے پھیر کجھ کرن دا آہر کیوں نہ کیتا وتجے۔ میں سرائیکی پنجابی دے جھیڑے وچ نہیں پیندا۔ میں تے بندیاں دی گل کرداں تے بندے جیہڑے پنج ہزار سال توں سُتے نیں۔ گنادھیا سیالکوٹ دے علاقے دا سی یاں ہڑپا دے لاگے چھاگے دا۔ پر اوہنے آریہ نسل دے شہنشاہ دی وزارت چھڈ دتی سی پر اپنی بولی نہیں سی چھڈی۔ بولی جیہڑی ایسے مٹی دی سی، ایہناں پنجاں پانیاں دی سی اوہ بولی جیہڑی نہ پنجابی اکھواندی سی خورے کیہ سی اوہدا ناں، پر گنادھیا دربار چھڈ کے اپنی مٹی چوں پنگری بھاشا وچ لکھی ہوئی پوتھی لے کے جنگل وچ چلا گیا تے ایسے مٹی تے ایہناں پانیاں دے جمے پالے جنگل جانوراں نوں اپنی پوتھی دے پنے پڑھ پڑھ کے سناوندا تے رچھ بھگھیلے تے ہرن گائیاں پیار پوتھی بڑے شوق نال سُندے۔ خورے اوہ ایہہ زبان سمجھدے ہون۔ نہ سمجھدے ہون گے سُندے تے سن نا۔ ایسے کر کے گھنادھیا اوہناں تے خوش سی پر حکمران آریہ تے اوہدے درباریاں تے نہیں، جیہڑے اوہدی زبان نہیں سن سننا چاہندے، جیہڑی مردی اوہ ویکھ نہیں سی سکدا۔ ایسے کر کے جیہڑا ورقہ اوہ جانوراں نوں سُنا دیندا سی اوہ پاڑ کے سُٹ دیندا۔ اوہنے وی کوئی سنیہا تے مرن لگیاں اپنے جیون نوں دتا ای ہووے گا۔ اوہ ایویں تے نہیں صدیاں بعد وی زندہ۔ شاہ حسین وی تے اوہدا ای تسلسل اے جیہڑا آہندا اے۔

شاہ حسین فقیر سائیں دا، تخت نہ ملدے منگے

تے رفعت عباس وی اوہدی رہند کھونداے جیہڑا کہنداا ے۔

کیہڑے سجھ دے ہیٹھ پکایاں ہن

اساں مورتیاں اپنے موسم دیاں

ساڈی مٹی کُھردی ویندی ہے

پر دُھپ اندر دی لاہندی نہیں

ایہہ باہر دی دُھپ اندر تائیں تے اندر دی دُھپ باہر تائیں اپڑن ای تے نہ مرن دا ثبوت اے۔ مینوں پنجابی سرائیکی دے چکر وچ نہ پاؤ پر ہک گل میرے توں کن کھول کے سُن لئو بئی میں زندہ ہاں۔ میں ایتھوں دی مٹی ہاں، پانی ہاں، جنگل ہاں تے پوری ہوند ہاں۔ ایہو ہوند تے ہے جیس دی لمی عمر دی دعا رفعت عباس کردا اے۔ زندہ کان ای لمی عمر دی دعا کیتی ویندی اے مردہ کان تے نہیں، جیویں رفعت عباس کہندا اے۔

انہاں واہندیاں وگدیاں کافیاں وچ
ہک دُعا ہے لمبیاں عمراں دی
تُساں کہیں کتاب دی خوشبو وچ
اینویں ہولے ہولے ہنڈے ہو

ایہہ لمی عمر دی دُعا میرے لئی اے۔ تہاڈے لئی اے تے اوس لئی اے جیہندی سنجان رفعت عباس انج کرویندا اے۔

اوندے سر تے ڈھلہی پگڑی ہے
اوندے پیر بھوئیں وچ لتھے ہوئے
اوندی تاں اسمان دے یاری ہے
پر گالھ کوئی اینویں بنی نئیں
توں گالھ تاں خود سمجھیند اپئیں

بابا اکھ والے نوں تے ہر کوئی گالھ سمجھا رہیا اے تے ہر اکھ والا سمجھ رہیا اے، پر گالھ ایویں نہیں بنی۔ اوہو تخت نہ ملدے منگے والی گل، بابا مایوسی گناہ ہے۔ اساں انجیں سوچی بیٹھے ہاں جو اساں مر گئے ہاں، حالانکہ اساں زندہ ہاں، جاگدے وی ہاں، بس ذرا اونگھ آ گئی، بس نِکی جیہی اونگھ انجیں چار پنج ہزار سال دی اونگھ۔ اُنج ژاں پال سارتر دے آکھن وجھوں جدوں اساں سوچدے ہاں تے اوہدا مطلب اے پئی اساں ہاں۔ اساں وی اُنجیں پست ہاں۔ محفل وی زندہ ہے تے موہراں وی مری نہیں تے گھنگھرو وی ٹٹے نہیں۔ رفعت عباس نے قبل مسیح دی ایسے مٹی دی ڈانسر موہراں نوں کیا خوب علامت بنا کے پیش کیتا اے۔ ہن کوئی بندہ اپنی پرانی تاریخ توں واقف نہیں تے ایس وچ شاعر دا کیہ قصور؟ پھیر اپنی مٹی دی صورت

نوں دھو پونجھ کے ساہمنے لیاونا؟ اپنی محبوبہ نوں محبوبہ آکھنا یاں ماں نوں ماں آکھنا شعورِ ذات اے علیحدگی پسندی کس طرح اے۔اج اسیں اکیویں صدی وچ پیر رکھن دی تیاری کر رہے آں۔ ہر اک بندہ اپنا حق چاہندا اے اج consolidation نہیں چل سکدی۔ رفعت عباس نے ایہناں حقیقتاں نوں سمجھاون واسطے اپنی مٹی نوں گو کے علامتاں دے گھگھو گھوڑے بنائے نیں، پر اوہنے ڈِگی رُلدی علامت ول اکھ بھواں کے وی نہیں ویکھیا۔ ایتھوں تک کہ سسی ہیر دیاں ایسے مٹی دیاں علامتاں وی چونکہ عام ہن ایسے کر کے اوہنے ایہناں دی ورتوں نہیں کیتی سگوں موہراں، ملوہیا تے پدما ورگیاں نویاں علامتاں گھڑیاں نیں۔ ایس طرح رفعت دیاں علامتاں جغرافیائی ہون دے نال نال تاریخی وی ہین پر مٹی توں وکھریاں نہیں۔

''سنگت وید'' دی شاعری دا سارا سفر عرفانِ ذات دا سفر اے، جیہڑا کہ تاریخ تے جغرافیے دے حوالے نال اگے ودھ رہیا اے۔ شاعر ایس سفر دوران ویدک ویلے چوں لنگھ رہیا اے تے لنگھدا لنگھدا اپنی ہوندنوں پاڑ کے باہر نکل آوندا اے تے ان گانجیاں سرحداں تک پھیل جاندا اے۔اوہ جیہڑی مرضی زبان یا زبان دا جیہڑا مرضی لہجہ ورتے پر اوہدی شاعری دا جغرافیہ تے تاریخ ہڑپا، وادی سُون، ٹیکسلا تے پنج دریاواں دیاں وسعتاں وچ پھیلیا ہویا اے۔اوہ ویلے دے ڈونگھے سمندراں چوں اپنی ایس طریقے نال بھال کر رہیا اے کہ اوہدے پیر پتھر دے سمیں وچ تے ہتھاں دیاں اُنگلاں اکیویں صدی نوں چھوہ رہیاں نیں۔اوہ اپنے پرانے بھڑاں دی اندرو اندری اُساری چھوہ بیٹھا اے۔ اوہدی ایس اُساری دا کوئی عنوان نہیں ایس کر کے کہ ایہد ے ہزاراں لکھاں سگوں کروڑاں عنوان بندے نیں۔ اوہ عنواناں تے تختیاں دی گل اپنے قاری تے چھڈی جاندا اے تے پرانے بھڑتے دھولراں دی مرمت آپوں کیتی جاندا اے۔ ایہہ کوٹ نویں سرے توں اُسر گئے تے اوہناں اپنی پچھان آپے کرا دتی اے۔ جیویں اوہ کہندا اے۔

ساڈے ہتھ ہن، چکنی مٹی ہے
ساڈا پنڈا بھاویں بھک کوئی
ہک اُچا کوٹ اُسردا پئے
ہک لیک کو یلیاں ٹُرپئی اے

اساں اپنا آپ ڈھوندے پئے

ایس بھال وچ جدوں حقیقتاں اوہدے ساہمنے آوندیاں نیں تے اوہدی دوہرائی ویلے اوہ اپنے آپ علامتاں بندیاں جاندیاں نیں۔ ایہہ دریاواں دیاں پھاٹاں تے ہڑھ ویلے بنیاں جھیلاں تے چھنب اوہناں وچ اُگیاں کونداں تے بُوٹے آپے علامت بن جاندے نیں تے رفعت دی شاعری نوں جنم دیندے نیں۔ کونداں نوں علامت بھاویں اشو لال فقیر نے وی بنایا سی پر ایہہ سب کجھ کسے ہک دا نہیں ساڈا ساریاں دا اے پر کوئی ایدے نظر تے بھوائے۔ میں پنجابی دا لکھاری ہاں تے پنج دریاواں دی مٹی دا بنیا ہویا ہاں۔ میں ایہہ تے کسے نوں مجبور نہیں کر سکدا کہ اوہ مینوں وی اپنا بھرا سمجھے پر کوئی مینوں اوہناں نوں اپنا بھرا سمجھن توں تے نہیں روک سکدا۔ میں ایس ساری شاعری نوں اپنی شاعری تے اپنی ہڈ ورتی سمجھداں۔ میری صورت عاشق والی۔عشق جُرٔت دا ناں تے ہک طرفہ طرزِ عمل دا ناں ایں۔عشق واسطے معشوق دی رضامندی تے منظوری دی لوڑ نہیں۔معشوق تے بادشاہ ہوندا اے اوہ جو چاہوے کرے۔ عاشق اپنا رستہ کیویں چھوڑ دیوے۔

ایتھے جتھے وسیب نوں مذہب تے مذہب نوں مُلاں دے حوالے کر دتا جاندا اے تے مُلاں یاں قاضی حاکم دا نمائندہ اے جو قاضی آکھ دیوے حاکم دا قانون ایں۔ پر پھیر وی رفعت عباس دی موہراں دا ایڈا حوصلہ اے کہ اوہ نہ گھنگھر و لاہ رہی اے نہ لُکا رہی اے سگوں چھنکائی جا رہی اے۔ آریاواں دی رادھا وانگوں اوہنوں نومن تیل دی لوڑ نہیں۔ اوہ دراوڑاں دی فنکارہ اے جیہدی سبھا نوں روشن رکھن لئی سجھ اپنی ذمہ داری سمجھدی اے۔ سجھ دُھپ دا پیش خیمہ اے تے دُھپ مشرق اے۔ جے دُھپ قیدی نہیں بنائی جا سکدی تے دُھپ دا جایا مشرق وی بہتی دیر قید نہیں رکھیا جا سکدا۔ ذرا رفعت عباس دی کافی دے ایہہ مصرعے ویکھو

اگوں حاکم ہے، پچھوں قاضی ہے
ڈیکھو موہراں پئی مسکاوے
ساڈا عشق اساڈے کاٹھ وچوں
کیویں دُھمی وانگوں جاگ پیا

کیویں دُھپ دے وانگوں ٹُر پیا ہے
اگوں در ہے، اگوں دریا ہے
جیڑھا ڈونگھی رمز سمجھاوے

تہذیب دا ایہہ سفر اے جیس سفر وچ شاعر کدے اپنے پچھوکڑ دا نظارہ کردا اے تصور تصور وچ تے کدے حال دا نظارہ کردا اے تے ویکھدا اے کہ اوہدی دھرتی دے پُھل سُفنا تھی گئے ہن تے باہر والے سارے پھل فروٹ پردھان بن گئے نیں۔ ایتھوں تک کہ ہُن اساں اپنا اصلا تصویراں، اشتہاراں، عجائب گھراں تے پوسٹراں راہیں ویکھ سکدے آں۔ ساڈے تے فتح پاون والے ساڈی ہوند وچ سرایت کر گئے نیں۔ ساڈے شہراں دے وسنیکاں وچ رضامندی تے لالچ راہیں تے پنڈاں وچ زبردستی۔ شاعر دا اپنا ضمیر ایس گل تے افسوس کردا اے کہ اساں جے تے راوی سُکی پر ایس سفر وچ کِتے کِتے شاعر نوں ایسے حملہ آور تے ایسے غیر مُلکی وی نظر آوندے نیں جیہناں ہتھوں لٹیون دا سانوں فخر تے خوشی وی اے۔ اوہ لوک نیں جیہناں سانوں اساڈی روحانی سنجان کرائی تے سانوں ساڈے رب نال واقفی کرائی۔ اوہ صوفی ہن، درویش ہن۔ ایس سے لئی وسیب شاعر نوں چنگا وی لگن لگ پوندے۔ اوہدیاں مجھاں گاواں، محنت نال لیاوندی ہریالی، اوہدا رہن سہن ایس کر کے کہ حملہ آور کدے وی کسے دا وسیب پوری طرح مُکا نہیں سکدے سگوں کافی حد تک آپ وی تھوڑے تھوڑے اوسے رنگ وچ رنگے جاندے نیں۔ ایسے طرح ساڈا وسیب تے ہوند وی حملہ آور مُکا نہیں سکے سگوں شاعر دے آکھن موجب اوہ جِنا سانوں کپدے ہن اسیں دُونا پُنگردے ہاں۔ اپنے وسیب، اپنے پنڈاں پیڑھیاں دے اُجڑن دی ایہہ داستان ای ایس شاعری دی روح اے۔ ساڈے بھڑاں دیاں اُچائیاں، ساڈے دھولراں دے کھولے، ساڈے کھنڈراں دیاں ٹھیکریاں دیاں گلاں باتاں ای رفعت عباس دیاں کافیاں دی روح اے تے اوہدی شاعری اے تُسیں آپ سوچو جدوں چارلس لیمب وی اوہدے پرانے تے اُجڑے پنڈ تے لکھی نظم The Deserted Village شاعری دا بہترین نمونہ ہوسکدی اے تے پھیر رفعت عباس دی تہذیب دے کھنڈراں دیاں گلاں سناوندیاں اوہدیاں کافیاں کیوں بہترین شاعری نہیں۔ ایہا شاعری تے حلال دے ہون دی سند اے۔

اوہدی شاعری دریا سندھ وچ پائیاں جان والیاں بُلہن (Indus Dolfines)
دیاں داستاناں نیں جیہڑیاں علمِ نسلیات دے سیانیاں دے مطابق کدے ایسے مٹی
دیاں مٹیاراں سن، جیہڑیاں اپنی عزت بچاون واسطے دریاواں دیاں کنڈیاں توں دریاواں دے
ڈونگھ دیاں ہو کے رہ گئیاں۔ اوہنوں اوہ ویلے یاد آوندے نیں جدوں کُڑیاں تے مچھیاں وچ
فرق سی۔ مچھیاں شکاریاں نوں پھساونیاں پیندیاں سن جدکہ مُٹیاراں اوہدی ملکیت تے لُٹ دا
مال سن، جیہنوں پھساون دی تکلیف کرن دی لوڑ نہیں سی بس جدوں چاہو پھڑو تے ورتو۔ ایس
کرکے کُڑیاں نے مچھیاں تے بُلہناں بننا خیریت سمجھیا۔ اسیں ''سنگت وید'' پڑھ کے اندازہ
کردے ہاں کہ ساڈے دانشوراں نوں ایہوجیہی شاعری دی لوڑ ایس کرکے پئی جو ایس اپنیاں
نویاں نسلاں نوں اشارے کنائے نال اپنی تاریخ تے چنگے سمے بارے جانکاری دیندے
رہیے۔ ورنہ دین الملوک وملوک الدین انوسار مالکاں ساڈے معجزے وی غلام بنا لئے تے
اپنے معجزے ساڈیاں حقیقتاں تے نافذ کرکے ساڈے کرشن جیہے کالے اوتار وی معجزے دے
پردے پا کے اپنے بنا لئے۔ ایس کرکے کہ اوہ اپنیاں گوریاں مٹیاراں اجڑ دے اجڑ اک کالے
کرشن اُتے مکھیاں وانگوں ڈگدیاں ویکھن دی بدنامی کسے طرح برداشت نہیں سن کر سکدے۔
پر کُڑیاں کیہ کردیاں کُڑیاں دی جتھوں نِشا ہونی سی اوہناں اودھر ای جانا سی۔ ایس کرکے
اوہناں ساڈا کرشن وی ساتھوں کھوہ لیا۔ پر جدوں کوئی سائنسی بلیچنگ پاؤڈر اوہدی کالی کھلڑی
نوں گوری نہ کرسکیا تے اوہدے تے معجزیاں دی تہہ چڑھا دتی اکھے اوہ ناگ کُنڈھ وچ چھال
مارن نال ناگ دی زہر نال کالا ہوگیا سی۔ اُنج گورا آریہ ای سی حالانکہ اوہ کالا سی تے دراوڑ
نسل چوں سی۔ جیہڑے دراوڑ توں کوئی کم نہ پیا تے اوہ راکھشس اکھوایا۔ ایہہ شاعری ایسے
پاروں تے کرنی پئی جیویں اک کافی دا بند اے۔

ایہہ سِک ایویں نہ ہوندی بیت بناون دی
جے ویدیں وچ کوئی راخس ساکوں آہدا نہ
کوئی شعر آکھن دا ویلا حالی مُکیا نئیں

ایہہ اج دی سنگت دا وید پڑھ کے سانوں پتہ لگدا اے کہ اسیں تے شہد دیاں مکھیاں ہاں

جیہڑیاں چھتے بھری جاندیاں ہاں تے اگلے شہد نچوڑی جاندے نال نال ساڈے چھتے جُھگے وی بھنی توڑی جاندے نیں۔ کیہ کریئے ہُن تے ساڈیاں تریمتیں وی ساڈے تصوراں وچ بڑھاپے دے روپ وچ آوندیاں نیں۔ ساڈے بال بالپنے وچ ای بڈھے ہو گئے نیں۔ اُنج ساڈی دھرتی تے اج وی سب کجھ اے پر ساڈے کان نہیں۔ بہاراں والیاں گلاں تے گئیاں۔ اسیں اپنیاں وڈکیاں نوں اوہناں شلیڈیاں وانگوں ویکھدے ہاں جیہڑے کچیاں کندھاں والے کوٹھیاں تے بیٹھے نیں تے اوہناں دیاں لتاں لمک کے دھرتی تے وچھیاں ہوئیاں نیں دُور دُور تک۔ ساڈے مال اگلے ہِک کے لے گئے نیں پر اسیں بازاریں خریدے پھرنے آں۔ حالانکہ ساڈا مال ولن والے اندروں ڈرے ہوئے نیں کیوں جے اوہناں نوں اپنی ہِت دا پتہ اے تے ساڈی ہمت دا وی۔ ایہہ کمی دے منڈے دے اپنے چودھری دے منڈے دی ہِک تے بہہ کے روئی جان والی گل اے کہ ایہنے اُٹھ کے مینوں مارنا ایں۔ حالانکہ اوہ اُٹھ سکدا ہووے تے اُٹھے نا۔

رفعت دی شاعری وچ وقت اے جیہڑا تصویراں تے فلم وانگوں لنگھی جاندا اے تے اسیں ویکھی جاندے ہاں بِن سوچے پر کدے کدے ایہہ ویلا جاندا جاندا ساڈے اندر ہُجھ وی مار جاندا اے۔ غلام نسلاں غلام بال ای جمدیاں نیں، پر ایہناں بالاں دا رنگ تے نین نقش پرانے وقتاں دی نشان دہی وی کردے نیں۔ کوئی اکھیاں والا کاش ویکھے۔ رفعت عباس نے اپنیاں کافیاں وچ نہ صرف پہاڑاں ولوں سگوں سمندراں ولوں آکے مارن والیاں دی نشان دہی کیتی اے۔ اوہنے کِتے اپنے جواناں تے مٹیاراں نوں جھمراں پاوندیاں وی وکھایا اے پر جُھمر پاون والیاں نوں اپنے پینتریاں دا شعور نہیں۔ ایہہ سب کجھ لوک رقص دے ناں تے لاشعوری طور تے ای ہوئی جاندا اے تے اسیں ایس نوں اپنی پچھان نہیں سگوں اپنا روزگار تے بنالیا اے تے کمرشل ہو گئے آں، تے فائنانسر اپنے ڈائریکٹر کولوں اکھواندا اے پیسے لئو تے وین ریکارڈ کراؤ۔ سو ساڈا حسن بھاویں ساڈا پچھوکڑ اے پر اج اوہ کمرشل اے، اشتہار اے۔ ایس طرح اسیں ویلے دی سٹیج تے اپنے ویکھن والیاں لئی مسخرے بنے ہوئے آں۔

رفعت عباس دی شاعری نوں گوہ نال پڑھیے تے اوہ اج دے سمے تے اک ٹھکویں تنقید اے۔ نویاں تعلیمی پالسیاں تے لعنت اے، جیہناں سانوں پڑھیاں توں ان پڑھ بنا

چھڈ یا۔ جے ساڈے تعلیمی نظام وچ ساڈیاں مادری زباناں نوں اوہناں دی اصل تھاں مل جائے، تے ساڈی ایہہ ان پڑھتا تے لاعلمی، ساڈے شہراں دے عیاش لوکاں دے مقابلے وچ آسکدے نیں سگوں اگے ودھ سکدے نیں۔ جیویں اوہدی اک کافی دی استھائی اے۔

جے ایہے گاھیں نویں سرے توں ٹوریاں ونج سکن
کہیں گدڑ کوں وی پڑھن گلوب سکھایا ونج سگدے

جے ایہہ شعور جاگ پئے تے پھیر اسیں باہرلیاں حملہ آوراں دے اگنی دیوتا واسطے اپنا ماجھا گوکا گھنئیو ضائع نہیں کراں گے سگوں روشنی واسطے لالٹین بنالواں گے۔ ساڈے ناچ زندہ نیں تے گویا ساڈیاں لتاں باہواں زندہ نیں صرف اوہ فالج دا شکار نیں جیہناں تے تیل دی مالش کریے تے اوہناں وچ جان پے جاوے گی۔

کِتے کِتے کافی دے واحد غائب دی تھاں رفعت عباس خود واحد غائب تھاہرے کھلوتا نظریں آوندا اے ایس طرح کافی دا انگ رنگ بالکل ای نواں نظر آون لگ پیندا اے۔ ایتھے ساڈی سُتی ہوئی تر بیت دے ہنگھلا دے سُفنے اوہنوں اپنا اصلی روپ وی وکھاوندے نظر آوندے نیں۔ شاعر آپ اپنی ہوند دی قبر تے اپنے توں پہلے مجاوراں وانگوں بیٹھا اے۔ پر حیران وی اے ایہدی حیرانی اوہدی جاگرتی دی ضمانت اے۔

اوہدے شہر وچ شمس تبریز دا آونا وی اک نویں علامت بن کے اُبھردا اے تے ہُن سارے شمس تبریز اپنیاں شہادت دیاں انگلاں تے سورج دی دُھپ وچ بوٹیاں بُھن رہے نیں۔ لوک اوہناں توں گریزاں نیں پر اوہ اپنے ضمیر دا سائن بورڈ لوکاں دا قُرب لوڑ رہے نیں۔ ایہہ اک سین اے، اک ڈراما اے، اک تاریخ اے، اک حقیقت اے تے اک جاگرتی اے۔ جاگرتی وچ شاعری تے شاعری وچ جاگرتی اے۔ ہڑپا چوں نکلن والیاں مورتیاں ہُن ہِلیاں ہِلیاں نیں۔ وسیب دے بونے ہوون نال ایہہ وی بونیاں تھی گئیاں نیں، پر ایہہ کہہ رہیاں نیں کہ جے کوئی آہر کرے تے ساڈا قد کاٹھ ودھ سکدا اے۔

مذہب تے اخلاق زیادہ تر چالُو وِچار وان بنتر دے نگھبان ہوندے ہین جو چالُو رِیتاں تے قدراں راہوں لوک رہتل دا اندرُونا بندے ہین تے لوک سُرت وِچ رچ کے لوکاں نُوں سماجی اُتھل پتھلّ توں ڈراندے رہندے ہین جیویں ایہہ اتھلّ پتھلّ اوہناں دی دشمن ہووے۔ اِنج لوک اپنے دشمن رہن سہن دے آپ راکھے بن کھلوندے ہین۔

(مشتاق صوفی)

نظماں

کُجھ مارکسی پرچولی ایس بے بنیادی وقیانوسی پرکھ دے سِٹے نُوں قبولدے ہین۔ اوہناں واستے مرزا صاحباں راٹھ سیاست دے اندرلے پاڑاں دے موہرے ہین کیوں کہ ایہہ نہ راٹھ ویہارتوں نِکھڑے تے نہ ای اِیہناں اوس دی دِتی ہستی توں الگ اپنی آپ مختار ہستی بنائی۔ سو رواجی تے انقلابی پرچول مرزے صاحباں دے عشق دی اصلیت بارے رلدی ہے۔ پر وِچار دے آپو اپنے چوکھٹے وِچ اخلاقی قدراں دی وکھو وکھ انسانی کسَوٹی رکھن دے سبب دووَیں دھڑے نتیجے وکھو وکھ کڈھدے ہین۔ مارکسی مندے ہین کہ مرزے دی ہستی اوہو ہے جیہڑی رواجی وِچار واناں سمجھی ہے: نرمردانگی تے غیرت پال راٹھی۔ جِس سببوں رِواجی اوس نُوں مثالی مرد مندے ہین اوسے سببوں انقلابی اوس نُوں دُھتکاردے ہین کہ مرزا عاشق نہیں، لڑاکا راٹھ ہے جِس دی ڈور اوس دی گھُمنڈی میں دے ہتھ ہے۔

(مشتاق صوفی)

رات نوں

تانبے رنگ ہنیرے نوں کھڑکاندی، سڑکوں پار،
اچانک ٹھڈا کھا کے ڈول گئی اے اوس دی ٹوہنی
چُپ دی ڈھاب تے، آ تر دی اے لنگی بُڑ بُراہٹ،
پل دا پل ای، آپ گُھرن دے ڈرتوں کنبدی
اک برفیلا چھڑا لُوہ جاندائے، میری ادھ سُتّی کھلڑی نوں،
میرے سنبھل سکن توں پہلوں

اُنج میں کِنّا دور ساں،
ایس وچھاونے دی بے داگ پناہ وِچ نگّھا،
ہمت نال ذرا کجی ہوئی،
اُس دے پہرے دی ڈھلکی مردانگی اوہلے

اپنی تلکن جیہی چِنتا وچ،
اک بے شکل ہُنگارے دے امدادی ہتھ لئی،
اوس دی سیٹی تھتھلاوندی اے

پر سارے ای، بند دروازے ورگے اپنے سُکھ تے،

اوس دی اکھ دا جندرا لا کے،
اپنے گماناں دا اک رنگلا جالا تان بیٹے نیں،
کئی کئی منزلے پتھریلے تابوتاں اندر
پر پتھراں دے اکڑویں تے رات کسے کھڑ دی نہیں تکی!

سرگھی دا تارا اُبھرن تے،
اک دعا اوہ گُنگناوندا اے مویاں دی بخشش لئی

لو لگدی اے
میں سُندا ہاں
اندروں اُٹھ کے پریت گلی وچ آ نکلے نیں،
میری شکل جیہاں شکلاں دا رُوپ وٹا کے
بارہ نہیں پر جاسکدا میں ویکھن نوں،
اس دُھتکاری رات دے مگروں، چڑھدے دن توں ڈردا

رُما ہُن دُھونی
کیوں دتا ای چھیڑ
پھڑ پھُوکنی، پھوک ساہ، ترونک مِکھ دا تیل
دُھکھا مچ، پا بھلیکھا نند دا
کیویں دینا ایں وسار جاں پھولاں تاں لال
پھٹ چیکے، سیک لوگڑ، پیڑ گھٹاوے جھٹ دی جھٹ
من بھٹھے اندر، دُھوں کیوں، لنبُو بن بن لہر دا
نیونہہ دی نینہہ وچ بھر بھر لِلاّں
نِگھ سواہ دی لالی لِنبے امبر متھا
پینگھ ہُلارے، موہ دروازے یار نشنگی
ایویں تے نہیں بوہڑ دا
کر بھرواسا، نِگل کُڑتن، جم فیر ہستی
جندنمانی ہائیں مائیں، شوہ سیانا جاپے سائیں
کھپے پیا پُوردا

آ سَکھّن بیجئیے
لُگ اندر
درشنی دوَلاّ لتھے جیکر
درشن ہوون فیر
سُنم سان اندر کر کے
آ کاش ویا ہییے
سمندریں پائیے پیر
وچالے ہستی پَیلاں پاوے
ہِیا غوطے کھاوے
جرن چوں جیکر رِشماں پُنگرن
چانن سیک ودھاوے
گُبھّن رات پیڑ دی کُچھڑ جمن ٹُری پر بھات
دِلڑی گُنھی جاوے آٹا وچ پرات

ودعیا

چُپ میرے پیراں دا کھِسکاٹ پرتیندی ہے
میں رات دے ہِکل نال گھر وینداہاں
کُتیاں دی ہِک نِکّی جیہی ٹولی
سڑک دی کالی لاش تے بھجدی ہے
تے چُپ اوہناں دے پیراں دی کُھسر پُھسر نوں
چاں دھوندی ہے
میں ساریاں لوکاں دے مقابلے وچ
اوہنوں چُن لیناہاں
اوہ جاندی ہے جے میں سچ پیا اکھیند اں
تے میں جانداہاں جے سارے پئے گوڑ مریندِن
اوہ سچ تے چاہے جاون توں ڈردی ہے
گوڑنوں چُنن آلی!
پتھر دی بنی ہوئی!
میں چُپ دے پیراں دی اواز سُنداہاں
ہِکل، گوڑ تے حیاتی اُتے کُتیاں دے ہکٹھ توں چنگا ہے
کل راتیں چُپ روپئی

چُپ میرے گھر آئی
چُپ مینوں کاوڑیندی رہئی
تے اخیر چُپ، چُپ ہوگئی
میرے اتھروتَر آئے

پنجابی: معین نظامی

فارسی: احمد شاملو

بگھیاں

جگ دے اوس پاروں بگھیاں آئیاں ہن
لوہے دے چیک چکاڑے توں بغیر جیہڑا ساڈے ویلے دے کنّاں وچ بھریا ہویا ہے
جگ دے اوس پاروں بگھیاں آئیاں ہن

بُھکھے اپنی جاگھوں نہ ہلّے
کیوں جے بگھیاں اُتے لدّے سمان وچوں
تتّے ٹُکّر دی خشبو ناہی پئی آوندی
ننگے اپنی جاگھوں نہ ہلّے
کیوں جے بگھیاں اُتے لدّے سمان وچوں
لیِڑے ہلّن دی اواز ناہی پئی آوندی
قیدی اپنی جاگھوں نہ ہلّے
کیوں جے بگھیاں اُتے لدّیا سمان نہ سُولی ہا، نہ ازادی
مُردے اپنی جاگھوں نہ ہلّے
کیوں جے کوئی آس ناہی جے فرشتے بگھیاں دے کوچوان ہوسن

جگ دے اوس پاروں بگھیاں آئیاں ہن
لوہے دے چیک چکاڑے توں بغیر

جیہڑا ساڈے ویلے دے کنّاں وچ بھریا ہویائے
جگ دے اوس پاروں بگھیاں آئیاں ہن
اپنے نال آساں لیائیو بغیر!

پنجابی: معین نظامی

کُڑی پوٹھوہار دی

سر تے چُکی پنڈ گھاہ دی
پیلاں پاندی
جھوٹے کھاندی آئی کُڑی پوٹھوہار دی

ساوے ساوے گھاہ دے تھبے
وچ وچ جھاکن نیلے پیلے
پُھل پٹا کی تے سرہوں دے
ہریاں ہریاں، لمیاں لمیاں گھاہ دیاں تتیاں
ملک ملک کے موہنہ تے پئیاں
گھنگرواں وانگوں ــــــ
ایسا جال اوہناں نے بُنیا
جھلک نہ پئی نُہار دی

تھگڑیاں والی سُتھن کُنج کے
پھڑ کے میری بانہہ،
ٹھل پئی وچ سُہاں، کڑی پوٹھوہار دی
گٹیاں تانی، گوڈیاں تانی

لک لک تانی، چڑھ گیا پانی
لک لک تانی، گوڈیاں تانی
گٹیاں تانی، لہہ گیا پانی
امبیں لُگّی کوئل وانگوں
'ویرا جینا رہیں، آ کھ کے
چھڈ گئی میری بانہہ، کُڑی پوٹھوہار دی

ریتے اُتے پنچھیاں وانگر
پیراں دی زنجیر ٹکدی
ڈھکی تے چڑھ گئی، کڑی پوٹھوہار دی
لما پتلا بُت اوس دا
ہر چھاں دے وچ ہر چھ ہو گیا
نہ میں تکیا مونہہ اوس دے نوں
نہ اوس تکیا مونہہ میرے نوں
پر حالے نہ بُھلے مینوں
اوس دی اک چھوہ پیار دی

ہُن وی جد فکراں دا پانی
غماں دُکھاں ہنجھواں دا پانی
چڑھدا آوے، لک لک تانی
گل گل تانی، سر سر تانی
جھگ وگاندا، پیر اُکھڑاندا ____
سر تے چکی پنڈ گھاہ دی
پیلاں پاندی،

جھولے کھاندی،
'ویرا جینا رہیں' بُلاندی
آ کے پھڑ لے میری بانہہ
غم لہراں وچ گھیری بانہہ
تے دُھوہندی دُھوہندی لا جائے مینوں پار
کڑی پوٹھوہار دی

گاون

ساڈا قیدی ڈھولا موڑ دیو، ساڈے نال سہاواں ٹور دیو
اساں ہائیں بھریئے تتیاں، اساں ہوکے لمبو ماریئے
اساں شہر بلائیں بھیجئے اساں ستے درچاء ساڑیئے
ساڈا قیدی ڈھولا موڑ دیو
ساڈے نال سہاواں ٹور دیو
ویریو، ویریو، ویریواواوا

ایہہ چارے کندھاں ڈھٹھیاں اتے چادراں سرتھیں لتھیاں
اساں تتیاں اوئے، اساں تتیاں، اساں تتیاں، اساں تتیاں
ساڈا قیدی ڈھولا موڑ دیو
ساڈے نال سہاواں ٹور دیو
ویریو، ویریو، ویریواواوا

اساں چونکا شہر دیاں ملیاں، سانوں کائی نہ آکھے کلیاں
سانوں ٹھاکے کائی نہ سنتری اساں دید پیانوں چلیاں
ساڈا قیدی ڈھولا موڑ دیو
ساڈے نال سہاواں ٹور دیو
ویریو، ویریو، ویریو اواواو

اساں رتے دیوے بالیاں اساں ساوے ساھیں بھالساں
اساں اگ مہاندرے بھکھ پیاں اساں سبھے سنگل گالساں
ساڈا قیدی ڈھولا موڑ دیو
ساڈے نال سہاواں ٹور دیو
ویریو، ویریو، ویریو اواواو

اساں کالے کاگ اڈاؤندیاں اساں موت دی عرضی پاؤندیاں
اساں جندرے بھنے قید دے اساں جیون چھاوئی چھاوندیاں
ساڈا قیدی ڈھولا موڑ دیو
ساڈے نال سہاواں ٹور دیو
ویریو، ویریو، ویریو اواواو

تُساں کال بولیندے جھوٹھیاں تُساں آپ بلائیں گھوٹھیاں
تُساں کاہدے راکھے کُتّیو تُساں گھر دیاں پٹیاں بوٹیاں
ساڈا قیدی ڈھولا موڑ دیو
ساڈے نال سہاواں ٹور دیو
ویریو، ویریو، ویریو اواواو

رنگ رتا رنگا ئیوای یاراوئے تیرا گوہڑا رتڑا پیاراوئے
سب پتن بیڑیاں کر دیئے اتے لنگھ جایئے اساں پاراوئے
ساڈا قیدی ڈھولا موڑ دیو
ساڈے نال سہاواں ٹور دیو
ویریو، ویریو، ویریواواواو

رت رنگیا ویس وٹاوٗندیاں اساں سسیاں جھمر پاوٗندیاں
گن شاہ لطیف دے گاوٗندیاں اساں شاہ حسین مناوٗندیاں
ساڈا قیدی ڈھولا موڑ دیو
ساڈے نال سہاواں ٹور دیو
ویریو، ویریو، ویریواواواو

اساں سونہہ سجناں دی چاوٗنی اساں اک دی لکھ بناوٗنی
اساں رہن ناں دینا کلیاں اساں قیدیاں جنج چڑھاوٗنی
اساں سوہے سالُو رنگنے جگر رتے

میرا باپ

میرا باپ بہُت گھٹ
مینوں مِلن شہر آوندا ہے۔

کدے کدے آون والا میرا باپ
بوہا کھولھن توں ڈردا
بَیل مار کے اُڈیک کردا ہے
ہاؤس نمبر بنے گھر دا گیٹ کدوں کھُلّے گا
تے گیٹ کھُلّن تے وی
اندر لنگھن توں جھجکدا ہے
گھر چ رکھّے جرمن شیفرڈ توں

اندر لنگھ کے
منجے تے پھیلرن والا میرا باپ
سوفے وِچ سُنگڑ جاندا ہے۔
گڑوی چاہ دی پین والے باپ نُوں
چاہ دا کپ تے دو گو بِسکُٹ نِرا مخول جاپدے نیں۔

میرے بچّیاں نوں اکھر دا ہے
باپ دا کھرّ درے ہتّھاں نال پلوسنا
اوہ دادے دِیاں گلّاں داہُنگارا بھرن دی بجائے
ٹی.وی .تے کمپیوٹر وِچ کھُبھّ جاندے نیں
تے باپ دِیاں باتاں مسوس کے رہ جاندیاں ہَن

میرے رُجھیویاں نے کھالیا ہے
باپ دِیاں نصیحتاں داہُنگارا

مکّی دی روٹی تے ساگ کھان والے باپ نوں
جد کھان لئی پیزا دیئیے
تاں اوس دی بُھکھّ مر جاندی ہے

سارے پروار دے اِک سیدھ وِچ منجے ڈاہ کے
سون والے باپ نوں
بَیڈ روم وِچ نیند نہیں آ وَندی
سورج ڈُبّن سار سون والے باپ دی
کچی نیند اُکھڑ جاندی ہے
جد اسیں اڈھی رات نوں
پارٹی توں بعد گھر پرتدے ہاں
اوہ سُت اُنیندرا
اَمرتِ ویلے اُٹھّ
نوکر ہتھوں چاہ دا کپ پی
ساڈے جاگن توں پہلاں پہلاں

پِنڈ نوں واپس پرت جاندا ہے

اکثر ہی
میرا باپ بہُت گھٹ
مینوں مِلن شہر آوَندا ہے۔

اُلتھا: آصف رضا

چیتر اج شرمائے

ساہ دی کنی جنڈ گنڈیا
کئی حصیاں وچ چیتر ونڈیا
لک دے وچ وساکھ نوں بنھ کے
جیٹھ نوں ہتھ پیا لائے
چیتر اج شرمائے

چیت وساکھ دی گل نہ منے
جیٹھ نے چیت دے سفنے بھنّے
جنّے دے وچ بھانبڑ بال کے
ساہواں نال بُجھائے
چیتر اج شرمائے

چیتر دی اکھیاں وچ تڑپے
گزری رات دا ساڑ
اُسل وٹے چیت نے بھنے
ہیٹھ وچھا کے ہاڑ
لونے پنڈے دے وچ نویاں

آساں بھر دا جائے
چیتر اج شرمائے

ساہواں دی ساوی وچ گھلیا
بلیاں تے جا گُھلیا
کئی ورہیاں دی چپ دا ساون
آپے دس دا جائے
چیتر اج شرمائے

صندل دے دو پنچھی اُڈے
جیوں مشکاں دے گڈے
ایس سمے دا جادو مٹھا
چیتر بدلاں دے وچ ڈِٹھا
بھادوں وی سمجھائے
چیتر اج شرمائے

چیتر دے وچ ول چھل کاہدا
چیتر دا چیتر نال وعدہ
انبروں آئے سمے دا متھا
اسّو چُم دا جائے
چیتر اج شرمائے

چیت دے لہو وچ چیتر جا گیا
کتّے چنگاں پاندا آ گیا
مگھر سان چڑھا کے چیتر
جگ توں کنج لکائے
چیتر اج شرمائے

ساہواں دے وچ ساہ پئے وسدے
رگ رگ دے وچ چیتر ہسدے
پوہ دی بکلے چیت لکایا
دھپ نوں سیک دا جائے
چیتر اج شرمائے

چیت نے کنی چاڑھ کے کیرے
رنگ برنگے راگ
ست رنگاں دی پینگھ چ تولے
اک رنگ منگے ماگھ
رنگ برنگے چاہ سنبھال کے
اگے ٹردا جائے
چیتر اج شرمائے

پھگن چیت دا لوں لوں تکے
نالے منگے خیر

گیاراں تھائیں چیت پروہنا
بارویں دے وچ پیر
آپے چیت دا کنڈ پیا چا کے
آپے لُک دا جائے
چیتر اج شرمائے

چیت توں چیت کاہدا اوہلا
چیتر دا چیتر ای ڈھولا
ہجر دے اک اک ساہ نوں چُم کے
وصل دے گیت سنائے
چیتر اج شرمائے

کل تے چیتر چیت ای بھُل گیا

انبروں ہتھ سنبھالا دِتّا
تاویں اپنے آپ تے ڈُلھ گیا
کل تے چیتر چیت ای بھُل گیا

کس لئی ساہ بچائے ایہنے
کس دے ساہواں دے وچ گُھل گیا

ساوی وچ لُکایا جیہڑا
اوہ سدّھراں دا بوہا کُھل گیا

ہیٹھ وچھا کے کورا چانن
چیتر چن دا پاسا تُھل گیا

نظم

اگ دا سیک سیاپا ناہیں
اگ نال اگ ملاؤ
اکھّ وچ رڑک پئے تاں
نِترے یار دی جِبھ چُھہاؤ
گھور سمندری راتاں دے سِر
چن کھڑاون جاؤ
جیون ریکھ مُراداں والی
ہتھیں آپ بناؤ

کافی

عشقا! تیرے پندھ عجائب
عقلوں فکروں باہر
''میں'' ناہیں سبھ تُوں'' تُوں پہلاں
مُکدی نہیں تکرار
دھڑکن دے وچ دھڑکو بولے
''لنگھنا کِت گُن پار''
تیرے کارن میں سِر چایا
اپنی سِک دا بھار
چار دِناں دی کھچو تانی
نہ جِتّن نہ ہار

(امرتا پریتم دی ویل)

○ افضل ساحر

پنج ٹپے

بن جاگ نہ دہیں ہوندے
جیہو جیہے دِسنے آں
اسیں اوہ جیہے نہیں ہوندے

گل مُکدی مُکا چھوڑی
زندگی دے رولیاں وچ
اساں موت گوا چھوڑی

ونجھلی دے سُر چھڑدے
اِک تیرے ہسیاں چَنّ
بے موسمے پُھل کھڑدے

اُنج ربّ دیاں ربّ جانے
جِند اوہدے ناں لاواں
جیہڑا ربّ دا سبب جانے

گل گلاں وِچوں چُنیا کر
ودھ ودھ بولنا ایں
کدی چُپ نوں وی سُنیا کر

روسی: آنا آخماتووا

اوہنوں تن چیزاں چنگیاں لگدیاں سن

اوہنوں ایس سنسار وچ تن چیزاں چنگیاں لگدیاں سن
نمھا شاں دی دعا، چٹا مور
تے اُڈے ہوئے رنگاں والا امریکہ دا نقشہ
اوہنوں تن چیزاں چنگیاں نہیں سن لگدیاں
جاتکاں دا رونا
چاء دے نال رس بری دا مربّا
تے زنانیاں دے جھگڑے جھیڑے
......تے میں اوس دی گھر آلی ساں (1911ء)

پنجابی : عظمٰی عزیز

ایس توں پچھے اسیں ہک گلاس وچ نہیں پیواں گے

ایس توں پچھے اسیں ہک گلاس وچ نہیں پیواں گے،
نہ پانی، نہ شراب
ایس توں پچھے سرگی دیاں چمیاں نہیں ہون گیاں
نہ باری وچوں دیہوں لہندے داویکھنا
توں دیہوں نال حیاتی گذاردا ہیں
میں چن نال
پر ساڈے وچ ہکو عشق ای جیوندا ہے
میرے لئی وفادار تے چنگی سکھی
تیرے لئی ہک ہسدی کھیڈدی دھی
پر مینوں تیریاں اکھاں وچ وحشت دِسدی ہے
میں تیرے پاروں بیمار ہوئی آں
تھوڑیاں تھوڑیاں ملاقاتاں تے دیر دیر نال
میری شاعری وچ صرف تیری آواز گاوندی ہے
تیری شاعری میری روح وچ مچدی ہے
ہک اجیہی اگ پئی بھڑکدی ہے
جیس تے نہ وِسرن چڑھ سکدا ہے، نہ وحشت

ہائے جے تینوں پتہ ہوندا
میں تیرے سُکّے ہوئے گلابی
بُلھّاں نوں کتنا چاہندی آں!

پنجابی : عظمٰی عزیز

کہانیاں

غلام حسین ساجد
عائشہ اسلم
زبیر احمد
ہندی: منو بھنڈاری/ خالد فرہاد دھاریوال

مرزے صاحباں دے باملے وِچ مارکسی سوجھواناں دی پرکھ مارکس واد دا وگاڑ لگدی ہے۔ مارکس اپنی سوچ بابت آکھیا ہے: کوئی وی انسانی شے میرے لئی اوپری نہیں۔ پر مارکسی سوجھواناں نُوں راٹھ طبقے دے جمے جائے مرزے صاحباں دا عشق کرنا ات اوپرا لگدا ہے کیوں جو اوہناں دے عشق دا اوہ روپ نہیں اُگھڑیا جیہڑا ایہناں بھانے عشق دا لازمی نتیجہ ہے۔ سو مرزے صاحباں دا عشق ایہناں لئی اوویں اوپرا ہے جیویں راوی چنانہہ دے راٹھاں لئی۔ ایہہ وی راٹھاں وانگ اپنی وِچار دھارا دے قیدی ہین۔

(مشتاق صوفی)

ہِک ہا بادشاہ

میں، اوہ تے اساڈے ورگے ہور وِیہلے یا نویں نوکر ہوئے بندے، جیہڑے چَھڑے ہَن تے دُوئے شہراں توں ایس شہر وچ عمراں گالن پاروں آئے ہَن چار منزلہ عوامی فلیٹاں دے ایس بلاک وچ ہِک دُوئے نوں اوہراں پراں اَمدے جاندے تاں اکثر ویہندے ہا سے۔ کدی باری وِچوں، کدی پوڑیاں توں تے جدوں جان سیان ودھ جاندی تاں کدی کدی سلام دُعا وی ہو جاندی۔ کدی کدی اک دُوئے وَل پھیرا وی پالیندے پر عام طور تے ایہہ سیان یا آون جاون نِرا اپنی منزل دے فلیٹاں دے وسنیکاں وچکار ای ہوندا۔ مڑ وی قریشی نال میری سلام دعا اللہ جانے کویں تے کیوں ہوون لگ پئی۔ بھانویں اوہ گراؤنڈ فلور تے رہندا ہا تے میں پہلی منزل تے۔ پوڑیاں وچ اسیں کدی ناہسے ملے۔ پارکنگ وچ ساڈا دونہاں دا آون جاون ناہ کیوں جے اوہدے کول کوئی سواری ہائی نہ میرے کول۔ پسیج تے لان وچ ملنا وی جے سال پیالی نہیں تاں مہینے وچ ہِک دو واری ای ہو سکدا ہا۔ مُڑ وی میری اوہدی سلام دعا ہو ای گئی۔ شاید ایس پاروں بھئی اوہ اپنی بھانوں دِکھ تے وضع قطع توں دُوروں پچھیندا ہا۔ جدوں ویکھو ہِک ڈِھلا جیہا کوٹ پتلون چڑھایا ہویا، والَ کھلرے، قمیض دا کالر گندا تے اوہدا گھیرا پتلون وچوں باہر نکلیا ہویا۔ کوٹ دیاں جیباں پُھلیاں ہوئیاں، جویں کسے اوہناں نوں پُھو کنا سمجھ کے پُھو کیا ہووے۔ پیراں وچ قینچی چپلاں۔ گرمی سردی ہکّو بانا۔ بھانویں پگھر نال سارا جگ پگھلی جاوے۔ اوہدا کوٹ نہیں لہنا۔ لوکی تاں اوہنوں ہلیا ہویا سمجھ کے اوہدے کولوں بچدے ہَن پر میں تے اوہ رب سبّبی نیڑے ہوندے گئے تے سلام دعا وی کرن لگ پئے تے گل بات وی۔ کدی باہرلے گیٹ کول، کدی لان وچ تے کدی کدی فلیٹ

نوں وڑ دیاں نکلد یاں کوریڈور وچ کدی گل بات وی ہو جاندی۔ بھانویں اوہ ویکھن وچ جھلّا ای لگدا ہا پر گلّاں بڑیاں سوہنیاں تے ٹُھہا کے کردا ہا۔ ایس پاروں میں وچوں وچ اوہدا آدر کرن لگ پیا۔ بندہ تاں پڑھیا لکھیا تے سیانا ہا مُڑ اوہدی کَلّی پھری تا کویں پھری؟ میں نہیں جانیا نہ جانن دی کھچل کیتی۔ جو ہا میں اوہدے تے راضی ہاموں۔ اُنج وی میں گھنی پڑتال کر کے کرنا وی کیہ ہا! میں ایس علاقے وچ ڈھیر چر راہنا ہا نہ اوس۔ ایہہ تاں کویں ٹرانزٹ سَٹے ہا اَساں دوہناں دا تے امدے جاندے اسیں گھنیاں گلّاں ایہوای کردے ہاسے۔ اوہ وی جے کدی رب سبّبی مِل پئے تاں! اک دُوئے نوں ڈھونڈ کے کدی اوہ مینوں ملیا نہ میں اوہنوں۔ تُسی جاندے او، ایہہ جیہیاں آبادیاں وچ اصلوں ایہو ویہاراى پُگدا اے۔

مینوں پک اے بھئی اُتلیاں منزلاں وچ میرے سوا اوہدا کوئی جانو ناہ۔ نہ میں اوہنوں کدی پوڑیاں چڑھدا ڈِٹھا۔ اوددوں وی جدوں اُنہالے وچ ساری خلقت راتیں سانجھی چھت تے پرہیں لگاندی، گپّاں کٹدی، کھاندی پیندی تے سوندی۔ میں آپ وی گرمیاں نوں راتیں چھت تے ای سما ہاموں پر دُوئیاں لوکاں نال ایویں ماڑی جیہی سلام دعا پاروں اوہناندی پرہیں وچ کدی ناہسوں رَل بہندا۔ مینوں رل بہون دی لوڑ ای کیہ ہائی۔ اک تاں میں اپنے کم توں چرکا وَلدا ہاموں، دُوا میں امدیاں نال مونہہ ہتھ دھو، کپڑے بدل کے ٹی ہاؤس نکل جاندا ہاموں۔ اپنے ورگے پُھکڑے لکھاریاں یا گھروں کڈّھے ادیباں نال گپّاں کٹّن۔ گپّاں مگروں اتھائیں روٹی کھا کے مُڑ کسے تھیٹر یا سینما ہال نوں۔ راتیں اک دو وجے سڑکاں گُچھدا گھر، نہیں نہیں گھر نہیں، اپنے آہلنے پرتیا تاں رات دے کپڑے پا، سِدّھا چھت تے اپنی سوت تے۔ مُڑ میں انج گُچّھا مُچّھا ہو کے سمدُم بھئی مینوں چوفیردے نیون سائناں دیاں چلکاں تنگ کردیاں نہ نال سُتیاں پئیاں لوکاں دے اُگھراڑے۔ پتا نہیں میں آپ خراٹے لیندا ہاموں کہ نہیں؟ پر مینوں کسے ہوردے اُگھراڑیاں نے کدے بے چین نہیں کیتا۔ اُنج وی میری منجی دُوئیاں منجیاں توں واہوا دوریڈی ای ہوندی ہائی۔

پر اوس دیہاڑے میری نیندر جویں آپے اُگھڑ گئی۔ سبھ سُتّے پئے ہن پر شہر حالی جاگدا ہا، نہیں وی جاگدا تاں دولت منداں دی بُھکھ دے نشان اجے ضرور جاگدے ہن۔ نیون سائناں دیاں رنگ برنگیاں ٹیوباں بھانویں ہِک دُوئی دے مگر پئیاں بُھجدیاں ہن پر

اساڈے بلاک دی چھت تے واہوا چاننا ہا۔ ایس شب دیاں ونگاں ورگے ست رنگے چاننے وچ میں قریشی نوں منجیاں وچکار پھردا ڈِٹھا جویں کسے گواچی وَست نوں بھالدا ہووے۔ کدی اوہ منجیاں دے چوفیروں پھردا، کدی وچوں لنگھ کے، مُڑ دُور کھلو کے جویں کوئی گویڑ لاندا۔ کدی اوہناندے ہیٹھوں کسے شے نوں بھالدا۔ کدی چھت دی کناری توں ہیٹھاں ویکھ کے جویں کسے شک دا پک کردا۔ مُڑ کسے نہ کسے منجی دا پھیرا، جویں کوئی سون پیا کردا ہووے۔ مُڑ خبرے اوہ مینوں سیان کے میری منجی نوں پرتیا تاں میں وی اپنے سُدا دا ماریا اُٹھ کھلوتم!

مینوں جاگدیاں تے کھلوندیاں ویکھ کے جویں اوہ پُھل وانگ کھِڑ جیہا گیا۔ اوہدے دند لشکن تے اکھاں چمکن لگ پئیاں، جیویں اوہنوں سُکھ مل گیا ہووے تے اوہدی مشکل دُور ہوئی ہووے۔

''میاں توں دس سکنا ایں میرے فلیٹ دی چھت کتھے بن دی اے؟'' اوس میرے نال سلام دعا دی کھیچل کرن دی لوڑ ای نہیں سمجھی۔

''چھت؟'' اوہدا فلیٹ تے گراوَنڈ فلور تے اے مُڑا اوہدی چھت کیہی ؟'' میں سوچیا مُڑ ایویں اٹکل نال جیویں اوہنوں وِڈ نڈرے توں کڈھن پاروں آکھیا ''اتھائیں جتھے میری منجی پئی اے، ایہدے سجّے کھبّے!''

میری گل سُن دیاں ای اوس کوٹ دی اک ڈھیر پُھو کی ہوئی جیب وچوں اک انچی ٹیپ کڈھی تے مُڑ مینوں پچھن لگا ''بھلا کتھوں لے کے کتھوں تائیں؟''

میں اوہدا ارادہ جان کے آکھیا ''ٹیپ پھدھاؤ، ہنے مِن لینے آں''

اسیں دونہاں رَل کے بڑے دھیان نال میری منجی دے چوفیریوں اوہدے فلیٹ دے سانویں چھت نوں مِنیا، چاک نال اوہدی نشانیاں لائیاں۔ مُڑ اوہ انچی ٹیپ ولٹیندا، سکھ نال کھڑیا متھالے کے پوڑیاں لہہ گیا۔ میں تے وچوں وچ ہسدا، اک واری فیر لمّا پئے گیا۔

ایس واری میری اکھ پانی ورگی کسے شے دے وَڑیون نال کُھلی۔ ویکھیا تاں قریشی بالٹی کول رکھی کھلوتا، ڈونگے نال میری منجی دے ہیٹھاں تے ''اپنی چھت'' دے کھلار دے اندر اندر پانی پیا وٹیندا ہا۔

''ایہہ کیہ کر رہے او قریشی صاحب؟'' میں رہ نہیں سکیا۔

''اوہ جی! گرمی بڑی اے جناب۔ میں آکھیا میں اپنے فلیٹ نوں ماڑا جیہا ٹھار لواں!''

چونہہ منزلاں دیاں بانوے پوڑیاں، پانی دی بھری بالٹی لے کے چڑھنا، میرے وَس دی گل ناہی پر قریشی ایہہ کم کوئی داہ واری کیتا۔ جد اوہدی جاچے چھت ٹُھر گئی تاں اوہ مینوں جاگدیاں چھڈ کے آپ اپنے فلیٹ اندر جاسُتّا۔

مُڑ ایہہ کم سارے اُنہالے ہوندا رہیا۔ اوس کپڑے بدلے نہ کمرے اندر سون دی عادت نوں چھڈ یا۔ پر چھت ٹھارنا جویں اوہدی ہونداا‌ک اُلیل ای بن گیا۔ بھانویں میں تے دُوئے لوکی وچوں وچ ہسدے رہے۔ کجھ اختے وی ہوئے، خاص کر اوہ جیہناندے گھر تیسری منزل تے ہن تے اوہ ایس چھت نوں اپنی وست من دے ہن پر قریشی پک نال اپنی چھت نوں ٹھاردا رہیا تے کدی کدی تے میں آپ وی سوچدا بھئی جے بندے دے سِر تے کُھلی چھت، اوہدی اپنی چھت نہ ہووے تے اوہنوں چھت ٹھارن دی سِک ہووے تاں اوہ اپنے اندروں چڑھے اُلیل دا کیہ کرے؟

اَسّو چڑھیاں قریشی نوں چھت ٹھارن دی لوڑ نہیں رہی۔ رُت بدلدیاں ای اوس چھت تے آونا وی چھڈ دتا۔ اوہدا آل دُوالے دِسنا وی واہوا گھٹ گیا۔ بس کدی کدائیں وِنڈو وچوں، کدے کسے سڑک تے، کدی کسے دکان تے کھلوتا دسدا تاں اوہنوں سیہاننا کوئی اوکھا کم نہ ہوندا۔ پُھلیّاں جیباں والی میل خوری سگوں میل وِنھّی کوٹ پتلون اوہدے سوا ہور کون پا سکدا ہا! ہر واری اوہ کسے اُڈدے پنچھی وانگ دِسدا تے اپنی بھانور دیندیاں ای کھڑی جاندا۔ اوہنوں ویکھ کے ای پک ہو جاندا، جویں اوہ کسے پھسوڑی وچ ہووے یا اوہنوں کسے نہ کسے کم نوں توڑ چاڑھن دی کاہلھ ہووے پر میں کدی جان نہیں سکیا بھئی اوہنوں کیہو جیہے کم دی چنتا اے یا اوہدی کاہلھی دا کارن کیہ اے؟ اوس کدی دسیا ای نہیں۔ اوّل تاں اَمدیاں جاندیاں کدی ٹاکرا ای نہیں ہویا، جے ہویا وی تاں اوہ کدی مُسکا کے، کدی اکھ دی چمک نال سیہانن دی سُوجھ دے کے تے کدی ہتھ دے اشارے نال سلام پھیر کے، دونہہ پلاں وچ ای چالی قدم دُور جا کھلوندا، مُڑ مینوں اوہدی کاہلھ دا کارن پچھن دی ہمت کویں ہوندی؟ انج وی میں اوہدے کولوں کجھ پچھ دس کے کرنا ای کیہ ہا؟

پر اک دیہاڑے اوہ مینوں میرے فلیٹ دے بُوہے تے کھلا دِسیا، خبرے اوس بُوہا کھڑکایا وی ہووے پر میں تاں رب سبّبی اندروں کسے دی ہوند دی دلیل پھرن پاروں باہر آیا ہاموں۔ میں بُوہا کھولیاں تاں اوہ سامنے کھلا ہا تے کویں طور بطورا جیہا ہویا پیا لگدا ہا۔

''سر تُسیں کدائیں میری چڑی تاں نہیں ویکھی؟'' اوس میرے آکھے بغیر اندر وڑ دیاں آکھیا تاں میں ڈِٹھا پئی اوہدی پیالا بنی ہتھ دی تلی تے دو تِن نیلے رنگ دے چھوٹے چھوٹے آنڈے نیں۔ جیہڑے پہلی نظر وچ مینوں چڑی دے آنڈے لگے ای نہیں۔

''کیوں! تسی کوئی چڑی پالی ہوئی اے؟'' میں آکھیا پر مینوں اوہدے سوال دی اُکّا سمجھ نہیں آئی۔

''نہیں! میرے بیڈ روم دے روشندان وِچوں اک چڑی روز اَمدی جاندی اے۔ اوہ کل دی ایہہ انڈے چھڈ گئی اے پر مُڑ پَرت کے نہیں آئی۔ میں جانیا شاید تُسیں اوہنوں کدائیں ویکھیا ہووے!''

''ہوسکدا اے، ایہہ انڈے اوہ تہاڈے کھاون پاروں چھڈ گئی ہووے'' میں ہسیا۔

''ایہہ وی کوئی مخول کرن والی گل اے'' اوہ جویں رُسیے نال بولیا ''میں جاتا تسیں میری چڑی نوں جاندے ہوسو''

''پر قریشی صاحب! میں تاں تہاڈی چڑی نوں کدی ویکھیا ای نہیں۔ مُڑ میں تہانوں تہاڈی چڑی دی دس پاواں تاں کتھوں پاواں'' میں اِیویں اَڑ گیا۔

''تسیں کدی میرے گھر دی چھت ویکھی اے؟''

''نہیں! میں آکھیا پر مینوں ایس ویلے اوہناندے ایس سوال دی سمجھ نہیں آئی۔

''مُڑ تسیں مینوں چھت ٹھارن دی تھاہر کیوں من دتی ہائی؟''

میں کجھ نہیں آکھیا کیوں جے اوہناندی منطق نے مینوں کویں لاجواب جیہا کر چھڈ یا ہا۔ اباگت میں ہک چڑی نوں اپنے کمرے دی کھڑکی توں باہر نوں اُڈدیاں ویکھیا تاں میں جند چُھڑاون دا ہک طریقہ لبھ ای لیا۔

''قریشی صاحب! تہاڈی چڑی اوہ پئی اُڈدی جے'' میں انگلی دے اشارے نال جاندی پئی چڑی ول اوہناندا دھیان موڑیا ''گھر اپڑو نہیں تے چڑی کدائیں ہور موہنہ کر

جسنیھہ!''

میری گل سُندیاں ای اوہناں میری اُنگلی دی سِیدھ وچ ویکھیا، مُڑ ''تھینک یُو، تھینک یُو'' آکھدے کسے بُھوت وانگ اُڈدے، پوڑیاں نوں سِر دے گئے تے میں چِر تائیں سوچدا رہیا بھئی اوہناں میری نال چاگھ تاں ناہ کیتی؟

اگلے دیہاڑے اوہناں مینوں چڑی دے پرتن دی خوشخبری دتی پر اوہ آپ مُڑ وی خوش ناہن۔ اکھے ''چڑی تاں پرت آئی اے پر اوس انڈے بھن دتے نیں، مینوں تاں لگدا اے، ایہہ چڑی وِہار دی چنگی نہیں''

میں ''جیا'' آکھیا تے گل آئی گئی ہوگئی۔

اگلی وار میں اوہناں نوں مال روڈ تے دمدمے کول ہِک چھوہر دے بکھّی پیاں ویکھیا۔ آل دوالے کافی لوک گھیرا پائی کھلوتے ہن تے اوہ چھوہر نوں پھدّھی کھلوتے مُڑ مُڑ ہکّو گل کیتی جاندے ہن ''ہن چھیڑ ماں نوں!''

ماں تاں مینوں کدائیں دِسّی ناہی، ہاں! اک بھاری جیہی ویہہ باوی ورہیاں دی چھوہر سارے مجمعے توں نِچپّتی، ورتدی نوں پئی ویکھدی ہائی۔ پتا چلیا قریشی صاحب نے اوس چھوہر نوں ایس چھوہر نال بدتمیزی کردیاں پھڑیا اے تے ہن اوس نوں سزا دے کے ایس چھوہر دے ایمان دا بدلہ پئے لیندے نیں پر خرابی اے پئی اوہ چھوہر من دا ای نہیں پیا، پئی اوس ایس چھوہر نال کوئی بدتمیزی کیتی اے یا اوہنوں چھیڑن بارے سوچیا وی ہووے!

اِدّے قریشی دی تاں ہوش ای مٹھّی ناہی پئی ہوندی پر مینوں چھوہر دے بے گناہ ہوون دا پک ہا کیوں جے کئی واری میں ایس چھوہر نوں ایسے چھوہر نال اکھیاں امدے جاندے ڈِٹھّا ہا پر میں ایہہ گل قریشی نوں دسن دی ہمت کویں کردا؟

قریشی چھوہر دا گلوین دھروئی جاندا ہا۔ مُڑ میں ویکھیا بھئی چھوہر وی تھوڑا تھوڑا پٹیون لگ پیا اے تاں میں ودھ کے قریشی دی بانہہ نپ لئی ''چھڈو'' میں زور دے کے آکھیا ''میرے نال آوو''

مینوں امید ناہی پر قریشی میرے نال ٹُر پیا۔ اسیں دونویں دو چار قدم چپ چاپ ٹُردے رہے۔ مُڑ اوس بڑے ٹُھّہا نال مینوں پچھیا ''کدائیں چاہ پیویے؟''

''ضرور! پر کتھے؟'' میں آکھیا۔

'' پیچو تے'' اوس صلاح دِتی۔

''پیچو!'' میں دنگ رہ گیا۔ ایہہ فرانسیسی طرز دا اک بڑا ای صاف ستھرا تے مہنگا ریستوران ہا تے میں اپنے آپ تے قریشی وچوں، دونہاں نوں اوتھے چا پیندیاں ویکھن بارے کدی سوچیا وی ناہ۔

'' کیوں پیچو نوں کیہ اے؟'' قریشی حیرانیا ہویا ہا ''چنگی چاء تاں پیچو تے ای ملدی اے۔ ہور کسے تھاں تے ایہہ جیہا فلیور ملدا اے نہ سکھ۔ آ وَ! میرے نال! بل دی فکر نہ کرو، چاء میرے ولّوں ہوسی!''

پُھلیاں جیباں والا میلا ان دھوتا سوٹ پائی، گُھنگرے والاں والے بُھوت بنے قریشی نے پیچو جا کے فرنگیّاں توں ودھ سانبھ سمھال نال چاء دے دو کپ پیتے، سنیکس کھادے تے ہتھ بنّھی کھلوتے بیرے نوں بھاری ٹِپ دتی تاں میں وِچو وِچ نِگھر دا رہیا پر کردا تاں کیہ کردا؟

جد میں اوہدے کولوں اجازت لے کے پرتیّم تاں اوہ اجے پیچو ای بیٹھا ہا۔

پرتدیاں میں اوہناں وچوں کئی بندیاں نوں مُسکاوَندے ڈِٹھّا، جیہناں مینوں اوہدے نال سڑک تے ٹُردا تے مُڑ پیچو وڑدیاں ڈِٹھا ہا۔ پر اُنہاندے نالوں زیادہ کھل تاں مینوں آپ پئی امدی ہائی۔ کیوں؟ میں دس نہیں سکدا۔

مُڑ دُوئے چوتھے دیہاڑے پیچو جا کے چاء پیونا اک سجا جیہا بن گیا پر ہر واری بل قریشی ای تاردا۔ اوس کدی مینوں میری جیب وچ ہتھ پاون دی مہلت ای نہیں دِتی۔ جویں اوہ صاحب میں اوہدا بردا ہوواں۔ پر نہیں ایہہ تاں ایویں اوہدی کرنی نوں بھنڈن والی گل اے۔ اوہ تاں مینوں بڑے آدر نال، بڑے پیار نال، نال لے جاندا تے وِداع کردا ہا، جویں سجّن سجّن دی آدر کردا اے، جویں پیار پیار دی سیوا کردا اے تے ہر واری میں ہور وی سُکھی، ساوا تے رنگی کے گھر نوں پرتدا پر میرے اندر دی اُچّوں مُڑ وی نہیں مری۔

اوہدے نال پھردیاں کدی کدی ہور بندے وی ملدے۔ جیہڑے کدی زری سلام دعا کر کے لنگھ جاندے، کدی اوہنوں وکھرے کر کے دو چار منٹ گل بات کردے۔ کدی اوہ

مینوں رب را کھا آکھ کے کسے ہور بندے نال ٹُر وی جاندا۔ اوہناں وچوں کئی بندیاں تھانئیں میں جانیا پئی قریشی کسے وڈّے کالج وچ فلسفے دا اُستاد اے تے اپنے مضمون دا گُنی۔ اوہدا علم، اوہدا دھیان، اوہدا چیتا تے اوہدے پڑھاون دا ڈھنگ بے مثال اے۔ بس اوہدیاں دو خرابیاں اوہنوں سِر نہیں کڈھن دیندیاں۔ اک تاں اوہ لباس دے معاملے وچ بڑا بے پرواہ اے تے دُوا اوہ کالج کدی کدائیں اَمدا اے، بس جدوں دلیل پھُر گئی۔ ہفتے وچ دو تِن تے حد چار وار۔ ایس پاروں ایڈمنسٹریشن اوہدے کولوں دُکھی ای رہندی اے۔ مُڑ وی کم چلدا ای پیا اے کیوں جے اک تاں اوہدے سانویں دا کوئی ہور استاد لبھنا سوکھا کم نہیں تے دُوا اوہ جدوں اَمدا اے۔ تِن تِن گھنٹے شاگرداں دا کھہڑا نہیں چھڈدا تے کم نوں توڑ چاڑھ کے ای مُڑدا اے۔ مُڑ وی کدی قریشی دیاں ایہہ دوخرابیاں دور ہو جاندیاں تاں اوہدے نال دا بندے سارے شہر وچ لبھیاں نہ لبھدا۔

میں سوچیا اوہدیاں ایہناں خرابیاں نوں دور کرن دی اک کوشش میں ای کیوں نہ کر ویکھاں۔ سو من وچ ایہہ گل مِتھ کے میں ہک دیہاڑے اوہنوں گھیر کھلوتا۔

''قریشی صاحب!'' میں آکھیا ''میں کجھ ریڈیمیڈ کپڑے خریدنے نیں، ہووے تاں صلاح دیون پاروں میرے نال چلو'' اوہ اوس ایلے راضی ہو گیا، اسیں دونویں گلّاں باتاں کردے مزے مزے نال ٹُردے انارکلی آئے تے اک دکان نوں جا وڑے۔ میں تے روز وانگ واہوا سنوریا ہویا ہاموں پر قریشی دا رُوپ کون بدلدا، مُڑ وی میرے نال ہوون پاروں کوئی اوہنوں کویں ٹوک سکدا ہا۔

اسیں ریڈی میڈ سوٹ کڈھے۔ میں اک سوٹ تے دو قمیضاں خریدیاں تے مینوں ایہہ ویکھ کے بڑی خوشی ہوئی بھئی میرے آکھن تے قریشی نے وی ضِد کیتے بِناں نہ صرف ایہہ کہ ریڈی میڈ کپڑے ٹرائی کر کے ویکھے سگوں اک ٹو پیس سوٹ خرید یا وی۔

اگلے دیہاڑے اوہ مینوں نویں سوٹ وچ دِسیا پر جیباں اونویں پُھلیاں ہوئیاں سن۔

میں آکھیا ''قریشی صاحب: کپڑے نویں تے شئیاں پرانیاں۔ اج تاں جیباں خالی رکھو ہا!''

''نہیں: ایہناں شئیاں دا نال رکھنا ضروری اے'' اوس دسیا ''جے ایہناں وچوں مینوں کدی کسے شے دی اچانک لوڑ پئے جاوے تاں اوس ویلے میں اوہنوں چاون کیہ گھر نوں بھجساں؟''

''پر ایہوجیہی لوڑیندی شے ہے کیہ، جیہدی اِنج اچانک لوڑ پے سکدی ہووے؟''

''بڑا کجھ اے، جیہدی لوڑ کسے وی ویلے پئے سکدی اے'' اوس مینوں سمجھایا

''جیویں ایہہ جُتّی دی رسید ویکھو۔ جے میرے بوٹ دا تلا اُکھڑ جاوے تاں میں ایہہ رسید وکھا کے ایہنوں اوس ایلے مرمت پاروں اوسے دکان تے دے سکساں۔ ایویں ایہہ عینک دی ایہہ گھڑی دی، ایہہ بیلٹ دی، ایہہ کوٹ پتلون دی رسید اے۔ گھر دا کرایہ نامہ، بجلی دے بل تارن دی رسید، پانی دی رسید، ہوٹلوں کھاہدے کھانے دی رسید تے ایویں دیاں ہور رسیداں جے تہاڈے نال نہ ہوون تے گھنے کمّاں پاروں باہر پھردیاں پھردیاں ایویں گھر نوں بھجنا پیندا اے، سو میں نال ای رکھی پھرناں!

''پر ایہناں نال ساریاں جیباں تے نہیں بھر سکدیاں، ہور کیہ کجھ نال لئی پھردے او تُسیں؟'' میں پچھیا۔

''اک جیب وچ اوہ لیکچر نیں جو میں دتے نیں، دوئی وچ اوہ جیہڑے حالی دیونے نیں۔ اک وچ اوہناں کتاباں دیاں رسیداں نیں جیہڑیاں میں خریدیاں، دوئی وچ اوہناں دیاں لسٹاں جیہڑیاں میں اجے خریدنیاں نیں۔ کجھ خط نیں، جیہناں دے جواب گھلنے نیں، کجھ خط پوسٹ کرن والے نیں۔ کجھ پرچیاں چھوہراں دی حاضری دیاں نیں تے ہور نک سُک، آپے دسو، ایہہ سبھ کجھ گھر چھڈیا جاسکدا اے؟''۔

''پر جیہڑیاں کتاباں لے لئیاں، اُنہاندیاں رسیداں نال چائی وَدن دا فائدہ'' میں ضد کیتی۔

''مُڑ ایہہ پتا کویں لگسی بھئی ایہہ کتاباں میں پہلاں خرید لئیاں سن کہ نہیں۔ تُسیں کتاب خریدن ویلے، اپنیاں خریدیاں کتاباں دی لسٹاں دا مقابلہ نہیں کردے؟''

''نہیں!'' میں آکھیا۔

''مُڑ تاں تُسیں ہکّو کتاب کئی کئی واری خریدی ہوسی۔ انج نہ کریا کرو، روپے پیسے

نوں انج اُجاڑن دا فائدہ؟''

''میں آئندہ خیال رکھساں'' میں آکھیا تے سوچیں پے گیا، بھئی میں ایہہ گل ہا سے وجھوں کیتی اے یا میرا وی انج دیاں رسیداں دالدّ وبنن دا واقعی کوئی ارادہ اے؟

مُڑ میں قریشی نوں کدی ناہ ٹوکیا، جویں اوہدی منطق میری دلیل توں سَر ہی ہو گئی ہووے۔ سال چھ مہینے اندر اوس اپنے نویں سوٹ نوں وی گُدڑی بنا چھڈیا ہا پر پیچو تے چاء تے کدی کدائیں چنگیاں تھانواں تے آئس کریم کھاون دا کھلما وی اونویں دا اونویں چلدا پیا ہا تے چلدا رہندا جے ہِک دینہہ میں اوس کُڑی نوں قریشی نال کھلیاں نہ ویکھیا ہوندا جیہد ے پاروں قریشی نے اِک چھوہر نوں کٹیا ہا تے آپ وی کٹیندا کٹیندا اپجیا ہا۔

مُڑ کدی کدی ایہہ کُڑی مینوں اوہدے نال تُردی پھردی دِسن لگ پئی۔ ہور تے ہور اک دیہاڑے میں اوہنوں قریشی دے فلیٹ دے کوریڈور وچ پھردیاں ڈِٹھا۔ پر مینوں کیہ؟ میرا کوئی تعلق ہو وی کویں سکدا ہا۔ قریشی نے کدی اوس کُڑی بارے میرے نال کوئی گل ناہ کیتی۔ نالے جدوں دا اوس اوہدے نال پھرنا شروع کیتا ہا اوہ مینوں ملنا گھٹ ودھ چھڈ ای گیا ہا تے جے اوس اوہدے بارے مینوں کجھ دسنا ضروری نہیں جانیا تاں مینوں ایڈے اختے ہوون دی کیہ لوڑ؟

پر قریشی دا حُلیہ مُڑ وی ناہ بدلیا۔ اونویں میلی کوٹ پینٹ، پُھلیاں جیباں تے گُھنجرے وال۔

چر تائیں میں قریشی نوں ایس حلیے وچ ویکھدا رہیا، مُڑ مینوں رات دی ڈیوٹی کرنی پئے گئی تے چونہہ مہینیاں تائیں میں قریشی دا دیدار نہیں کر سکیا، مُڑ وی مینوں آسیوں پاسیوں تے فلیٹاں دے دُوئے جانوآں توں اوس کُڑی دے قریشی دے فلیٹ وچ آون جاون دی سُونہہ مِلدی رہی۔

اِک اتوار نوں میں جان بُجھ کے کیڑ لون پاروں اوہدے فلیٹ دا بوہا کُھلیا ویکھ کے اوہدے اندر جا وڑیا تاں اندر دا سارا سبھا مینوں بدلیا بدلیا جیہا لگا، جویں میں قریشی دے فلیٹ وچ نہیں اوہدے گھر جا وڑیا ہوواں۔

میں گبھرا کے پرتیا تاں دوئے کمرے اندروں کسے بندے نے مینوں سَد مار کے

روکیا۔

مُڑ کے ویکھیا تاں پچھلے بُوہے وچ جویں میں آپ کھلا ہاہموں۔

نویں کپڑے پائی، لشکدے بوٹ، سنورے تے تِرشے ہوئے چِلکنے وال، تِرچھویاں مچھّاں۔ اوہ قریشی لگدا تاں ناہ پر پک نال اوہ قریشی ای ہا۔ بھانویں اوہدی بھانور قریشی ورگی ناہی پر اوہدی آواز سگویں قریشی جیہی ہائی!

مینوں حیرانیا ویکھ کے اوہ نِمّا جیہا مُسکایا، مُڑ مینوں پھڑ کے سینے نال لالئیوس تے مُڑ پیچو اپڑدیاں تائیں میرا دماغ اوہدے وجوددوں اُمھکدی خوشبو دے خمار نال پھردا رہیا۔

مہینہ کُو انج ای چلدا رہیا، مُڑ گرمیاں آئیاں تے میں اپنا فلیٹ چھڈ کے چھت تے سوونا شروع کر دتا۔ اِک دیہنہ میں اجے اُگھلاندا پیا ہاموں جد میں قریشی نوں اِک واری فیر پُھلیاں ہوئیاں جیباں تے لکّیاں ورگے ھُلیے نال پانی دی بالٹی چائی، پوڑی دی بھمبٹی توں ''اوہدی چھت'' ول امدیاں ڈِٹھّا تاں مینوں جویں وِچوں کُھڑک گئی بھئی قریشی تے اوس دی پریت کہانی دا انت ہو گیا اے پر میں اکھاں نوں ماڑا جیہا گُوٹ کے اوہنوں اپنے ول امدے ویکھ کے وی سُتّا بنیا رہیا۔ کیوں جے میں قریشی نال رل کے چھت میچن دے وَختے پَیناں ناہسو چاوہندا۔

قریشی کجھ چِر میرے کول کھلا رہیا۔ مُڑ اوس اپنے کوٹ دی جیب وچوں انچی ٹیپ کڈھ کے اپنے ہتھّاں دی لمبائی سانویں چھت نوں دو چار وار کچھّیا۔ مُڑ پانی دی ساری بالٹی نوں اِکّو ساہے روڑھ کے اوہ کجھ چِر گُھوک سُتّے پئے بندیاں نوں ویکھدا رہیا، جویں پک کر رہیا ہووے بھی کوئی جاگدا تاں نہیں پیا۔ جاگنا وی کینہ ہا؟ ایہو جیہیاں چھتّاں تے سوون والے بندے تاں فلش لائیٹاں تے ڈھولاں دے گھمکار وچ سوون گجھّے ہوندے نیں۔ اوہناں نوں قریشی دی پانی دی بالٹی دی چھل نے کیہ اُگھاڑنا ہا۔

قریشی چِر تائیں سانوں ساریاں نوں ویکھدا رہیا۔ میں تاں جاگدا پیا ہاموں پر چھیہہ وَٹّی پئے ہوون پاروں قریشی نوں میرے جاگدے ہوون دا پتّا ای نہیں لگیا۔

چِر مگروں قریشی مُڑیا، میں جانیا، ہن اوہ خالی بالٹی چا کے پوڑیاں لہہ جاسی پر جدوں میں کانیاں اکھاں نال ویکھیا تاں اوہ مینوں چھت دی چارفٹّی وگّن ول جاندا دِسیا۔

مُڑ اوہ وَلگن توں اُلرّ کے جویں ہیٹھاں کھلرے ہنیرے وچ کجھ لبھدا دِسیا تے میں جان نہیں سکیا بھئی ہن اوہ کرواے تاں کیہ کروائے؟

مینوں تاں اودوں کُھڑکی جدوں میں اوہنوں اوس وَلگن تے چڑھدا تے ٹُردا ویکھیا۔

میں تڑف کے چھال مار کے بھجیا پر اوس ایلے تائیں اوہدا وجود ہیٹھوں اُلردے ہنیرے نال رل گیا تے میں چھت دی وَلگن توں ڈھیر پِچھّاں کھلوتا جویں ٹاہلی دی کانب بن کے بس کنبدا ای رہ گیا۔

ست بھرائی

میندڑا ناں ست بھرائی کیں رکھیا ہی تاں میں جانی ناں میندڑے تن بھرا ایون۔ لوکی میکوں ستاں بی آکھنے ایون بھلا ہس ستاں کوں دنیں راتیں مرنا پونا ایوے۔ میں جیونی لگنی ایواں بھلا میں موئی وئی ایواں۔ جو کجھ پیکے گھار دِتا اوہ بی کوڑا ایہا تے جو کجھ ساوریاں دتا ای بی زہر ایوے۔ میندڑیاں دو دھیاں تے چار پُتر ایون۔ دھیاں اپنے گھراں چ سکھی وسنی پیاں تے پُتر اوہناں نی گل کیہ آکھاں؟ ہک جیہڑا ہجے ویاھیا نہیں اوہ تاں کُج خیال کرینا ایوے بھلا دوجے اپنیاں تریمتاں کن جیونے ایون۔ میکوں ٹکّر پانی ڈھی وینا تے بس۔ جیویں ایہا میندڑی لوڑ ایوے۔

میکوں ہور بی تاں کُج چاہینا ہیلا ہی نڈھے کیہ جانن جے کُج لیکھا دیون تاں حساب منگینے پھرنے ایون۔ کتھے کیتا تے کیوں؟ ہن ہر گل تاں دسن والی نہیں ہونی نہ، سوں تھائیں ملن ورتن کرنا پونا۔ بھاجی دیونی پونی۔ ہی آکھنے ایون کہ ٹکے ٹکے ناں جباب دیواں۔ میں تاں پڑھی لکھی وی نہ وت کیہ لکھاں؟ جو کجھ چیتے آونا دسینی چاواں جو بُھل ونجے ہس ناں کیہ کراں؟ ہک واری تاں میں ہی بی سوچیا کہ خودخشی کر گھناں وت رب میکوں ہوڑ دتا۔

میندڑے ویڑھے نی ہک کوٹھڑی تاں دانیاں نال بھری رہنی ایوے۔ چلیے نونہاں سنبھال گھِدے۔ تے میں ہک منجی تے پئی رہنی ایواں۔ جو دیون کھا گھینی ایواں تے نہ پچھن تاں صبر کرینی آں۔ میندڑی ہک نونہہ تاں بھین نی دھی ایوے جیساں وسان کن میں کیہ نہ کیتا بھلا ہن اوہا میندڑی ویری ایوے۔ میکوں نہ تے ماں بنناسکھایا تے نہ ای سس بنیاں میندڑی سُنی گئی۔ میں تاں اوہ زنانی ایواں جیس نال سارا گراں مشورے گھِنیا ایوے، بھلا گھار والیاں

کن میں کوئی بی نہ۔ایہہ آ کھنے ایون جے میں جھلی ایواں۔ جھدوں تائیں سائیں جیونا رہیا ہُس شوہدے مینڈے نال بہوں بچھا سلوک کیتا بھلا ہُس نیں بعد میں وت یتیم تھی گیوں۔ مینڈا کوئی وارث ناہی۔

میں بھوچھن تے پُھل کڈھینی ائی بہوں سوہنے، بھلا ہن تاں نظر ای نہیں رئی۔ نہ رنگاں کوں پچھان لگھنی تے نہ ای چیتا رہنا کہ کیہڑا پُھل کڈھنا ایوے تے کنج۔ سوئی چ دھاگہ وی پانہ لگھنی میکوں تاں سارے ٹانکے بُھل گئے ایون۔ اپنے تروپے ہی ٹُٹّے ایون وت کسے ناں تروپا کیں بھرساں۔

کدے تاں میں بی جوان ائی۔ سارے شاہرے چ نسنی بھجنی ائی۔ ہن ہِک ہتھ سوٹی ایوے تے اپنے ہی ویڑھے ناں حساب نہیں رہنا۔کئی واری ڈھٹھی ایواں وت اُٹھنا پونا۔ کوئی پوترا پوتری ہتھ پھڑ کے چِک گھنے ایون۔ جتنے ساہ ہس سوہنے رب دتے اوہ تاں لنگھاونے ہی پونے ایون۔

میں کئی واری اپنی کنیں سُنیا کہ نونہاں میکوں مندا اکھینی ایون تے مینڈے مرن نی دعائیں کرینی نیں۔ میں تاں ہی جاتا کہ کسے بی زنانی ناں کوئی روپ سوہنا نہیں نہ ہس نی لوڑ کے آں۔ ہڈ پیر سلامت تھیون تاں گھار نیں کماں کاریں کن ہس نی لوڑ ہوینی جے اوہ نہ رہن تاں نہ کوئی ہُساں بُلینا ایوے تے نہ ای ہوون تے راضی ہونا ایوے۔

پُتر دھی دے شالا ہی آ دعائیں منگنی اسیں جھلی تھی وینیاں بھلا پُتراں نیں سلوک آں بھل وینی ایواں۔کور ہے اپنا۔کوئی بی نہ۔جتنی ہِک منجی نی جاء ہووے تینی ہی قبر ہونی ایوے۔

میں تاں جیوندیاں جی مڑھی بن بیٹھی ایواں جیس تے کوئی دیوا بلنا نہیں۔کوئی ہتھ فاتحہ نہیں پڑھسن۔ تے کوئی بی سلام کرن نہیں ٹکنا۔ ہے کیہ حیاتی ایوے___؟ میں تاں کدے بی کسے کن بھیڑا نہ کیتا، نہ مندا بولیا نہ سوچیا، وت مینڈے نال ہی کیہ تھیونا پیا___؟

وت میکوں ایہہ بی سوچ آنی کہ مینڈی نونہاں تاں بڈھڑی تھیسن اُناں نال میتھوں بی مندا ہوسی۔ اسیں جیہڑی اولاد تے مان کرینے ایواں اوہ بی تاں اپنی نہیں ہونی۔ جیس کن جوانی گاھلنے آں اوہ بی تاں اپنا نہیں ہونا۔

میں ستاں ایواں جیس ناں جیون بی کسے کم نہ آیا وت موت کس کم آونا۔ جیس

کوٹھڑی چ میںڈی منجی ایوے ایہہ خالی تھی ویسی تاں نویں نونہہ نیں کم آوے گی۔میںڈا تے ہر ساہ ایہناں کن دُعا کرینا ایوے۔سبھ کن جیہڑے میںڈے ہن کہ نہیں۔ میں تاں اوپریاں بی معاف کر چھڈا۔ اخیر لے ساہ توں پہلاں پہلاں۔میکوں تاں بددُعا دیونی آوندی نہیں۔ جیہڑی جیبھ رب رسول ناں ناں گھِنے اوہ بددُعا کیویں کر لگھنی جیبھ پلیت تھیسی۔ بھلا ہی شوہدیاں کیہ جانن؟ ہر ویلے جھیڑے پا کے ہک دوجے نیں وال پُٹینیاں ایون جھلیاں۔

وت میں گھابر کے سرے تے کھیس چا دھروکنی ایواں تے گھابری ایواں کہ ایناں نیاں نونہاں ایناں ناں کیہ حال کریسن۔ میں تاں جھل گھینی ایواں ایہہ تاں ایس جوگیاں بی نہ۔

میں وت آیتاں پڑھنی ایواں کہ شالا دُور بلائیں بھلا ہی میںڈے دِلے ناں بھیت کیہ جانن؟ ے جان سگنیاں تے ہنج کدے نہ کرنیاں۔ کملیاں نہ ہوون تے۔

میںڈا پوترا پانی گھن کے بادیے چ آیا ایوے کہ دادی آں تریہہ نہ لگی ہووے۔ کسے آں میںڈی تریہہ دا بی خیال ایوے؟

میںڈی اکھیاں چ نور نہیں بھلا ہنجوواں نیں کھوہ ہجے وگنے ایون __ ہس نیں نکے ہتھاں تے ہنجو ڈِگنے ایون تے اوہ نکّا جا تک میںڈے ہنجو پونجھ کے آکھنا ایوے __ وڈ کے بی کدے روینے ایون۔ ہا پُتر میں وڈ کری تھی گئی آں __ بہوں وڈی!

Oزبیر احمد

کبوتر، بنیرے تے گلیاں

ایہہ کہانی خورے گامے دی اے، کبوتراں دی کہ کوٹھے دے بنیر یاں دی یاں پھیر میری۔نہیں، ایہہ تاں ماسی عیشاں دی کہانی اے۔پچھے میں وٹالے(گُرداسپور) اپنے پُرکھیاں دا جدی گھر ویکھن گیا تے اپنا گھر لبھدا لبھدا ماسی عیشاں دا گھر لبھ بیٹھا۔ پر متے نہ اپنا گھر لبھیا تے ماسی دا۔ ماں وٹالے آلے گھر دی گل کرنی تے وچ ایویں ای ماسی دے گھر دی گل وی آ جانی۔ 'ساڈا گھر اُچے ٹبے بھائی دے ویڑھے بزاروں کھبے ہتھ سی تے سجے ماسی دا۔'

وٹالے دے ڈاکٹر شاعر نے جیہڑے دو بندے گھر لبھن لئی میرے نال تورے، اوہ کھجھ پئے سن:

''سر جی، کدے تُسیں کہندے اوہ سجے کدی کھبے''۔

''لبھ پوے گا۔ڈھیر ویلا اے ساڈے کول۔ کاہل کاہدی اے تہانوں''۔

اوہ مینوں بھجائی پھردے سن تے اِک تھاں کھلون نہ دیندے۔ پر میں اوہناں گلیاں،محلیاں وچ ای پھرنا چاہندا ساں۔ گھر لبھے نہ لبھے تاں کیہ اے۔ تھاں تاں ایہو اے۔

''سجے سی تہاڈا گھر کہ کھبے!''

''ایتھے ای سی، ایہناں گلیاں وچ ای کتھے۔''

''ماسی عیشاں دا گھر ساڈے گھر دی ساہمنی گلی سی''۔ ورھیاں توں پار تر دی ماں دی واج اچیتی وگدی رہندی۔

کرشن نگر ساڈے گھر توُں کجھ گلیاں ٹپ آخری سٹاپ لاگے سی ماسی عیشاں دا گھر۔

سدھ بزاروں کجھ لماں پرگلیوگلی جاؤ تاں چوکھا نیڑ ھے۔ ونڈ پچھوں لُٹ پُٹ کے آئیاں نُوں جیہڑی تھاں ملی اوہنے اوہو سانبھ لئی۔ پر ماسی توں اِک بُھل ہوگئی۔اوس جیہڑا گھر مَلیا اوہ سی دُوجی منزلے۔اِک پرانا جیہا گھر جیہڑا ساڈے ویہندے ڈھیہندا ڈھیہندا ڈھیہہ پیا۔پر ماسی لئی تاں اوہو گھر سی اوس چھڈ یا نہ۔کجھ ویلا تاں سانجھ دے سیک وچ وگ گیا پر اخیر ہیٹھلیاں مقدمہ تور دِتا۔ماسی تاں جھلی ہوگئی۔

’میں ای ایہناں نُوں واڑیا۔چلو بھئی تساں ہیٹھاں آسرا کرلئو اساں اُتے رہ پینے آں۔اوس ویلے کیہنوں سی ہوش! کوئی وی گھر مل لیندے۔سوچ تاں ایہہ سی ساریاں مُڑ جانا ایں، کیہڑا ایتھے بہہ رہنا ایں۔چوکھے گھر خالی سن۔اللہ بخشے تیرے تائے لاٹ صاحب دفتر سن کم کردے کنے ای گھر وکھائے۔پوپے دے پیو آکھیا ہُن ایتھے آ بیٹھے آں ایہو ٹھیک اے۔کدے سوچیا سی اِنج واپرنی اے ساڈے نال‘۔

ماسڑ تاں ساڈی ہوش توں اگدوں ای جگ توں مُونہہ کر گیا ہویا سی۔ماں تے ماسی دے سانجھ دے بھیت دی خورے ایہو پیڑ سی بئی دوواں دے سر دے سائیں اوہناں دی بھر جوانی وچ تر گئے۔ماسی دے تن پُتر سن۔دو وگ گئے پردیس،اِک رہ گیا ماسی کول۔وڈے دی تاں کوئی اُگھ سُگھ نہیں سی۔بس اینی خبر سی پئی ڈھیر برفاں آلے دیس سی نہ کدے اوس چِٹھی پتر کیتا نہ کدے اساں اوس نُوں تکیا سی۔پتہ نہیں کیہڑے ویلے اوہ کیہڑے پردیس گیا۔پر ولایت آلا خرچا پانی گھلدا رہندا۔جس نال گھر چلدا۔پہلا پُتر ماسی دا وٹالے ہویا پر دُوجے دویں لہور آ ہوئے۔نِکا یونیورسٹی وچ سی تے میتھوں چار پنج ورھے وڈا ہونا اے۔فوجی آمر دی کُتیا کُتیا ہوئی تاں اوہ یونیورسٹی سی۔ساڈے محلے وچوں پہلا جلوس اوس ای کڈھیا پر سانوں سکولی پڑھیاراں نُوں لاٹ صاحب دے دفتروں اگے جان دی منائی سی تے اوہ سانوں ساریاں نُوں دابا مار کے پچھانہہ گھل دیندا۔

عوامی پارٹی دا نواں راج آیا تاں اوہ نویں سیاست وچ ولیا گیا۔راتیں اوہ چر کے گھریں آوندا۔ اسیں تاں نِکیاں ہوندیاں توں ای ماسی دے گھر جاندے ہوندے ساں۔پچھوں وٹالے دی سانجھ۔ماسڑ گُزرن پاروں تے دویں پُتراں دے پردیسی ہوون نال ماسی دا گھر پُرانا جیہا تاں پہلے ای سی ہُن اُکا سکھنا ہوگیا۔نِکا پُتر سویرے یونیورسٹی ٹُر

جاندا تے ماسی سارا دِن گھریں اکلی ہوندی۔ اسیں ای سودے لیا کے دینے تے ماسی دا خیال رکھنا۔ دوجے تیجے دِن کوئی شے پک کے اوہدے ول جاندی پئی اے یاں اوہ آپے ساڈے گھر آجاندی تے ماں نال چڑاں بیٹھی گپوڑیاں ماردی رہندی۔ ماسی گھر جاندے تے اوہ اُڈیکدی ہوندی۔ دُوجے منزلے دو وڈے کمرے، نِکا جیہا ویڑھا تے اک پاسے کوٹھری۔ کوٹھری وچ گامے تے رَکھی رہندیاں سن۔

پر نہیں میں تاں کہانی کرن لگا ساں گامے تے کبوتراں دی۔

گامے دی کہانی ساڈے وٹالے دے جدی گھر بار ویلے دی دُھوڑ وچ گواچ گئی اے۔

نِکیاں ہوندیاں لاءاساں گامے نُوں تکیا۔ کرشن نگر اوہ ساڈی ٹابری دے بھانڈے دھوندی سی۔ پر گامے دی کہانی رَکھی تُوں بناں پُوری نہیں ہوندی۔ جیویں وٹالے آپنا گھر لبھدا لبھدا میں ماسی عیشاں دا گھر لبھن لگ پیا ساں ایویں گامے دی کہانی نال رَکھی دی کہانی وی کرنی پئی اے۔ کرشن نگر دِیاں گلیاں وچوں لنگھدیاں گامے تے رَکھی کدے نہیں بُھلدیاں مینوں۔ رکھی نے پچھوں گامے دا لڑ پھڑیا ہونا تے گامے سدھا مونہہ چُک کے وگی جاونا تے اوس ننگے پیریں ترکھی ترکھی آپنی پوٹلی سانبھدے گامے پچھے لگے آونا، جیویں اوہدے وجود دا کوئی انگ ہووے۔ ایہناں دواں دی کوئی اکلی صورت چیتے وچ چتر دی نہیں۔ اک کلبوت تے دو روحاں۔ نہ کوئی ساک ٹبرداری۔ جیہڑا رکھ لوے اوسے گھر رہ پینا۔ پھیر جھیڑا کر کے ماسی عیشاں کول ای آجانا تے اخیر اوہ ماسی دے گھر دا ای اِک جی بن گئیاں تے جدتیک ماسی جیوی اوسے گھر رہیاں۔

پچھے کنے ای ورھیاں مگروں آپا اُلفت امریکا تُوں آئی تے میں اوس تُوں گامے دا پُچھیا۔ بڑی حران ہوئی، 'تینوں چیتے اے، میں تاں آپے لبھدی اوہنوں کل ای مِل کے آئی آں'۔ دسن لگی:

''میرے ساہمنے گامے پنڈوں آئی سی۔ پچھوں چنگی بھلی سی، ملک نیں، راوی لاگے ایہناں دیاں زمیناں سن۔ جد ایہدا ویاہ ہویا ایہنے رکھی نُوں نال ای رکھیا۔ رکھی متے بالپن تُوں اللہ لوک سی یاں مڑ ہوگئی۔ پتہ نہیں۔ پر ایہدا علاج کسے کرایا نہ۔ ویاہ ہویا تاں ایہدے خوند

ایہنوں رکھی پاروں کڈھ دتا۔آہنداسی 'یاں رکھی نُوں رکھ یاں آپے رہ'۔مُڑ بھراواں نال جھیڑا کر کے اوہنوں نال لے ماسی عیشاں دے آ گئی۔سُنیا اے بھراواں نال بھوئیں دا وی جھیڑا سی۔پر ایس کدے دسیا نہیں۔اسیں تاں سدا ماسی عیشاں گھر ای تکیا اے ایہنوں۔پچھوں ملن نہیں آیا کدی کوئی۔'

چِٹی گوری گامے پُوری جٹی سی۔بھریا جُثہ تے نکیں لونگ۔مجال اے پئی کوئی بھیڑی اکھیں تکے۔آپ تاں اوس شوہدی کسے نُوں تکنا ای نہ۔بس چُپ چُپیتیں کمیں رُجھی رہندی۔مونہہ اُتے روہ تے کجھ وچکار جیہی کوئی گل،اوازاری وی نہیں آکھ سکدے۔بس آل دوال تُوں کجھ نامنظوری تے جگ تُوں بے پروائی جیہی،رزق اُداس جیہا۔شادی غمی نا نہہ دِل تُوں مانی۔

گامے اکو کم کردی سی۔بھانڈے دھون دا۔ہور کسے شے نُوں اوس ہتھ نہ لاونا۔ صفائی ستھرائی دا جھاڑ پُونچھ یاں ہور کم اوہ کدے نہ کردی۔کئی وار زنانیاں کھجھ جاونا پر اوس اُتے جوں نہ رینگدی۔اکھے بھانڈے دھوانے ہن تاں دھواؤ نہیں تاں مرضی تہاڈی۔اُنج کم اوہ نجھیں کردی۔بس آپنی گل نال مطلب۔

رکھی سی اللہ لوک۔اُکا سُکی سڑی تے پنڈے اُتے ماس دی رتا بُوٹی نہ۔بس جھلیاں وانگ مونہہ ہلائی جانا جیویں کسے نال گلاں کردی ہووے یاں کسے نُوں بُلاندی یاں ہوڑدی ہووے۔پتہ نہیں،تر بکی تر بکی۔یاں پھیر ایویں دندیاں کڈھ کے ہسدے رہنا۔گامے توں اک پل اوس تُوں وکھ نہ ہونا۔جد گامے بھانڈے دھونے اوس نال وِچھ کے بیٹھ رہنا تے آپنی پوٹلی کھولدی نیں دندیاں کڈھدے رہنا۔پوٹلی وچ اوس گُل جہان دیاں شیواں لکوئیاں ہوندیاں سن۔والاں دے کلپ،پِناں، صابن دانیاں،سگٹ دیاں خالی ڈبیاں،ٹوتھ برش، تکیے دے غلاف،بالاں دے کھڈونے،کنگھیاں،سنٹ دیاں نِکیاں خالی بوتلاں،خالی نونہہ پالش دیاں شیشیاں،پوڈر دے خالی ڈبے تے پتہ نہیں،رب جانے ہور کیہہ کیہہ۔

آپنی پوٹلی نُوں اوہ ہتھ نہ لاون دیندی۔جیہڑی شے گواچ جانی ساریاں آکھنا رکھی دی پوٹلی پھولو۔پر اوہ ہتھ لاون دے تاں نا۔اخیر اگلے پوٹلی نُوں کھوہن دی کرنی تے رکھی گامے دے پچھے لُکن دی کرنی۔گامے نال ای چمبڑی جاونا۔پر گامے ذرا نہ کُھنا تے آپنے

دھیانے لگے رہنا۔اخیر اگلے زوراوری کرن دی کرنی تے اوس بے وس ہو کے پوٹلی وگا مارنی۔ساریاں شیواں کھیروں کھیروں ہو جانیاں تے اگلے پچی ہونا۔ کھوہن آلے آپے ساریاں شیواں سانبھنیاں تے پوٹلی پرتاون دی کرنی۔ پر رکھی رُس جانا تے مُڑ پوٹلی نُوں ہتھ نہ لاونا۔ پر اگلے دن اوس مُڑ پوٹلی بُکل ماری ہونی۔

ماسی گھر دُھر کوٹھے اِک نِکا جیہا کمرہ یاں سٹورسی پر اصلوں اوہ تھاں کبوتراں مَلی سی۔ پتہ نہیں کتھوں کیہڑے ویلے کبوتراں اوتھے ڈیرے لائے سن۔خورے ونڈ توں پہلاں دے ای اوتھے ہوون۔ پر اسیں اوس کمرے نُوں کبوتراں دا کھڈا ای کہندے ساں۔ساڈے لئی اصل وچ تاں کھُل دی تھاں ماسی دا اوہ دُھر کوٹھا ای سی۔ تھلے ماسی اکلی ہونا تے اسیں سارا دن کوٹھے چڑھے رہنا۔ گُڈیاں کبوتر اُڈانے، بازیاں لانیاں، کھیڈاں کرنیاں۔اینے کبوتر سن بئی کوئی شمار نہیں سی۔ گُٹکوں گُٹکوں دیاں واجاں تے وِٹھاں دی نمی نمی مُشک چوفیرے کھلری رہنی۔سکوں ماسی دے گھر وڑ دیاں پوڑیاں چڑھدیاں سار وِٹھاں دی ایہہ مُشک ناساں نُوں وجنی۔ساڈی ٹابری دے کئی سوکھے جی ایس پاروں ماسی دے گھر ای نہ آندے پئی کون اوتھے جاکے وِٹھاں سُنگھدا پھرے۔ تے زنانیاں گل کردیاں مونہہ اُتے چُنی کر لینی۔اصلوں ایہہ بہانا سی ماسی دے گھر نہ جاونے دا۔اوہناں دی ٹلوس جو نہیں سی ماسی۔

ورھے چھماہیں سانوں ماسی وڈھی دینی تے اساں کچھے پا کے یاں لنگوٹیاں کس کے سارے کبوتراں نُوں اُڈا دُھر کوٹھے کھڈا دھونا۔ تھلیوں بالٹیاں بھر بھر پانی لیانا تے ایس نال بیٹھاں تیک پوڑیاں پانی لتھن پاروں وِٹھاں نال بھر جانیاں۔جیہنے آنا تھن چک کے توبہ توبہ کر کے پرت جانا، بیٹھلیاں وکھ بولنا۔کبوتر بتے اُڈنے نہ اوہ جھب کوٹھے لہہ پیندے یاں بہوں نیوں کے کوٹھے دوالے اُڈدے رہندے۔ پر جد کبوتر اُڈنے ہر اک نُوں اچنبھا ہونا پئی ایہنے ڈھیر کبوتر ماسی پالے ہوئے نیں۔اُڈدیاں محلے چھاں جیہی کر دیندے سن ماسی دے کبوتر۔ ساڈے گھر جیہڑا روٹی ٹکر بہیا بچنا، ایہہ متھیا ہویا سی پئی اوہ ماسی دے کبوتراں لئی اے۔کئی گھراں چوں روز سکیاں روٹیاں کبوتراں لئی آنیاں۔ماسی دے کبوتر ساڈے چیت چیتے وچ سدا وسدے رہنے، نت اُڈدے رہنے، گُٹکوں گُٹکوں کردے رہنے۔

ایہناں کبوتراں نال اِک کہانی ہور وی جُڑی ہوئی اے۔کدی کدائیں کبوتراں

نُوں بلی پے جانی۔ جے کِتے کُھڈّے دا بوہا کُھلا رہ جانا یاں شامیں کسے کُنڈی پھسانی بُھل جانی تے ادھ راتیں کبوتراں نوں بلی پے جاونی۔ بلی پین دی ایہہ کہانی کئی دِن تردی رہنی۔ محلے دے نِکے بالاں آ آ کوٹھے اُتے پھٹڑ تے موئے کبوتراں نُوں تکنا۔ ساڈا تے ماسی دا رون نکل جانا۔ راتیں جد بلی پینی تے ہزاراں پراں دیاں واجاں آونیاں جیویں کوئی وڈا جیہا پھٹڑ پکھیرو اُبھے ساہ لیندا ساڈے کوٹھے دوالے گھیرے کڈھدا ہووے تے سانوں ڈر جیہا آونا۔ پر بلی آپنا کم وکھا چھائیں مائیں ہوجانا۔ تے پچھے اوس چھڈ جانے کبوتراں دے ٹُٹے پر، کندھاں اُتے لہو دیاں چھِٹاں تے ادھ موئے کبوتراں دیاں ننگیاں لوتھاں تڑفدے بوٹ تے ٹُٹے آنڈے۔ اسیں بالٹیاں بھر بھر کندھاں دھونیاں۔ کُھڈے نُوں کنڈھی تاں نہیں لائی جا سکدی سی کیوں جو چوگا چُگن اندر باہر آنا جانا وی تاں ہونداسی کبوتراں۔

اودوں میں ویلھا ساں۔ دسیویں دے امتحاناں پچھوں کدی ایدھر کدی اودھر۔ ہر شے نویں نویں بھری بھری لگنی۔ ہر کم چائیں چائیں کرن نُوں دِل لوچنا۔ چڑھدے جذبیاں پاروں اسمانیں لگے کبوتراں ہاراکھیں نیلے، سیلٹی رنگ مچنے۔ آپنے ہوون دی گواہی دی جنی لوڑ جی نُوں ایس عمرے ہوندی اے کسے ہور عمرے نہیں ہوندی۔ ایہہ اوہ عمر اے جد پیارا بے پروائی کرے تاں عاشق لُک لُک روندے نیں۔ جد مونہہ اُتے لوے وال چنگے وی لگدے ہن تے مُنن دا چاہ وی بڑا ہونداا اے۔ جِنی حیاتی دسویں دا نتیجہ آون تے بدلدی اے اُنج مُڑ نہیں بدلدی۔

ماسی دے پُتر پوپے دا کمرہ کتاباں نال بھریا ہویا سی۔ گھریں تاں اوس ہونا نہ خبرے کس ویلے پڑھدا سی۔ 'چراغ جلتا رہا'، تے گورکی دا 'ماں' میں اوہدیاں کتاباں وچوں ای پڑھیاں۔ گُل دی سانجھ تے ماڑیاں لئی پیڑ دی جاگ اوہدیاں کتاباں ای لائی۔ پوپا بہت ماڑا جیہا تے چُپ چُپیتا سی، بھیت بھریا۔ مینوں تاں اوس بال ای سمجھنا۔ لہو وہونا مُکھ تے دھوانکیا جیہا۔ سگٹ چاہ دا شونقی۔ گھر دے کسے معاملے نال اوس نُوں کوئی لابھ غرض نہیں سی۔ بس کدی کدائیں ایتواریں اوہدے سجن آوندے تے سگٹاں تے چاواں پی پی گلاں مار مار پھاوے ہو جاندے۔ سگٹاں دے فلٹراں نال گند ٹوکری بھر جاندی، چاہ دے کپ سواہ نال بھر جاندے۔ پر ماسی نُوں پُتر دے آئے یاراں بیلیاں دا چاہ چڑھیا رہندا۔ چلو ایس بہانے اج

گھریں تاں اے۔

ماسی نُوں ایس دا بہوں چاہ سی پئی ہووے نانہہ ہووے کسے پج ایس پُتر دا ویاہ ہتھیں کردیاں۔ پہلے دویں تاں اوپرے کبوتراں ہار اُڈاری مار گئے تے مُڑ پرتے نہ۔ ماسی محلے دیاں وڈیریاں توں جوان ہوندیاں کُڑیاں دیاں ٹُوہواں لیندیاں تے ماں میری نال وی ایویں چراں تیکر ٹبر دیاں کُڑیاں دا اگڑ پچھڑ پھرولدیاں رہنا۔ گُرداسپوروں وٹالیوں آ لہوریں وسیاں بارے پُچھاں کڈھنیاں۔ ایہنیں دنیں اچرج گل ہوئی۔ ماسی دے خورے نیڑیوں یاں دُراڈیوں انگاں ساکاں چوں اک کُڑی ماسی کول رہن آلتھی۔ ماں اوہدی ایہہ آکھ کُڑی نُوں چھڈ گئی پئی ماسی ہُن تیتھوں ہانڈی ٹُکر دا آہر نہیں ہوندا۔ خورے پہلے وی کدائیں آئی ہونی ایں تے ماسی کول رہی ہونی اے پر دھیان نہیں سی کیتا۔

پر ہُن عمر ای اجیہی سی پئی سارا دن کوٹھے اُتے چڑھ ایویں آنے بہانے لوکاں دے گھریں جھاتیاں مارنیاں۔ اوہ کُڑی بس ایویں جیہی ای سی، مدھرا قد نہ رنگ پکا چٹا، وچ ای کتھے سلیٹی جیہا۔ جنگلی کبوتراں ہار۔ آئی تاں اوہ ماسی دی سیوا کرن لئی ای پر وچوں گل ایہہ سی پئی ماسی اوہنوں نکے نال پرناون لئی رُجھی پئی سی۔ پر پوپے نُوں ویلھ کتھے اوہنے تاں اوہدے ول تکیا ای نہ۔ پوپے نال میری سانجھ ڈھیر سی۔ بھرواں ہار ساں اسیں۔ مینوں اج لگدا اے پئی اوہ خورے زنانی ویری کجھ دا بندہ سی۔ اکھے زنانیاں کول جاون نال بندے دی سرڑ نُوں ڈھا لگ جاوندی اے۔ یاں پھیر یونیورسٹی وچ کسے نال من پرچائی بیٹھا سی۔ نیناں ساڈے گل کردیاں کمرے وچ آنا تے اوہنے مینوں اکھ مارنی۔ پر گل ہاسے رولے پے جانی۔ اُنج اوہ رج سُگھڑ سی تے میں جد وی ماسی کول آنا اوس میرے کرن جوگ کوئی نہ کوئی کم کڈھیا ہونا۔ ایہہ کم کردے اوہ کم کردے۔ بزاروں ایہہ لے آ اوہ لے آ۔ میتھوں دو چار ورھے وڈی ای ہونی اے، ہانی سی اوہ پوپے دی۔

اوہدے والاں چوں عجب جیہی واشنا آونی تے اکھاں وچ دیوے جگدے لگنے۔ کدے مینوں جاپنا خورے روندی رہندی اے تاہیوں اکھاں سدا وتر جیہاں نیں۔ اُنج سی اوہ ماڑکو جیہی، بھُکھاں دی ماری۔ مینوں سمجھ نہ پینی اوس وچ سوہن کیہ سی۔ اُنج چنگی چنگی لگنی، من لوچنا کول ای رہوے۔ سدا ماسی دے گھر رہ پووے، کدھرے جاوے نہ۔ خورے

اوہدا ہوون ای اوہدسوہنپ سی۔ گلھاں اندر وڑیاں ہوئیاں، پنڈے اُتے ماس ہے وی سی یاں نہ۔ پر پوپا وی تاں اِنج داسی۔

اوہنیں دِنیں مُڑ گامے دے ویاہ دی گل ہلّی۔ کجھ بندے زنانیاں گامے نُوں ویکھن آئے تے پسند کر گئے۔ مینوں بھیڑی شے ایہہ لگی پئی میں کھاون لئی جنیاں وی شیواں لیایاساں ساریاں مُکا گئے۔ مینوں تاں اُ کا دل نوں نہ وجے، ہوچھے جیہے۔ اچن چیت ویاہ دی تریک وی متھی گئی۔ بڑی حرانی ہوئی مینوں پئی گامے گھروں ہن سدالئی ترجاسی۔ کسے رکھی دا نہ خیال کیتا۔ اوہ ساریاں نُوں بُھل گئی، سدا ساہمنے ہوندیاں وی وسر گئی، ان ڈٹھ ہوگئی۔ گامے آکھیا: ''میرے نال ای رہیسی، نال ای رکھساں ایہنوں میں۔ وکھ کیوں کراں ایس نُوں، کسے تے رتا وی وساہ نہیں مینوں'۔

گامے خورے کتھوں اک پرانا ٹرنک کڈھیا تے وچوں گہنے تے دوجے لیڑے لتھے وی کڈھے۔ ساڈی ٹابری وی ہتھ پوایا تے ٹرنک نُوں پالش کر کے ساریاں شیواں سوار کے سانبھ کے ٹرنک وچ جوڑ دتیاں گیاں۔ کجھ سوٹاں نُوں ٹانکے لا کے وری داشگن وی پورا ہو گیا۔ گامے دا ہوون آلا رنڈ واسی تے پچھلی زنانی چوں جمے دوتن بالاں نُوں پالن سانبھن دا رولا وی سی متے۔ اوہ ٹانگے بہہ کے آئے، مولبی صاحب دو کلمے پڑھائے تے ساریاں رل کے گامے نُوں وِدعیا کردتا۔ نہ واجے، شہنائیاں، چُپ چُپیتے ای سبھے کجھ ہویا۔ ماسی دا گھر مُڑ سُنجا جیہا ہوگیا، ماسی چُپ جیہی ہوگئی، نیناں گھر سانبھ لیا۔

اِک دن میں ماسی ول آیا تے اُچی اُچی گلاں کرن دیاں واجاں آون پئیاں۔ جاپدا اے پروہنے ڈُھکے ہوئے نیں۔ اگانہہ کمرے وچ اک سوہنا گبھرو بند گلے دا سوئیٹر پا کے گپاں ماردا ہووے تے نیناں، ماسی تے پوپا اُچی اُچی ہسدے پئے ہوون۔ سُوہ لگی کراچیوں آیا اے لہور سیلاں کرن۔ نیناں ہار ایہہ وی ماسی دے ساکاں چوں سی۔ ہوائی فوج وچ سکھلائی لیندا پیا سی۔ بہتا اچنبھا مینوں نیناں اُتے ہویا جیہڑی اوہدے اُتے ڈُلھی جاندی سی۔ حذمتاں کری جاندی سی۔ میرا تاں اوس نال سانگا نہیں سی پر چنگا نہ لگا مینوں۔ کئی دِن ماسی ال گیا ای نہ۔ ایویں دُکھی جیہا ہویا پھراں۔ کبوتراں دے پنج وی نہ آیا۔ بھاویں ماسی دے سدّے ماں ہتھ آوندے رہے۔

اخیر اِک دن تر ای گیا۔ پتہ لگا پئی نیناں تاں کراچیوں آئے پروہنے نال فلم دیکھن گئی ہوئی اے۔ ایہنے بھین پاڑ نے کد جانا اے؟ نتھی ای ہو گیا اے ماں دا یار۔اوتھے ای ساں میں جد اوہ ہسدے چولاں کردے فلم ویکھ پرتے نیں۔ نیناں تاں مینوں ویکھ کے غیب ای ہو گئی ساہمنے ای نہ آئی۔ماسی دسیا پروہنا بھلکے پرت جاونا اے۔

اگلے دیہاڑے ساجھرے ماسی دا سنیہا اپڑیا پئی راتیں کبوتراں نُوں بلی پے گئی اے۔میں آوندے آوندے کنا اِی چر لا دتا۔ پر اِنج پہلاں کدی نہیں سی کیتا۔ پروہنا جاون لئی تیار ہویا بیٹھا سی۔اوہو پورے گلے دا سوئیٹر پائی ،خوشبواں لائی،ٹن شن بنیا اٹیچی کیس سانبھی ٹیکسی نُوں اُڈیکے پیا۔ماسی کولوں اوس پیار لیا،میرے نال اوپرا جیہا ہتھ ملایا تے پوڑیاں لہہ کے بوہے کھلوتی ٹیکسی بہہ کے نکل گیا۔ اودوں سالم ٹیکسی خاص بندے ای منگاواندے سن۔ بڑے ٹھکے نال گیا سی اوہ۔خصماں نُوں کھانا، پر سانوں کیہ۔

تر کھا نسدا میں دُھر کوٹھا چڑھیا تے کھڈے دیاں کندھاں لہو نال بھریاں پئیاں سن۔کبوتراں دیاں ادھ موئیاں پھڑ لوتھاں تے ٹٹے پَر چوفیر کھلرے پئے سن۔نیناں مینوں نظریں نہ پئی۔ میں صفائی ستھرائی وچ رُجھ گیا تے تھلیوں پانی دیاں بالٹیاں لیا لیا کے کُھڈّا تے کندھاں دھوِن ڈیہہ پیا۔ کُھڈّے دے پچھلے پاسیوں مینوں کسے دیاں ڈُسکیاں لین دی واج آئی۔نیناں بھنجے اڈیاں بھار بیٹھی، لتاں وچ مونہہ دے اجھک اجھک کے ہو کے بھر بھر ڈُسکدی پئی سی۔اوہدا پتلا جیہا سریر کمبدا پیا سی۔ میں تاں ڈور بھورا ہو گیا کجھ پلے نہ پیا۔سمجھ تاں مینوں کئی ورھیاں پچھوں آئی پر اصلوں گل کیہ ہوئی سی۔ میں تاں اکو کم کر سکدا ساں پئی پانی دیاں بالٹیاں لیا کے لہو دھواں۔ پانی لیا میں لہو دیاں چھٹاں دھوتیاں،ٹٹے پر سانبھ کے اِک تھاں ہونجھ دتے تے سارے کبوتراں نُوں اُڈا دتا۔سوٹی پھڑ کے جھلیاں وانگ اوہناں نُوں کوٹھے دے بنیریاں توں اُڈائی جاواں۔جھٹ سارے اسمانیں جا لگے۔جے کوئی بنیرے لتھن دی کردا میں شدائیاں ہار اوہناں نُوں نس نس اُڈا دیندا۔ اُڈ جاؤ،اُڈ جاؤ۔۔۔۔۔۔اُڈ ۔۔جاؤ۔

میں ہفیا بنیرے کول جا کھلوتا۔ نیناں کنے ای چر مگروں میرے لاگے ای بنیرے کول آ کھلوتی تے اپنے ہتھ بنیرے اُتے رکھ کے اُڈدے کبوتراں نُوں ویکھن ڈیہہ پئی۔

جیہڑے ہُن اسمانیں چڑھے سن۔ اوہدا مونہہ لتھا ہویا سی، نچڑیا ہوئیا،موئے کبوتر دی لوتھ وانگ۔شام رکے رکے کرشن نگر دے پرانے گھسمیلے بنیریاں تُوں لہندی گلیاں دے نمھے نمھے چانن نُوں مٹیاندی گواچن لگی۔سلیٹی بنیریاں ورگی سلیٹی شام۔ اِک پل لئی نیناں بنیرے تے شام اکو رنگ وچ رنگے گئے۔

تھلے گلی چوں بابا ٹیم،گلی دا جھلا آپنی اک بانہہ اکو پاسے ای اُچی جیہی چُک کے گھراں دے بوہیاں نُوں وجدا،دُوجی بانہہ زور زور دی ماردا ڈگدا ڈھیہندا رِڑھدا جاندا تے اُچی اُچی آکھی جاندا سی:

''آپنی ماں کولوں جا کے پُچھ اوہدا ٹیم کیہ ہویا اے،آپنی بھین کولوں جا کے پُچھ ٹیم کیہ ہویا اے''۔بابے ٹیم دی چھیڑ سی:''بابا ٹیم کیہ ہویا اے'' اگوں اوہ پُچھن آلے دی ماں بھین پُنن لگ پوندا سی۔

خورے کیہ سجھی میں ہولی جیہی آپنا ہتھ اوہدے ہتھ اُتے رکھ دتا۔اوہ تربھک کے پچھانہہ ہٹی۔گلی وچ اُتر دی رات وانگر اکھاں بھانبھڑ بن گئیاں۔''تُوں۔۔۔تُوں۔۔۔۔تُوں بس کبوتراں دیاں وِٹھاں دھویا کر۔۔۔۔جے بلی پے جاوے تے لہو دِیاں چھٹاں پُونجھیا کر۔۔۔اوہناں دیاں لوتھاں۔۔۔۔''

اوس روہ نال کمبدی نے ہتھ چُک کے سینتاں کر کر گُرلاوندے آکھیا تے دپھ دپھ کردی تر کھ نال کوٹھے دیاں پوڑیاں لہہ گئی۔

اچن چیت گلی وچ رولا پیا:''آ گئی آ گئی ساڈی گامے آ گئی،آ گئی،آ گئی'' ٹانگا ماسی دے بوہے آ اجھکیا۔کوچوان پالش ہویا ٹرنک چُک ساڈے بوہے دھریا۔ ٹانگے دے پچھلے پاسیوں اُنج دیاں اُنج ای،سدا اِکو جیہاں،اک دوجے نال جُڑیاں کندھ اُتے لگی پرانی مورت وانگ ویلے وچ قید گامے تے رکھی ٹانگیوں لہہ کے بوہے آ ڈُھکیاں۔گامے رَکھی لئی سدا آپنے نویں ویاہے گھروں پرت آئیاں سن۔مُڑ نہ جاون لئی۔ اوہو پرانی گل'جے وسنا ای تاں رکھی نُوں چھڈ'،پر گامے کیویں رَکھی نُوں چھڈے۔

گھر دے کم مُڑ گامے سانبھ لئے جد تیک ماسی جیوی گامے اوتھے ای رہی۔

رَکھی دی چھیڑ ویاہ سی۔ کدی کدائیں اساں اوہنوں چھیڑنا پئی چلو رکھی دا ویاہ کرو۔ چلو بھئی رکھی دے ویاہ دی تیاری کرو۔ آہا جی رکھی دی جنج آوے گئی۔ آہا جی رکھی دا لاڑا آوے گا تے رکھی آپنی پوٹلی نُوں چھاتیاں نال لائے لج نال مری جانا جیویں اوہدا وس ہووے تے اوہ پوٹلی وچ لُک جاوے تے مُڑ کدی کسے نُوں نظر نہ آوے۔ پر گامے مُڑ کدی ویاہ دی گل نہ چھوہی تے مُڑ نہ کسے نوں کدے کوئی خیال وی آیا۔ آپنی پوری بھر جوانی اوہنے ماسی دے گھر لنگھا چھوڑی۔ لوکاں دے گھریں بھانڈے دھو دھو کے ای۔

بھٹو پھاہے لگا تے پوپا پھڑیا گیا۔ اسیں ڈردے تھانے نہ جایئے۔ سُوہ نہ لگے پئی کتھے ڈکیا ہویا سُو۔ میں تے ماسی کچہریاں تھانے بھگتاندے پھاہے ہو گئے۔ پر ماسی کیہڑی پچھے رہن آلی سی۔ اوس وی بھٹو دا ختم کرایا تے ساری گلی پُلس نال بھر گئی۔ پر پورے محلے دی کوئی زنانی اجیہی نہیں سی جیہڑی وِٹھاں آلیاں پوڑیاں چڑھ کے ختم پڑھن نہ آئی ہووے۔ ورھے پچھوں قید کٹ کے پوپا پرتیا تے ماسی نہ چاہوندیاں وی اوہنوں ولایت دوجے پُتر کول گھل دتا۔ پئی جد دیس آزاد ہوئے اوہ پرت آئے۔ پر دیس نے کنی واری آزاد ہونا اے۔

پُتر دے اِنج جاون دا ہرکھ اجے سجرا ای سی کہ ہیٹھلی منزل آلیاں دا پچھلے پنجھی ورھیاں تُوں توریا مقدمہ ماسی ہار گئی۔ پر چھڈے چھڈے گھر دا قبضہ لیندے لیندے وی کئی ورھے لنگھ گئے۔ گھر اُکا ڈھین آلا سی۔ ہیٹھاں وی اِک دو بندے رہ گئے سن جیہڑے گھر اُتے قبضے دی اُڈیک وچ بیٹھے سن۔ آکھدے دو چار لکھ لئو تے جان چھڈو۔ پر ماسی نہ منی۔ کمریاں دے فرش ٹُٹ تِڑک گئے۔ چھتاں ادھیاں ڈھے گئیاں، بس پوڑیاں ثبوتیاں سن اوہ وی دوجے منزلے تیک۔ دُھر کوٹھے جاون لئی پٹیاں بالے نال ٹیکاں لائیاں ہوئیاں سن۔ گامے دی کوٹھری وچ بالے پھسا کے مساں چھت کھلہاری ہوئی سی تے فرش وچ مورے پئے ہوئے سن۔ ساڈا آپنا سانجھا گھر وی چاچیاں ڈیفنس وچ کوٹھی پاون لئی ویچ دتا۔ پر ماسی دا اجے کرشن نگر آلا ہے سی۔ میں مقدمے دیاں تریخاں بھگتن جاندا، مقدمہ اجے خورے ہور رڑھ جاندا پر ماسی آپے ای ساہ پورے کر گئی۔

گامے اخیر تیک ماسی نال رہی۔ اوس ٹُٹے گھر اِک ویلے نریاں تن سوانیاں ای

رہندیاں رہیاں۔

پر کہانی تاں گامے دی اے جیہڑی رکھی نال پکی رہی۔ گامے اجے وی جیوندی اے تے کرشن نگر دے پرانے قبرستان لاگے رہندی اے رَکھی نال۔ گامے نوں ہمیش کوئی نہ کوئی ماسی عیشاں لبھ ای جاندی اے۔

ماں دی واج پچھا کردی رہندی اے: 'وٹالے ساڈے گھر دے ساہمنے گلی دے دُوجے بنے ماسی عیشاں دا گھر سی۔' وٹالے آپنا گھر لبھدا لبھدا میں ماسی عیشاں دا گھر لبھن لگ پیا ساں۔

میرے وٹالے پرتن مگروں پیو دے چھ بھراواں وچوں اکلا جیوندا چاچا جد وٹالے دیاں کھچیاں تصویراں ویکھن آیا تے اِک تصویر نوں ویکھدیاں سار ای مونہہ اُتے سَنجان دا انند ماندا ہویا آکھن لگا۔ 'ایہہ گلی سدھی ماسی عیشاں دے گھرے جاندی سی۔'

سزا

پاپا دا کارڈ آیا اے۔ چاچا جی دے ناں ''فیصلے دی تاریخ 16 اپریل پئی ہے تے ایس وار پکّا اے فیصلہ ہو جائے گا، پہلاں وانگ اگے نہیں پئے گا۔ جے چھٹی مل سکے تے اوکھے نہ ہووتاں دو دن لئی آ جانا۔''

میرے تے مونُو لئی اِک سطر تک نہیں لکھی سی۔ نہ پیار، نہ آوَن بارے کجھ۔ پورے سال وچ پاپا دا ایہہ پہلا کارڈ سی تے ساڈے بارے کجھ نہیں لکھیا، جیویں اوہناں نوں پتہ ہی نہ ہووے کہ اسیں وی ایتھے ہاں؟ کیہ پاپا نے اپنے آپ نوں اینا بدل لیا اے؟ اوہناں نے تاں ہی بدل لیا اے، شاید سمے نے بدل دتا اے۔ اوہناں نوں ای کیہ سبھ نوں بدل دتا۔ میں کیہ گھٹ بدل گئی ہاں، مونُو کیہ گھٹ بدل گیا اے؟ پتہ نیں اماں دا کیہ حال ہووے گا۔ اُف ایہناں پنج سالاں وچ کیہ کجھ نہیں ہو گیا!

سولہ اپریل اج توں پنج دن بعد۔ میں جاواں گی، ضرور جاواں گی۔ تے مونُو نوں وی لے کے ای جاواں گی۔ کانت ماما نے تاں ہر سنوائی دے بعد ایہی لکھیا اے پئی ایس وار فیصلہ حق وچ ہووے گا۔ اوہ ربّا اِیوں ای ہووے۔ پر رُک رُک کے کمبنی چھڑدی اے۔ پہلی وار وی تاں سارے ایہو کہندے سی۔ اودوں میں اُکّا بے سمجھ نہیں ساں پھر وی بہتا نہیں سی پتہ۔ پاپا تے اماں تاں ہمیشہ مینوں بچّی ہی سمجھدے سی، ایس لئی شاید وڈی ای نہیں ساں ہو رہی۔ ایدھر اِک دم کِنی وڈی ہو گئی ہاں۔ قنون دیاں گلاں سمجھن لگ پئی ہاں۔ ست جنیاں دی دوناں ویلیاں دی روٹی بنا لیندی ہاں۔ روٹی ہی نہیں، گھر دا سارا ہی کم کرن لگی ہاں۔ میرے

نال سکول وچ جیہڑ یاں کُڑیاں پڑھدیاں سن، اوہناں کولوں کروا کے ویکھے کوئی وی کم۔ پر اوہ کیوں ایہہ سارے کم کرن؟ ربّ کدی اوہناں نوں ایہوجیہے ماڑے دن نہ وکھاوے۔

کیہ پاپا سچ مُچ چُھٹ جان گے؟ پچھلی وار جد فیصلہ ہویا سی تد دادی، بابا، چاچا سارے آ گئے سن۔ سارے جنے کچہریاں نوں گئے پر سانوں نہیں لے کے گئے۔ مونُو نوں چھڈ جاندے، اوہ سچ مُچ بچہ سی پر میں تاں وڈی ساں، نوویں دا امتحان دے چکی ساں۔ مینوں پاپا دے سارے کیس دیاں گلاں پتہ سن پھر وی مینوں لے کے نہیں گئے میں تے مونُو ساہ روکی سب دے مُڑن دی اُڈیک کر رہے سی۔ میں خود بڑا گھبرا رہی ساں پر مونُو نوں نالو نال سمجھاؤندی جا رہی ساں۔ ہور بھاویں مینوں کوئی وڈا نہ سمجھدا پر مونُو تاں سمجھدا ہی سی۔ باراں وجے دادی تے امّاں روندیاں روندیاں گھر اندر وڑیاں۔ بابا کُرسی تے بہہ کے ہتھاں چ مونہہ دئی دھاہاں مار مار رون لگا۔ ''او ربّا تیرے راج وچ اینا ہنیر! میرے بے دوشے پُت نوں دو سال دی سزا''۔ ساریاں نوں روندے ویکھ کے اسیں دونویں وی بڑا روئے۔ پاپا نوں گھر نہیں آؤن دتا۔ اوتھوں ہی جیل لے گئے۔

دو دن میں سکول نہیں گئی۔ جد گئی تاں میریاں ساریاں سہیلیاں ہمدردی وکھاؤن لگیاں۔ پر ایہہ ہمدردی بالکل نہیں سی۔ ہمدردی کیہ انج کہہ کی وکھائی جاندی اے، ''ہائے نی، وچاری دے پیو نوں جیل ہوگئی''۔ آپس وچ گُھٹے گُھٹے مونہہ کہندیاں۔ ''ایہوجیہے وڈے لوک وی چوری کردے نیں؟ تاہیں ٹوہراں کڈھی پھردی سی آشا جی''۔ میرا جی کردا چیک چیک کے سب نوں دساں کہ پاپا نے کجھ نہیں کیتا۔ بس ایس سمے اوہناں دی تقدیر ماڑی اے۔ لیکھ مارے ہون تاں کیہ نہیں ہو جاندا؟ رام چندر جی نے کیہڑی چوری کیتی سی، پھر وی چوداں سال دا بن واس کٹیا کہ نہیں؟ پانڈواں نے کیہ کیتا سی، پھر وی لُکدے پِھرے کہ نہیں؟ تد؟ جدوں دن ماڑے ہون اودوں راجے نوں وی سبھ کجھ بھوگنا پیندا اے۔ اینی کُو گل ایہہ کیوں نہیں سمجھدیاں؟ اماں نے مینوں سمجھایا کہ اجے ساڈے ماڑے دن نیں، جو وی ہے چُپ چاپ جردے جاؤ، تے میں سمجھ گئی۔ تاں ای تاں اوہناں نوں کجھ نہیں سی آکھدی۔ پر اوہناں نوں کدی سمجھ نہیں آئی۔ شاید ماڑے دناں وچ ہی سمجھ ودھدی اے۔

خیر تد کانت ماما آ گئے۔ اوہ انگلینڈ توں جیویں ہی آئے، سِدّھے گھر آ گئے سن۔ کِنا

بولے سی بابا تے چاچا جی نوں کہ ایہہ سب کِداں ہو گیا؟ اج دے زمانے وچ تاں قصور وار اپنے آپ نوں صاف بچا لیندے نیں۔ لکھّاں ہضم کر کے مُچھاں نوں تاء دیندے پھر دے نیں۔ فائلاں دیاں فائلاں غائب کروا دیندے نیں تے اِک ایہہ نے کہ بِناں کوئی ہیرا پھیری کرے جیل جا بیٹھے نیں۔ بِناں قصور کیتے وی بابا مجرماں وانگ چُپ چاپ سِر سُٹی سبھ کُجھ سُندے رہے۔ اوہ وچارے قنون دے چھکّے پنجے کیہ جانن؟ جدنہیں سنیا جاندا تاں رون لگ پیندے۔ اوس سمے کانت ماما دا وہار رتا وی چنگا نہیں لگدا، پر کوئی کُجھ کہہ تاں نہیں سی سکدا۔ اوہ ہائی کورٹ چ اپیل منظور کراوَن لئی بھج نٹھ کر رہے سن۔ انگلینڈ توں آ کے کانت ماما اپنے آپ نوں کُجھ بُہتا ای سمجھن لگے، اوہ شاید بہت کُجھ بن کے وی آئے سی۔

اوہناں نے سچ مُچ اپیل منظور کروا دتی۔ پنجھیں دناں بعد پاپا چُھٹ کے آ گئے۔ میں سوچ رہی سی، اوہناں دے آوَندیاں ہی میں تے موئو اوہناں دے گل نوں چمبڑ جاواں گے۔ پاپا کناں پیار کرن گے سانوں۔ پنجھیاں دناں توں گھر اندر منحوست چھائی ہوئی اے۔ ایہہ دور ہو جائے گی۔ ساڈے چنگے دن پرت آوَن گے۔ سب لوکاں دے آ جان نال تے پاپا دے ٹُر جان نال سانوں تاں کوئی پُچھدا ای نہیں سی۔ پہلاں گھر وچ اسیں ہی اسیں ساں۔ کھانا بنایا جاندا سانوں پُچھ کے، کِتے باہر جاندے تاں ساڈی مرضی مطابق۔ اک دم جیویں اسیں کُجھ وی نیں ساں رہے۔ میں پھر وی کُجھ سمجھدی سی، پر موئو کُجھ نہیں سمجھدا، کسے وی چیز لئی ضد کرن بہہ جاندا۔ میں اوہنوں سمجھاوَندی، ''ویر، اجے ساڈے ماڑے دن نیں، کسے وی چیز لئی اڑی نہیں کری دی''۔ پر اوہ ماڑے چنگے دن کُجھ نہیں سی مندا اتے روئی ای جاندا۔ سوچیا سی، ہُن ساڈے ہنجھو پونجھن والے اتے ساڈی ہر ضِد پوری کرن والے پاپا آ جان گے تے ساڈے سارے دکھ دُور ہو جان گے۔

پر اجیہا کُجھ وی نہیں ہویا۔ پاپا، مامے دے نال تانگے تے آئے سی۔ سارے جنے دروازے تے کھڑے سن۔ پاپا اُترے۔ گل کرنی تاں دُور کسے ول ویکھے بِناں، چُپ چاپ نیویں پائی اوہ اُتے چلے گئے۔ سارے ہی چنتا وچ ڈُب گئے۔ کیہو جیہے بن گئے پاپا! کسے چ حوصلہ نہ پیا کہ اُتے جاوے اخیر دادی نے اماں نوں گھلیا۔ اماں تھوڑی دیر بعد ہی مُڑ آئی۔ دروازہ ہی نہیں کھولدے۔ بڑا کھڑکایا تاں ایہو کہیا۔ چلے جاوَ، مینوں اجے پریشان نہ کرو''۔

اُنج گھر والیاں نال روئی میں روز ہی سی، پر اوس دن پہلی وار میرا من رویا سی، اپنی پوری سمجھ دے نال رویا سی۔ کیہ ہویا میرے پاپا نوں؟ پنجھی دناں بعد گھر وڑے تے پیار کرنا تاں دور رہیا، ساڈے ول ویکھیا تک نہیں۔ وار وار من کہن لگا۔ ایہہ میرے پاپا نہیں۔ اوہ ایہو جیہے ہوای نہیں سکدے۔ جیل والیاں نیں اوہناں نوں بدل دتا۔ اک عجیب جیہا بھے من چ بیٹھن لگا کہ ہُن شاید پاپا کدی پیار نہیں کرن گے تے سچ مچ اوس دے بعد مینوں کدی اوہناں دا پیار نہیں ملیا۔ اج تک نہیں۔ ایس کارڈ وچ کیہ اوہ اِک سطر وی ساڈے لئی نہیں لکھ سکدے سن؟ اُنج میں اوہناں دی ایس اُداسی تے رُکھے پن نوں سمجھدی وی ہاں۔ شاید اوہ ہُن کسے نال موہ نہیں رکھنا چاہوندے۔ کدھرے پھر سزا ہو جائے تاں؟

شام نوں سارے جنے اُتے گئے۔ بوہا تاں کھولیاں پاپا نے، پر گل کسے نال نہیں کیتی سی۔ بس سرہانے چ مونہہ دئی پئے رہے سن۔ مینوں لگ رہیا سی جیویں اوہ رو رہے نیں۔ پر سب نوں جھٹ ہیٹھاں بھیج دتا گیا سی۔ کنا زیادہ غصہ آیا سی اوس ویلے! پاپا ساڈے نے تے ایہہ سارے ایس طرح کر رہے نیں جیویں ہور کوئی ہے ای نہیں۔ پاپا تے پہلا حق میرا ہے تے اوہ وی ساری دنیا چوں مینوں ہی سب توں وڈھ پیار کردے نے۔ میں چاہون لگی سی کہ ایہہ سارے فٹافٹ علی گڑھ چلے جان تاں چنگا ہے۔ تدے شاید پاپا ساڈے نال پہلاں وانگ پیار کرن گے۔ ساریاں دے ساہمنے شاید اوہناں نوں شرم آوندی اے۔ شرم والی گل تاں ہے ای۔ سکول وچ مینوں کیہ گھٹ شرم آوندی سی۔

دوجے دن ماما جی تے چاچا جی چلے وی گئے۔ دادی تے بابا تاں گھر دے جی ای نیں۔ پر پاپا پھیر وی تھلے نہیں آئے۔ اوس رات اماں سوَن لئی اُتے گئی۔ اوہ سویرے اُٹھ کے آئی تاں بولی۔ ''ماں موٗنو نوں تسیں پنڈ لے جاؤ، اوتھوں دے سکول چ پا دیو۔ ایتھے تاں ہُن ایس دی فیس دینی وی اوکھی ہووے گی۔ آشا دا تاں ایہہ سال فائنل اے، نہیں تاں ایہنوں وی اُمیش وِیر دے نال بھیج دیندی۔ ہیٹھاں گھر ہُن خالی کر دیواں گے''۔ پھر پتہ نہیں ہور کیہ کیہ گلاں ہویاں دونہاں وچ، تے پھر دونوں دادی تے اماں بہت رویاں۔ میں کسے نوں وی روندے نوں ویکھدی آں تاں بناں وجہ جانے ای رون لگ پیندی ہاں۔ پھر اوس سمے تاں رون دا بڑا وڈا کارن وی سی۔ موٗنو ٹُر جائے گا۔ کیوں رہے گا ایہہ پنڈ وچ۔ اوتھوں دا سکول

وی کوئی سکول اے۔ ایتھے اپنے ودھیا سکول وچ پڑھیا۔ پاپا بھانویں سارا دن چُپ پئے رہن پر ایس معاملے وچ کدی چُپ نہیں رہن لگے۔

پر پاپا کجھ نہیں بولے۔ شاید اماں پاپا نیں اکٹھے بہہ کے ہی سارا کجھ طے کیتا سی۔ رو دھو کے مونُو وی چلا گیا۔ ہاں، جان ویلے پاپا نے اوہنوں سینے نال گُھٹ کے بہت پیار کیتا سی۔ میں کول ای کھلوتی رہی ساں۔ پاپا دیاں اکھاں چوں ہنجھو کِر رہے سن۔ میرا بڑا من کردا سی میں ہنجھو پونجھ دیاں۔ اوہناں دے دکھ نوں دُور کرن لئی نہیں، پاپا توں پیار لین دے لئی۔ مونُو دُور جا کے وی پاپا دے کِنے نیڑے ہو گیا، میں کول رہ کے وی شاید سدا دُور ہی رہواں گی۔ پر پاپا مونُو نوں تورن ہیٹھاں نہیں آئے۔ کوئی سٹیشن وی نہیں گیا۔ جاندا وی کون؟ اماں اکلّی تُر دی نہیں تے میں جاندی تے مُڑ دی کیویں؟

کوئی مہینہ بھر پچھوں پھر ساڈا گھر رہ گیا سی، اوہدے چوں وی مونُو چلا گیا سی۔ مونُو ای کیوں ہفتیاں وچ ای سارا سامان وی چلا گیا سی۔ ہیٹھلا مکان خالی جو کر دتا سی۔ کھانا پکاوَنا تے سونا برساتی وچ۔ نال والی چھوٹی جیہی کوٹھڑی صاف کر کے مینوں پڑھن لئی دے دتی۔

پاپا ہُن کجھ کجھ بولن لگے سن، پر پہلاں ورگے پاپا ہُن بالکل نہیں سی رہے۔ بس سارا دن چُپ چاپ پئے رہندے یاں کجھ پڑھدے رہندے۔ کدی کدی گود وچ سرہانا رکھ کے کجھ لکھدے وی۔ میرا بڑا دل کردا کہ ویکھاں اوہ کیہ لکھدے نیں۔ پر کدی ہمت ای نہیں پئی۔ کِنی ہی وار پڑھیا سی کہ دکھ وچ حوصلے توں کم لین والے ای سچّے یُودھے ہوندے نیں۔ ہسدا ہسدا جیہڑا سارے دکھ جر جاوے اوہی وڈا آدمی ہوندا اے۔ میرا دل کردا پاپا نوں ایہہ گل سمجھاواں۔ پر کیہ پاپا ایہہ سارا کجھ نہیں جاندے؟ پھر؟ ایس طرح تاں مونہہ لُکا کے اوہ پیا رہے جس نے سچ مُچ چوری کیتی ہووے۔ پاپا نوں تاں باہر نکلنا چاہیدا۔ گُھمنا پھرنا چاہیدا۔ ایس طرح تاں اوہ اپنے آپ نوں دوشی ہی ثابت کر رہے نے۔ پر اوہناں نوں کیویں سمجھاوَندی؟

اپنی کوٹھڑی چ ہور کوئی اوَکھ نہیں سی، پر بھیانک گرمی دے دن تے پکھّا نہیں۔ رات جیویں کیویں چھت اُتے کٹ جاندی پر دوپہرے تاں چھت تے بنے ایہہ کمرے بھٹھی

وانگ تپدے سی۔ چُھٹیاں دے دن بیت ای نہیں سن رہے۔ اپنی کسے سہیلی دے جان نوں من نہیں سی کردا، گوانڈھ وچ وی جانا چھڈ دتا سی۔ دکھ وچ کوئی نال نہیں تُردا۔ بس اِک گنڈھ دے لئی سی کہ جد تک ایہہ بھیڑے دن ٹل نہیں جاندے اودوں تیک سارا کجھ چُپ کیتے سہنا ایں۔

جولائی وچ بابے دی چِٹھی آئی۔ موُنو نوں چھیویں وچ داخل کروا دتا اے تے اوہ خوش ہے۔ اساں ساریاں وی من لیا سی کہ اوہ خوش ای ہووے گا۔ ایہہ من لین وچ ای ساڈے ساریاں دی خوشی سی۔ نال ہی بابے نے ایہہ وی لکھیا سی کہ شام نوں اوہناں نیں اک دکان چ حساب کتاب لکھن دا کم شروع کر دتا اے۔ پنجھی روپے ملیا کرن گے جیہناں نوں اوہ پاپا نوں گھل دین گے۔ میرے ساہمنے بابے دا بڈھا سریر، کُبا لک تے دُھند نال بھریاں اکھاں گھُم گئیاں۔ بُڈھے وارے اوہ ہُن پھر نوکری کرن گے؟ اماں نے دسیا کہ ایہنیں پچھتر روپیاں نال ای اوہناں نے گھر چلاؤنا اے۔

میں سکول بس چھڈ دتی۔ تِن میل تُر کے ہی جاندی ساں۔ مینہہ ہووے یاں دُھپ چہرے تے کوئی مایوسی نہیں ساں آؤن دیندی۔ کدی کدی سوچدی پاپا نوں سسپینڈ ہوئے دو سال تِن مہینے ہوئے، اپنے دناں وچ آخر کتھے خرچہ ہویا کہ بینک چ رکھیا سارا پیسہ کڈھا لیا، اماں دے سارے گہنے وِک گئے۔۔۔ ہور وی پتہ نہیں کیہ کیہ تُر گیا۔ وکیل شاید وڈے لٹیرے ہوندے نیں۔ کدی سوچدی ایدے نالوں تے چنگا سی پاپا سچ مُچ ہی دفتر دا پیسہ مار لیندے۔ گھٹو گھٹ موُنو نوں تے اپنے کول رکھدے، تے اِک پکھا وی رکھ لیندے۔ ایس ہُم چ تاں چمبڑی جیویں اُبل جاندی اے۔ ایمان داری وکھا کے وی کیہڑا اوڈا سُکھ ملدا پیا۔

اماں نوں پتہ نہیں کیہ ہو گیا سی کہ اندرے اندر سُکدی جاندی سی۔ کتھے تاں کجھ نہیں سی کردی کتھے ہُن سارا کم ای ہتھیں کرنا پے گیا۔ پاپا وی اوہدی مدد کردے سن، اوس سمے مینوں بڑا چنگا لگدا سی۔ اوہنیں دنیں اماں بڑی چِڑ چڑی ہو گئی سی۔ اک دن اوہنے مینوں نکی جیہی گلوں ماریا۔ اپنی سُرت وچ میں پہلی وار کُٹ کھادی سی تے اوہ وی ایس عمر وچ۔ سریر نالوں ودھ من نوں دکھ پہنچیا۔ سب نالوں بہتا ایس گل دا دکھ سی پئی پاپا بیٹھے ویکھدے رہے، پر کجھ نہیں کہیا۔ نہ اماں نوں روکیا، نہ مینوں ای پیار کیتا۔

اپنی کوٹھڑی چ وڑ کے میں گھنٹیاں بدھی روندی رہی ساں۔ اوہ ربّا! سارے دکھ دے پر میرے پاپا نوں پہلے ورگا کردے۔ اوہ پہلاں وانگ ہو جان گے تے میں سبھ کُجھ جر جاواں گی، سہہ لواں گی۔

سنوائی دی پہلی تاریخ ای چھے مہینے بعد دی پئی سی۔ کانت مامے نے کوشش تاں بڑی کیتی سی کہ چھیتی چھیتی ساری سُنوائی ہو جاوے تے فیصلہ ہو جاوے، پر قنون کانت مامے دی سدھر نال نہیں اپنی ٹور ہی ٹُردا اے۔ وکیلاں دا سارا خرچ ماما ای کردے پئے نے۔ ضرور مامی توں چوری کر رہے ہون گے۔ نہیں تاں اوہ تے اِک پیسہ نہ خرچ کرن دے۔

پہلی سُنوائی بڑی چنگی ہوئی سی۔ ٹھنڈ وچ ٹھرٹھر کردیاں جدوں اسیں ایہہ خبر سُنی سی تاں گرمی دی اِک رو اُپر ہیٹھ تک پھر گئی سی۔

گھر دی حالت بدتوں بدتر ہوندی جا رہی سی، خاص کر کے اماں دی۔ مینوں تدے لگدا سی کہ کوئی اجیہی بیماری اوہنوں لگ گئی اے جیہڑی اندرے اندر اوہنوں کھائی جاندی اے۔ ہائیجن وچ بیماری تے اوہدیاں نشانیاں پڑھیاں ہویاں سن تے مینوں اماں دیاں ساریاں نشانیاں دمے دیاں لگدیاں۔ سردی وچ جیوں ٹھنڈ لگ گئی تاں چار مہینے تک کھنگھدی ہی رہی۔

بابے دی چِٹھی آئی۔ بڑی بے وسی چ اوہناں لکھیا۔ ''حساب وچ کوئی اجیہی غلطی ہوئی کہ اوہ کم جاندا رہیا۔ ہن تاں پنجاہ روپیاں دی پینشن چوں مشکل نال پندرہ روپے ای بھیج سکاں گا۔ حوصلہ رکھیں پُتر، بُرے دن آؤندے نیں تاں ساریاں پاسیاں توں آؤندے نیں۔ پر ایہہ دن پھرن گے ضرور۔ ربّ دے گھر دیر ہے، ہنیر نہیں''۔

دوسری سنوائی اپریل چ ہوئی۔ تاریخاں چھیتی ملدیاں ای نہیں سن۔ پاپا نوں چُھٹیاں سال ہو گیا سی تے اجے دو سُنوائیاں ہور رہندیاں سن۔ اپنے اپنے دناں بعد ای جے سُنوائی ہوئی تاں اک سال ہور لگ جائے گا۔ میرا دل کمبدا سی۔ لگدا سی ہُن ایوں دن نہیں کٹے جاندے۔ مونُو پنڈ چ، پاپا بستر وچ، میں کوٹھڑی وچ تے اماں منجی اُتے۔

کیویں میں میٹرک دا امتحان دتا سی، میں ہی جاندی آں۔ پھیر وی سیکنڈ ڈویژن چ پاس ہو گئی۔ کوئی خوشی مناؤن والا نہیں سی۔ ساریاں دے من اجیہے مر چُکے سن کہ نہ کسے گل دی

خوشی ہوندی سی، نہ دکھ۔

جولائی وچ نویں مصیبت آئی۔ پنڈ وچ تاں صرف مِڈل سکول ای سی۔ موُنُو دا ہُن کیہ بنے گا؟ میرا ہُن کیہ ہووے گا؟ ایتھے کالج جان دا تاں سوال پیدا نہیں سی ہوندا۔ مینوں پتہ سی کہ بچیاں نوں پڑھاوَنا تاں دُور دی گل، پینٹھ روپیاں وچ کول رکھ کے کھواوَنا پیاوَنا وی مشکل سی۔ بابے نے موُنُو نوں سِدّھا اُمیش چاچے کول بھیج دتا تے سنیہا گھل چھڈیا۔ ایتھوں دی حالت بارے اوہ جاندے ای سی۔ پاپا اوہ خط پڑھ کے تڑف اُٹھے، اماں بہت روئی۔ ''میں پُت نوں ان پڑھ ای رکھ لیندی، اوتھے کیوں بھیج دتا؟ اِک وار اوہنوں مینوں ملا تاں دیندے۔ لیلا دا سبھا کون نہیں جاندا؟ میرا بچہ سہم نال ای مر جاوَ'' دو دن بعد اوہ بولی۔ ''میں سوچدی آں، آشا نوں وی بھیج دیئے۔ اوتھے کالج جان لگ پئے گی''۔ میں سمجھ ای نہیں سکی اماں برڑا رہی اے یاں۔۔۔ پر اگلے بول نے ساری گل صاف کر دتی۔ ''لیلا دا سُبھا تاں تسیں جاندے ای ہو۔ آشا موُنُو دے کول رہے گی تاں اوہنوں حوصلہ تاں رہوے گا۔ سون لئی اِک گود تاں اوہدے کول رہے گی''۔ تے اماں وِلک وِلک کے رون لگی سی۔ ''اُمیش بھا نوں لکھ دیو، جو وی اوہ خرچہ کرے، ساڈے تے قرض ای سمجھے۔ میں اوہناں دی پائی پائی موڑ دیاں گی۔ پر ماتما کدے ساڈے دن وی پھیرے گا ای، نہیں خود نوں ویچ کے اوہناں دا قرض لاہواں گی۔ پر میرے بچیاں تے تھوڑا رحم کرن۔ ایہہ دُکھیارے اینویں ای یتیم بن رہے نیں، تھوڑا پیار ایہناں نوں وی دینا، تھوڑا جیہا لیلا نوں وی سمجھا دین''۔

کانت ماما اپنے ای کسے کم دلی آئے سن۔ مُڑدے ہوئے علی گڑھ وی اُترے۔ اماں نے اوہناں دے نال ہی مینوں وی الہ آباد بھیج دتا سی۔ کانت ماما نے اک وار آکھیا ضرور سی، ''کلکتہ بھیج دیو، اوتھے پڑھ لوے گی''۔ پر کیہ میں پڑھن جا رہی ساں؟ پڑھن دا تاں بس ناں ای سی۔ میں تاں موُنُو نوں حوصلہ دینا سی۔ اوہ رووے تاں اوہنوں اپنی گود وچ لے کے رواوَنا سی۔ تے اوس دن میں سچ مُچ وڈی ہو گئی سی۔ اماں وانگ وڈی۔ پر جان ویلے سارے وڈپن دے باوجود میں پھِسں پئی ساں۔ اماں دی حالت ول دیکھدیاں گھر دا بہت کم میں سنبھالیا ہویا سی۔ ہُن کیہ ہووے گا؟ ایس حال وچ اماں کیویں سارے کم کرے گی؟

روز چڑھدے تاپ نے اوہنوں ہڈیاں دی مُٹھ بنا دتا سی۔ پر اماں نوں تے تسلی

دین والے پاپا کول نے۔ رون لئی پاپا دا موڈھا اے۔ مونُو تاں اوتھے اکلّا اے۔ ایسے لئی میری سمجھ توں ودھ لوڑ مونُو نوں ای ہے۔

رستے وچ کانت مامے نے مینوں پچھیا سی۔ شاردا نوں روز تاپ چڑھدا ئے، کسے ڈاکٹر نوں وکھایا یاں نہیں؟''

''نہیں؟'' تے مینوں رونا آ گیا۔

''رونا نہیں پُتری، ہُن بہت چھیتی ای سب ٹھیک ہو جانا ئے''۔

''پاپا نے تاں کئی وار آکھیا سی پئی وکھاؤ پر امّاں مندی ای نہیں۔ کہندی اے ڈاکٹر چنگے بھلے نوں وہم وچ پا دیندے نیں۔''

ماما چُپ ہو گیا سی۔ ماما کیہ سمجھدے نہیں؟ اماں ایس لئی نہیں وکھاؤندی کہ ڈاکٹر تے دوائی دا خرچ کتھوں آئے گا۔ اوہ تاں ٹانک، دودھ تے پھل دس دین گے۔ آرام کرن تے خوش رہن نوں کہن گے۔ دسو ایہہ سارا کجھ ہو سکے گا پینٹھ روپیاں وچ؟ مینوں پچھو میں ایہنیں دِنیں گھر چلایا ہے۔ اِک اِک چیز گنوا سکدی سی، پر اوہناں نوں کیہ آکھدی! وکیلاں دا سارا خرچ تاں اوہ کر ہی رہے نے، تے وکیلاں اُتے کِنا خرچ ہوندا اے، کیہ مینوں نہیں پتہ؟

مونُو مینوں ویکھدیاں ای چمبڑ گیا سی تے رو پیا سی۔ میرا وی رونا نکل گیا سی۔ چاچی نے کجھ کہیا ضرور سی، پر اپنے رون دھون وچ اسیں سُنیا نہیں۔ مونُو نوں گل نال لا کے مینوں کیویں لگ رہیا سی میں نہیں دس سکدی۔ اینا ضرور لگا کہ اوہنوں سچ مُچ کسے گود دی لوڑ سی۔ کسے سہارے دی۔ میں چاچی نال گلاں کر رہی ساں بظاہر، پر میں کیہڑا اپنی مرضی نال آئی ساں۔ مونُو دا رنگ چوکھا سانولا پے گیا سی۔ چہرہ سُک کے مُرجھا گیا سی تے اکھاں سہمیاں سہمیاں لگ رہیاں سن۔ جاپیا، بڑا ڈر کے، سہم کے رہندا اے شاید اوتھے۔ گھر وچ کِنا اُدھم کردا سی۔ کیویں ایہنے اپنے آپ نوں بدلیا ہووے گا، روکیا ہووے گا؟ ویکھیا اوہدا کم سی سال کو دے بِٹّو نوں کھڈاؤنا۔ سارا دن اوہ اوہنوں کُچھڑ چکی کھڑی لت رہندا۔ کدوں اوہ پڑھدا ہووے گا، کد اوہ ہوم ورک کردا ہووے گا!

رات اوہ جد سون لئی میرے کول آیا تاں ہولی جیہی بولیا،''دِیدی، کل مینوں بُڈھی مائی دا جھاٹا کھوائیں۔ ٹِلّو تے پپی روز کھاندے نیں۔ اِک دن ٹِلّو مینوں چڑا کے کھا رہیا سی،

میں اوہدے وال پُٹ دِتے۔ اوہنے چاچی کول شکایت لا دتی۔ چاچی نے مینوں بڑا ماریا۔ چاچی بڑے زور نال ماردی اے''۔ تے پھر ڈُسکن لگا۔ میں اوہنوں پیار کیتا تے کہیا۔''میں اپنے وِیرے نوں جھاٹا کھواواں گی'' پر میرا من وِلک اُٹھیا اسیں وڈے ہاں، اسیں سب سمجھدے ہاں تے سہہ سکدے ہاں۔ پر ایہہ وچارا کیویں سمجھے! سمجھ تاں گیا ای ہووے گا پر سہارے کیویں؟

پہلی رات نوں ہی میں فیصلہ کر لیا، میں کالج نہیں جاواں گی۔ گھر دا سارا کم میں کراں گی جس کر کے چاچی نوں پورا آرام ملے تے اوہدا غصہ ٹھنڈا رہوے۔

چاچی کجھ وی کہوے اوہدے اگے چُوں نہیں کرنی۔ اوہ خوش رہے گی تاں مونُو بچیا رہے گا۔ مونُو نوں رات نوں بہہ کے پڑھاواں کراں گی۔

میں چاچی نالوں وی پہلاں اُٹھ کے ساریاں لئی چاہ بنا دیندی۔ پھر جھٹ پٹ ٹلُو تے پپی نوں تیار کر دیندی۔ ناشتے دی پلیٹ ویکھن چاچی ضرور آوَندی۔ شاید اوہنوں ایہہ بھرم رہندا کہ میں مونُو نوں کِتے وڈّھ یاں ودھیا نہ کھوا دیواں۔ چاچا جی تعریف کردے''توں تاں بڑی ہوشیار ایں آشا، اپنا کم کردی ایں''۔ چاچی جھبد ے بولدی،''میں جدوں اپنی وڈی ساں تاں بارھاں جنیاں دے ٹبر نوں سانبھدی ساں۔ اڈّھا اڈّھا من دانیاں دا پیہن کردی ہوندی ساں''۔ چُپ سُندی رہندی سی میں تاں۔ دونواں ویلیاں دا کھانا پکانا وی میں اپنے ذمے لے لیا ہویا سی۔

راتیں سون جاندی تاں میرے پیر تپدے سن۔ کدی کدی مونُو نوں اپنے پیراں تے کھڑا کر لیندی۔ اوہدے نال پیراں نوں چین آ جاندا سی۔ پر من؟ اماں کدی کدی پنڈ کم کراوَندی سی تاں پاپا لڑدے سن، میں اپنی آشا نوں ڈاکٹر بناوَنا ایں، باہر دے ملک بھیجاں گا، ایہہ بھٹھیار پُنا کرا کے میں کوئی اپنی دھی دی زندگی برباد کرنی ایں!'' ایہو بول ہوا وچ تردے کمرے وچ گھمدے رہندے۔ گونجدے رہندے۔ ہولی ہولی عادت پے گئی تاں پیراں دا درد بند ہو گیا تے من وی سُن ہوندا چلا گیا۔

میں اماں نوں نہیں لکھیا کہ میں کالج وچ نہیں پڑھدی ہاں۔ لکھن لئی چاچی جی نے مینوں چار پوسٹ کارڈ دتے سن تے دسیا سی کہ ہر مہینے چار کارڈ ملن گے۔ اوہناں نوں میں

اپنی راضی خوشی لکھ دیندی سی، بس۔

رات دن میں کم کر کر کے چاچی دے کرودھ نوں قابو کر رکھدی۔ سُکھ ماندی اوہ میرے تے کجھ کجھ خوش وی ہو گئی، پر اوس دا ہتھ کدے کدائیں ورھ ہی جایا کردا۔ اپنے بچیاں تے موٗنُو اُتے وی۔ اوہدے بچے کھجھے ہوئے سی، اوہ کُٹ کھا کے وی ہسدے تے دوڑ جاندے۔ پھر اوہ مار کھاندے سی تاں پیار وی لیندے۔ پر موٗنُو سہم جاندا سی۔ اندرے اندر سِسکدا، ڈُسکدا۔ بڑی دکھ وائی نظر نال اوہ میرے ول ویکھدا۔ پر اندروں ٹُٹ کے وی میں اجیہے موقعے تے کجھ نہ بولدی۔ سوچدی اِنج مار کھا کھا کے موٗنُو یاں تاں بہت ڈھیٹ ہو جائے گا یاں سُن۔ پاپا تے اماں تاں کدی ہتھ وی نہیں سی لاؤندے سانوں۔ اکلّے ہوندے تاں میں اوہنوں پیار کردی۔ سمجھاؤندی، ''تھوڑے دناں دی گل ہورا اے وِیرے، پھر اسیں اپنے گھر چلے جانا ایں''۔ پر میرا من سب توں ودھ اودوں دکھی ہوندا جدوں چاچی غصے وچ کہندی، ''آفس دے ویہہ ہزار روپے غائب کر کے دب لئے تے ساڈا لہو پیندے آ۔ ایہہ ساڈے وڈے نیں! لعنت ایہو جیہے وڈّ پن تے''۔ میں سوچدی کیہ چاچی جی سچ مُچ ایہی خیال کردے نے کہ پاپا نے روپے ہڑپ کیتے نے؟ جے اج اوہناں کول پیسہ ہوندا تاں کیہ سانوں اِنج چھڈ دیندے؟ تے اپنے سارے بِیتے دن اکھّاں اگے گھم جاندے۔ کِنا پیار کردے سی پاپا۔۔۔ کِنا! میں بھانویں کجھ وی لکھاں، پر اوہ کدھرے جاندے نہیں کہ ساڈے تے کیہ گزر رہی اے؟

31 اگست نوں چاچا جی نے چاچی دے ہتھ تے تنخواہ رکھی تاں چاچی نے کہیا، ''ہُن بھائی صاحب نوں لکھ دیو پئی پنجاہ روپے نہیں بھیجے جانے۔ ایس مہنگائی دے زمانے وچ دونوں سانبھنا ای بڑا مہنگا پے رہیا، پھر ساڈے اپنے وی تاں بچے ہے نیں۔ ایتھے کیہڑا کھان پُٹدے آں''۔ گل وی ٹھیک سی، پر دُھر اندر کمب گیا۔ چاچا جی نے پیسے نہ بھیجے تاں کیہ بنے گا؟ پندراں روپیاں نال مہینہ کیویں لنگھے گا؟ اینا تاں کمرے دا کرایا ای دینا ہوندا۔

روندی ہوئی ماں تے بے سُدھ پاپا مینوں ساری رات نظر آؤندے رہے۔ میں وی اوہناں دے نال بہت روئی۔

اماں دا کوئی خط نہیں آیا، بہت دناں تک۔ اُٹھدیاں بیٹھدیاں اِکو چنتا سی مینوں۔

اماں نے پیسیاں بِناں کیویں ساریا ہووے گا؟ کانت مامے دا وی کوئی خط نہیں آیا۔ پتہ نہیں کیہ حال ہے اودھر۔

پورا اگست بیت گیا۔ میں اپنے چاروں کارڈ پا دتے، پر کوئی جواب نہیں آیا۔ کیہ ہو گیا اماں نوں، لکھدی کیوں نہیں؟ ستمبر وچ کانت مامے دا خط آیا، ''شاردا دی صحت ٹھیک نہیں سی، میں اوہنوں ایتھے لے آیا۔ ایتھے اوہدا علاج ہو رہیا اے۔ دنیش جی نے کمرا بدل لیا اے، اوہناں دا پتہ ہے۔۔۔ قسمت توں بناں کیہ کہواں پئی تاریخ چھیتی نہیں ملدی۔ تیجی تاریخ ایسے مہینے دے آخر دی پئی اے۔ سُنوائی تے جاواں گا۔ توں گھبراؤنا نہیں پُتری۔ پرماتما سب ٹھیک کرے گا۔ گرمیاں تک کجھ نہ کجھ ضرور ہو جائے گا''۔

تاں پاپا اکلّے رہ گئے۔ اماں تے اماں دی گود وی جاندی لگی جتھے اوہ رو تاں سکدے سی۔ پاپا دا ایہہ پتہ؟ علی گڑھ دی گلی گلی مینوں پتہ سی۔ ایہہ تاں مزدوراں دی وستی اے۔ ہنیریاں سِل نال بھریاں گلیاں۔۔۔ کولوں وگدے نالے۔ پاپا دی روٹی کون پکاؤندا ہووے گا؟ اوہناں نے تاں کدی ایس طرح کم نہیں کیتا۔ کدی انگیٹھی وی بالدے تاں اماں روک دیندی سی۔ تد اوہ ایہو آکھدے۔ ''شاردا، کس نوں پتہ پئی ایس وار چُھٹ ای جاواں گا۔ سزا ہو گئی تاں پتہ نہیں کیہ کیہ کرنا پئے گا''۔

اماں وچوں جھڑک دیندی، ''ایہو جیہی گل کویں مونہوں کڈھدے او؟ ربّ دے گھر دیر اے، ہنیر نہیں''۔ ایہہ بول اماں نے بابے کولوں سکھیا سی تے منتر وانگ گنڈھ مارلئی سی۔

تے میں ربّ کولوں ایہو منگدی کہ اے بھگوان اوہناں نوں سزا نہ ہووے۔ پاپا دی تپسیا دا پھل اوہناں نوں ملے۔ جو کجھ اوہ جر رہے نے، اوہ کیہ تپسیا توں گھٹ اے؟ سِل بھری ہنیری کوٹھڑی چ ساریاں توں مونہہ لُکا کے رہنا! بچے کِتے، تیویں کِتے، ہُن تے ترس کھاؤ۔ ہُن اوہناں نوں ہور سزا نہ دئیں۔

مونُو تے ٹلّو اپنا اپنا رزلٹ لے کے آئے۔ ٹلّو سب کتاباں وچوں پاس سی تے مونُو اک وچ فیل ہو کے اگلی جماعتے چڑھیا سی۔ چاچا جی نے ٹلّو نوں پیار کیتا۔ مونو کول کھلوتا اتھرواں نال بھریاں اکھاں نال بِٹر بِٹر ویکھدا رہیا۔ چاچی نے آکھیا، ''فیل ہو گیا نا؟ پڑھن

لکھن ول من لاؤ موئو صاب، پھیر ٹلّو وانگ پاس ہوو گے۔ سارا دن بیٹھے بیٹھے ہنجھو وہاؤن نال پاس نہیں ہویا جاندا''۔ اکھاں چ اٹکے ہنجھو گلھاں تے ڈھلک آئے۔ قمیض دی بانہہ نال اوہناں نوں پونجھدا ہویا اوہ اندر جان لگا تاں ٹلّو چڑاؤن لگا، ''فیلو رام۔۔۔ فیلو رام!'' اوس دن پہلی وار میرے لئی اپنے آپ تے قابو پانا اوکھا ہو گیا سی۔ چت کیتا کہہ دیاں، اوہنوں پڑھن لئی ویلھ ای کتھے ملدا اے؟ سارا دن تاں ہٹّو نوں کھڈاؤندا اے۔ کئی چکر بازار دے لواندے او۔ پر دڑ وٹ لئی۔

جاندیاں جاندیاں موئو نے اک وار چڑا رہے ٹلّو نوں ضرور لُو ہندیاں اکھاں چوں ویکھیا سی۔ جاپیا ہتھ چُکے گا تے ٹھاہ مارے گا، پر نہ اوہ مُڑیا نہ کجھ بولیا ای۔ کیویں بن گیا اے موئو اینا جرن جوگ؟ چُپ چاپ سہن دا سبق اوہنوں میں ای دیندی ہوندی ساں۔ پر ہُن اوہ اِنج سہہ جاندا اے تاں سب توں ودھ دکھ مینوں ای ہوندا اے۔ پر کوئی اُپاء وی تاں نہیں سی۔

موئو نوں چھُٹیاں ہو گئیاں۔ سوچدی ساں شاید کانت ماما یاں اماں دا کوئی خط آئے گا کہ تسیں آ جاؤ، پر کسے نے کجھ نہیں لکھیا۔ پاپا تاں کدے کجھ لکھدے ای نہیں، اماں کدی کدی دو سطراں لکھ گھلدی، ''میں ہولی ہولی ٹھیک ہو رہی ہاں، توں چنتا نہیں کرنی۔ لیلا نوں آشیرواد تے بچیاں نوں پیار۔ چاچی نال دِھیے کم کرواؤنا، تنگ نہیں کرنا''۔ مینوں ہر وار لگدا سی، کِنی جھوٹھی چِٹھی لکھدی ہے اماں!

پر صبر دی، پرکھ دی گھڑی ودھدی ودھدی سال بھر تک اپڑ گئی۔ پچھلے مارچ وچ سُنوائی ہوئی سی تے ہُن ایس سال دا اپریل اے۔

ہُن تاں مینوں جاپن لگا سی کہ جیویں پوری زندگی اسیں ایسے طرح رہنا ہے، بس ایسے حال۔ ہُن میں کدی کالج پڑھن نہیں جاواں گی۔ موئو ہر سال اِک کتاب وچ فیل ہو کے جیویں کیویں پروموٹ ہویا کرے گا۔ اماں شاید ہمیشہ بیمار ہو کے مامے ہوراں کول اوتھے علاج کراؤندی رہے گی۔ پاپا اینویں ای سِل بھری بو ماردی کوٹھڑی چ اپنی روٹی آپ سیکدے رہن گے۔۔۔!

تے تدے اج پاپا دی چِٹھی آئی، اوہناں دے ہتھ دی لکھی پہلی چِٹھی۔ میں ہزار وار اوہنوں ویکھیا، پڑھیا، چھوہیا، جیویں اوس کارڈ نوں چھُوہ کے پاپا دے حال توں جانو ہو

جاواں گی۔

پاپا نے سانوں بلایا نہیں۔ آکھیے تاں چاچا جی لے جان گے؟ پر ایس وار جاواں گے ضرور، چاہے کجھ وی ہو جائے۔ کانت مامے نوں لکھاں اوہ لے جان گے؟

کل سویرے دس وجے فیصلہ اے۔ اسیں دونوں کانت مامے دے نال آ گئے۔ دھرم شالا وچ چھڈ کے ماما جی اماں نوں لین تُر گئے۔ پوری امید سی کہ ایس وار اوہ ضرور آوے گی پر اوہ نہیں آئی۔ مامے نے آ کے اینا ای آکھیا، ''اوہدی حالت لیاون والی نہیں سی۔ فیصلہ ہو جائے تاں تسیں اوتھے ای چلنا۔'' پتہ نہیں اماں کیہڑے حال اے۔ دل وار وار کمب اُٹھدا اے۔ ماما جی کجھ لُکا رہے نیں۔ میں وی اماں کولوں کنا کجھ لُکا رکھیا اے۔ اج کون کیہدے بارے صحیح گل جاندا اے؟ دوسرے نوں ہولا رکھن لئی سارے اپنے اپنے دکھ نال بھارے ہو رہے نیں۔

پاپا آئے تاں میں تے مونُو اوہناں نوں چمبڑ گئے۔ پاپا! شاید پاپا نوں وی اسیں اینویں ہی لگ رہے ہوئیے۔ کِنے سارے اتھرو وہہ گئے ساڈے تِناں دے۔ کانت ماما وی روپئے۔

شام نوں دادی بابا وی آ گئے۔ رات نوں مونُو دادی نوں پچھ رہیا سی۔ ''دادی ہُن تاں اسیں پاپا دے کول ای رہواں گے نا؟ توں اینی پوجا کردی ایں، اپنے بھگوان نوں آکھ ساڈے پاپا نوں چھڈ دیوے۔''

''ہاں پُتر، ہُن توں پاپا دے کول ای رہویں گا۔ رات دن بھگوان نوں ایہی تاں کہندی آں۔''

''چاچی دے کول تاں ہُن کدی نہیں جاواں گا۔ ٹِلُو اپنے آپ نوں سمجھدا کیہ اے؟ میں اپنے پاپا دے کول رہواں تے پھر اوہ آ جائے۔ ہر چیز وچ پچھاڑ سکدا ہاں۔ پڑھن چ وی، کھلن وچ وی۔ پہلاں فسٹ وی آیا ہاں اک وار کلاس وچوں۔۔۔ کیوں دِیدی آیا سی نا''؟

میریاں اکھیّاں بھر آیاں۔ کِنے دناں بعد مونُو نوں اوہدے اصلی روپ وچ ویکھ رہی ہاں۔ ٹِلُو نے ایس نوں چڑایا سی تاں ایہنے کجھ نہیں کہیا سی۔ چُپ کیتے اندر وڑ کے رولیا سی۔ شاید جاندا سی کہ ٹِلُو نوں کہن دا مطلب اے چاچی دی کُٹ۔ پر مینوں کِنا بھیڑا لگا سی اوس دن! کتھے چلی گئی مونُو دی ایانیاں والی اِرکھا تے پڑھائی وچ اگے ودھن دی لالسا! کیہ اینی

کوعُمر چ اسیں سارا کجھ سہن لئی ہی بنے ہاں۔

مونُو دادی دی منجی تے ای سَوں گیا۔ مینوں بالکل نیندر نہیں آئی۔ کل فیصلہ اے۔ ساڈیاں ساریاں دی قسمت دا فیصلہ۔ کانت ماما بڑے آس وند نے پر پاپا دے چہرے تے کوئی تاثر نہیں۔

فیصلہ ہو گیا۔ میں وی کچہری گئی ساں۔ ایس وار کسے نے روکیا وی نہیں۔ او تھے خاص بھیڑ نہیں سی۔ پاپا وچ گھر والیاں توں بناں کس نوں دلچسپی ہو سکدی سی؟ پاپا کٹہرے وچ کھڑے سن۔ اسیں کُرسیاں تے بیٹھے جج صاحب دے آوَن دا اُڈیک کر رہے ساں۔ جج صاحب آئے تاں بابے نے اکھاں مِیٹ لئیاں۔ دادی دا سِر جُھکیا ہویا سی۔ اوہ ضرور من ہی من وچ ارداس کر رہی ہووے گی۔ مونُو دا ہتھ میں گُھٹ کے پھڑی بیٹھی سی تے مینوں جاپدا سی کہ ہُن جے ہور دیر ہوئی تاں میرا ساہ گُھٹیا جائے گا۔

قنونی بولی وچ جج صاحب نے کیہ کیہ آکھیا، مینوں کجھ سمجھ نہیں آئی، پر آخری بول سمجھ آ گیا: ''مجرم نوں رِہا کیتا جاندا اے۔۔۔'' میں مونُو دا ہتھ ہوا وچ اُچھال کے اک طرح چیک جیہی ماری: ''مونُو پاپا رِہا ہو گئے۔۔۔ رہا ہو گئے۔'' پر ایکا ایکی دادی تے بابا دھائیں رو پئے۔ میں خوف نال کمب گئی، کِتے میں غلط تاں نہیں سُن لیا۔ پچھلی وار وی تاں ایہہ اِنج ہی روندے ہوئے گھر وڑے سن۔ پر بابے دا ایہہ بول: ''میں کہندا نہیں ساں پُت بھگوان دے گھر دیر ہے پر ہنیر نہیں۔۔۔ ویکھیا۔۔۔''

پر پاپا نوں کیہ ہویا؟ اوہ خوش کیوں نہیں ہو رہے۔ اوہناں دا بِناں تاثر توں چہرہ، اندرنوں دھسیاں ہویاں بُجھیاں جیہیاں بے جان اکھاں وچ خوشی دی چمک کیوں نہیں آ رہی؟ اوہ اجیہیاں پتھرائیاں اکھّاں چوں بابے نوں ویکھ رہے نے، جیویں اوہناں نوں بابے دی گل ہی سمجھ نہیں آ رہی۔

میں دوڑ کے پاپا نال چمبڑ گئی، ''پاپا تسیں بری ہو گئے۔ سُندے ہو، تہانوں سزا نہیں ہوئی۔۔۔ سزا نہیں ہوئی تہانوں۔'' تہانوں سزا نہیں ہوئی۔۔۔ سزا نہیں ہوئی تہانوں۔'' پر پاپا پھر وی اونویں ای رہے، جیویں اوہناں نوں یقین نہیں آوَندا کہ اوہناں نوں سزا نہیں ہوئی۔

پنجابی:خالد فرہاد دھاریوال

غزلاں

ڈاکٹر عادل صدیقی
تجمل کلیم
صابر علی صابر
صغیر تبسّم

سہی ہوندا ہے کہ اخیری پل مرزا نہ پورا عاشق ہے نہ پورا راٹھ۔ بھراواں نُوں ڈھال نہ بناون دا ہِرکھ اوس نُوں پورا عاشق نہیں رہن دیندا تے نانکیوں کُڑی کڈھن دی بُھل اوس نُوں پورا راٹھ نہیں بنن دیندی۔ پر چیتے رکھیے کہ مرزے دی وجودی بنتر دی دوہر تے دوہر دا اندرلا تناء ای انسانی پاتر دا تاریخی سجرا پن ہے جیہڑا بدلے ہوئے سماجی حالات دی کُکھوں نکلیا ہے۔ مرزے دی شکل وِچ نواں انسان پُرانے تے نویں دے ٹکراء وِچوں پُھٹی بے یقینی دا پرت دار رُوپ ہے جس دا اگلا نقش اجو کا انسان ہے

(مشتاق صوفی)

غزل

چیتیوں وِسرے چیتر چیتے اوندے نیں
سفنیاں ورگے منظر چیتے اوندے نیں

اپنے آپ توں دُوری وچ جو گزرے سن
سانوں اوہ دن اکثر چیتے اوندے نیں

جیڑے پتھر بندے رہے سن رستے دے
عشق دے اوہ وی پاتر چیتے اوندے نیں

واواں ہتھ سنیہڑے کیوں نہیں گھلدا اوہ
اوہنوں ساڈے جے کر چیتے اوندے نیں

یاد آوے جد سانوں عہد جوانی دا
اپنے دل دے جوہر چیتے اوندے نیں

رزق دی بھال اچ چھڈ دتا سی جہناں نوں
اج اوہ کندھاں تے در چیتے اوندے نیں

جد سینے دے رازاں بارے سوچنا واں
عمروں ڈونگھے ساگر چیتے اوندے نیں

سچائی دی منزل دا مُل پے جاندا
جد رستے دے پتھر چیتے اوندے نیں

عادلؔ معنے کُھلدے فیر وچھوڑے دے
جس دم وچھڑے دلبر چیتے اوندے نیں

غزل

دوہراں، کھیس، سرہانے ونڈدی پھردی سی
اوہ نیندر نوں کھانے ونڈدی پھردی سی

کل تے شاہ وی دُکھ پُچھے نیں لوکاں دے
کل تے بھُکھ وی دانے ونڈدی پھردی سی

کانی ونڈ دا دُھڑ کو تے فِر رہنا سی
رُت اَمرود جُو کانے ونڈدی پھردی سی

راتیں اوہ ہسیا تے کلیاں کھِڑ پیّاں
فیر تے رات مکھانے ونڈدی پھردی سی

سوچ کلیم دی ایسے جُرمے تاڑی گئی
کملی حرف سیانے ونڈدی پھردی سی

غزل

ایناں رج کے تکیا بھُکھاں مر گئیاں
اج اِک صورت ویکھ کے اکھاں ٹھر گئیاں

جد اِک سُفنا کچی نیندر توڑ گیا
کیہ دساں فِر یاداں کیہڑی کر گئیاں

اینا خوف لُٹیچن دا سی ذہناں وچ
پچھے آوَندے وِیر توں بھیناں ڈر گئیاں

سُچے رِشتے وی ہُن کَوڑے لگدے نیں
ماواں جو رُوڑی تے بچے دھر گئیاں

یار، کلیماؔ مُڑ آیا تے اِنج لگا
جِسراں ڈُبیاں ہوئیاں رقماں تر گئیاں

غزل

ایویں ہاسے ہاسے وچ
لکھ رہیا نہیں کاسے وچ

بڑیاں چوبھاں لگیاں نیں
اوہدے اک دلاسے وچ

اصلوں حدّاں ٹپ گئے آں
تولہ کھوٹ اے ماسے وچ

زہر عشق دا کھاہدا اے
رکھ کے حُسن پتاسے وچ

مینوں پھول کے ویکھو تے
کُھوہ اے اِک پیاسے وچ

○ صغیر تبسّم

غزل

یاں تُوں سانوں جانوں چُک لے
نہیں تے دُکھ جہانوں چُک لے

یاں دھرتی توں رات مُکا دے
یاں سورج اسمانوں چُک لے

مٹی نوں بس رہن دے مٹی
سارا زہر انسانوں چُک لے

کندھاں سبھ برابر کر دے
اُکّا فرق مکانوں چُک لے

میرے لُوں لُوں پیڑاں بھر دے
سارا درد جہانوں چُک لے

جیہڑے پیار دے سینے وجّن
ایسے تیر کمانوں چُک لے

یاں ہن میری سُن لے ربا
یاں فِر حرف زبانوں چُک لے

بارِ رنگ

مہر ریاض
جاوید سکندر گلفام
ملک شفقت عباس شفقت
مزمل حسین ناطق
قاسم شاہ
طالب حسین طالب

سو برخوردار دی صاحباں نویں سماجی باہر دا نجی اندر ہے تے نویں نجی اندر دا سماجی باہر۔ نویں اندر تے باہر نُوں سِیندی پاڑدی صاحباں عورت ہوند دا نواں تہہ دار روپ ہے جیہڑا اوس نُوں پرانی عشق رِیت وِچ رکھدیاں دُوجیاں عاشقاں توں وکھرا اندا ہے تے اس نُوں صنعتی تے صنعت مگرلی وسوں دا اگیتر انقش بناندا ہے۔

(مشتاق صوفی)

○مہر ریاض

تینوں چھوڑ وجن دے بے دردا منصوبے ڈھیر بنا بہناں
نہ بولنائے نہ ملنائے میں سَے سَے قسماں چا بہناں
ملوم نہیں ول کے تھیندائے ہر آہٹ تے کن لا بہناں
جداں نہیں نبھدی بھاویں کجھ آکھو ویہلے روسے ریاض بنا بہناں

......☆......

دُکھ آندے رہندن ٹلدے رہندن جھٹ حوصلے نال کٹیندائے
توڑے جتنی کالی رات ہووے ہر حال سویرا تھیندائے
گھبرا نہیں مُول شریکاں توں دل گردہ یار رکھیندائے
جیہنوں کھوہ چ ریاض شریک سٹن اوہنوں مصر دا تخت ڈِھیندائے

○جاوید سکندر گلفام

تُسیں بھل گئے او سانوں وسرے نہیں اوہ پیار پریت دے ویلے
لُک چھپ کھیڈن اوہ کالیاں راتاں اوہ ڈبھ اوہ کانہہ اوہ بیلے
اوہ چھاں پپلاں دی رُسن منیون اوہ چُگ چُگ کھاون ڈیہلے
گلفام میں رب دا شکر کریساں اللہ سگویں سجن جے میلے

......☆......

حق سجن دے بیلی بیلیاں نوں اوکھ اچ کدن چھڈیندن
لج پال تے راٹھ غریب سجن نوں بختاں دیاں ٹیکاں دیندن
گلفام حلالی خون ہمیشاں لگیاں نوں توڑ چڑھیندن
بدنسلے بھیڑ اچ سجناں دے متھے لگّن گناہ سمجھیندن

○ملک شفقت عباس شفقت

میری ساندل بار سُہاگن دی شب نور سحور توں گھٹ نہیں
باہاں مار کے بیلے اچ لٹک کے ٹردی مٹیار وی حور توں گھٹ نہیں
ایہدی کاہاں دی مہک گلاب حنا مروا دے بور توں گھٹ نہیں
بنے شفقت قبر ایتھائیں شالا مینوں جھنگ کوہ طور توں گھٹ نہیں

......☆......

کیڈی گل ہا سجن منی ہمدا چھڈ وینداں چُوک جدائیاں
مینوں میلکھ توں ودھ کے پیار کریندا نہ سُن دا ڈھول پرائیاں
جیہڑے دینہہ مسکین تے تو ہیں چاڑھن کدی انج وی چاڑھن سائیاں
ہاسے شفقت راٹھ زمانے دے کنڈاں تو ہیں چا ڈھول لوائیاں

○مزمل حسین ناطق

ساڈی ناطق ڈیگرائے زندگی تے شہنائی دے راگ نوں کیہ کرنائیں
جیہندا ہور جہان چ دینہہ چڑھیا اوس رات سُہاگ نوں کیہ کرنائیں
اج مرگیاں قبر تے زلف دی چھاں اساں ایس وِراگ نوں کیہ کرنائیں
تیرے ساہاں دا سیک نصیب نہیں فردوس دے باگ نوں کیہ کرنائیں

......☆......

اللہ واسطے ناطق شکل وکھا میری اکھ بے نور ہوگئی ہئی
تیتھوں نکھڑ کے چنگی بھلی وسدی دنیا میرے کان تندور ہوگئی ہئی
تیرے وانگ تیری تصویر وی اجکل میتھوں سو کوہ دور ہوگئی ہئی
ساری رات رویندی اے بولدی کائی نہیں اُکا انج مغرور ہوگئی ہئی

oقاسم شاہ

تیرے نال سلام دعا رکھ بیٹھاں کسے موڑ تے لادھ کرائیں نہیں
اکھیاں دے تخت ہزارے وچ کوئی رنگ پور ہور سجائیں نہیں
ہجر دے تھل اچ اوجھڑ گھت کے ونج کہیں دا کیچ وسائیں نہیں
کدی سِک دے تار چنہاں اچ قاسم سنگت دی موت وکھائیں نہیں

......☆......

کسے دور اِچ نانگ لتاڑ کے مِلناں تُساں چیر کے بیلے کاہاں دے
نہ ڈرنا کالیاں راتاں توں ہائے عادی سُنجیاں راہاں دے
پیا ذری ہک فرق دیہاڑیاں نوں گئے بدل مزاج تُساہاں دے
اج چِٹے دینہہ نہے سنجنیندے بندے انج تاں ناہن چھاں دے

oطالب حسین طالب

لکھاں سجن بنا پر ویکھیا کر کوئی چیز معیار وی ہوندائی
ڈھلی دیگر حسن دی نگری دا کدی بند بازار وی ہوندائی
چنگے سجن کھڑاکے جیندیاں وتناں کجھ کجھ دشوار وی ہوندائی
جیڈا طالب کوئی مجبور ہووی اوتوں ودھ خوددار وی ہوندائی

......☆......

اودوں کوئی نہوں تخت طاؤس ڈھیا میںنوں نت سنیندا رہندائے
میرے امن دا عادی نکی نکی گل توں اودے نت جھڑکیندا رہندائے
تیتھے نت بے جا پابندیاں سُن کے میرا جگر چریندا رہندائے
بندے دسیدن طالب مہنیاں وچ تیرا پیار پُنیندا رہندائے

ایس توں اگانہہ ٹُردا برخوردار سمے وِچ بنے ایہناں جوڑاں دے سبھاءنُوں ٹھوس ڈھنگ نال کھوجدا ہے تے اپنی کھوج راہوں آپسی جوڑاں دی بنیاد وِچ پئی مُڈھلی خرابی نُوں نِتاردا ہے۔ مُڈھلی خرابی ایہہ ہے کہ جی، خاندان، وسوں تے قدرت دا آپسی رشتہ ایسا نہیں رہیا کہ جیون دیاں رنگو رنگ وکھالیاں نُوں اِک وڈی جُڑویں اکائی دی شکل وِچ سہار کے چلا سکے۔ سو جیون دی بنیاد کھنڈ گئی ہے۔ کھنڈویں حالت دی کایا پلٹی لئی برخوردار مرد تے عورت دی نویں جُڑت دا خاب بُندا ہے جیہڑا پرانی رسم رِیت دے ورتارے توں ازاد، سجرے جی، سجرے خاندان تے سجری وسوں دی بنیاد رکھ سکے تے قدرت نال قدرتی تال میل بنا سکے۔

(مشتاق صوفی)

تواریخ

منظور اعجاز
لال سنگھ گیانی

سوال ہو سکدا ہے کہ جو کیہ قصے نوں پرکھن دی کسَوٹی ٹھوس حیاتی ہے یا خاص حالات
وِچ بنی کوئی اُچیچی وِچار دھارا؟ کِسے وی وِچار دھارا دے نکتیوں قصے دی پرکھ پرچول ہو
سکدی ہے پر اجیہی پرچول سمجھن جانن دی اِک اکلّھی بنیاد نہیں بن سکدی کہ حیاتی دا کُل
کدی وی کِسے اِک سوچ ڈھنگ یا وِچار دھارے دی دوربین وِچوں پورا نظر نہیں آ
سکدا۔ صوفی تے انقلابی وِچار دھارا دے ڈِھلے مٹھے ولدے دے باوجود برخوردار دا قِصہ
ہُن تائیں ساڈی انسانی ترنگ دی زوردار کُوک ہے۔

(مشتاق صوفی)

توتے بولن باردے تے ونیں جھنگارن مور

دھاڑوی تے لبستی وادی کسے وی دھرتی دے مہاندرے تے ماحول دا ناس مار سکدے ہن۔ کئی کھوجاں نے ایہہ نتاریا ہے پئی کیویں یورپی لبستی وادیاں نے امریکا دے نویں انگلینڈ وچ آ وَن تے اوتھے دے ماحول تے فطرتی ویہاراں نوں بدلیا۔ ماڑے بھاگ، جے پنجاب تے ایہوجیہی کھوج ہوئی وی ہے تے اوہدا حالے تیکر کھرا نہیں لبھدا۔ ہور کجھ نہیں تے گھٹو گھٹ انسانی بڑھوتری تے ہوند دے ایس اہم موضوع تے کجھ نہ کجھ پرکھ پڑچول ہونی چاہیدی ہے۔ ہر رُکھ، جھاڑی یاں بُوٹے دے نال فطرت تے بندے دے ورتاء دا پورا پچھوکڑ جُڑیا ہویا ہے۔

پنجاب دی دھرتی بارے اپنی ہنڈھی ورتی توں شروع کراں تے لبستی واد دے زمانے توں نیڑے تیڑے 35ورھے مگروں 60-1950 دے دہاکیاں وچ وی واہی بیجی والی بھوئیں دے وچ وچ کدھرے ایہوجیہے بھوئیں دے ٹوٹے وی سن جیہڑے اپنی اصلی ہوند دی دس پاؤندے سن۔ یاں فیر گھٹو گھٹ پنڈاں تھاواں دے باہر پیلیاں تے پنڈ دے وچلی وِتھ تے وی لبستی وادی زمانے توں پہلاں دے رُکھ تے جھاڑیاں اُگیاں ہوئیاں سن۔ کئی پنڈاں وچوں دی لنگھدا جدوں میں اپنے مربعے یاں سکول جاندا سی تے لبستی وادیاں دے لائے رُکھاں دے نال نال اوس دھرتی دے اپنے اُگائے رُکھ وی نظر آ وَندے سن۔

جیویں ای میں اپنی گلی دی نکڑ مُڑدا سی، اک اُک دا بُوٹا متھے لگدا سی جیہدے بارے بڑیاں عجیب کہانیاں بنیاں ہوئیاں سن۔ لبستی وادی زمانے وچ وسے پنڈاں وچ پیلیاں تے پنڈ دے وچکار سکھنی بھوئیں انگریزاں نے ایس لئی چھڈی ہوندی سی پئی جے پنڈ وچ

وادھے دی لوڑ پوے تے اوہنوں ورتیا جا سکے تے ایس بھوئیں اُتے ایتھوں دے مقامی رُکھ جیویں کری (کریر) ککر تے جنڈ اُگے ہوندے سن۔ اَک تے کریر تے بڑے سوہنے نکے نکے پھل لگدے سن۔ ایس توں آل دوالے ہور وی نکیاں نکیاں جھاڑیاں تے بُوٹے ہوندے سن۔ ایہناں پرانے رُکھاں وچ وَن، پیلو، بوہڑ تے پپل ہوندے سن۔

پیلیاں وچ اُکا ای ہور طرحاں دے ٹاہلی، تُوت، شہتوت، نم، دھریک تے ہور کئی دوجے رُکھ ہوندے سن۔ میرے گھر دے پچھواڑے جتھے مجھاں گائیاں دا واڑا سی، شرینہہ دے دو وڈے وڈے رُکھ سن تے ایہناں دے نال پپل، لسوڑا تے ککر سن۔ ایس تھاں جیہنوں ڈیرہ آکھیا جاندا سی، تے چھتری وانگوں رُکھاں نے چھاں کیتی ہوئی سی۔ میرے پیو نے پانی دی تلاء دے نیڑے گلاب تے ہور دوجے پھُل اُگائے ہوئے سن۔ فیر اک نکی جیہی بغیچی سی جیہدے وچ امب، نمبو، جامن، مٹھے تے کھٹیاں دے بُوٹے سن۔ ساڈی بھوئیں تے ککر تے بیراں توں اڈ ایہہ سارے بُوٹے ای اوپرے سن۔ ایہہ بستی وادیاں اتے اوہناں دیاں نہراں دے پانی نال ایتھے آئے سن۔

ایہہ نویں رُکھ اونا چر ای جیوندے سن جنا چر ایہناں نوں برابر پانی ملدا رہندا جدوں کہ ایس دھرتی دے اپنے رُکھ لمے سوکے یاں تتے وچ وی لما چر جیوندے ہین۔ مینوں ڈر ہے پئی جے کدے سوکا آ جاوے یاں دریاواں دا پانی ڈکیا جاوے تے کال پئے جاوے گا تے علاقہ ریتڑ بن جاوے گا۔ تاریخ، اچیچا سندھ وادی دی تاریخ نوں ویکھدیاں اسیں آکھ سکدے ہاں پئی جدوں وی دریاواں نے پاسہ ماریا، واہی بیجی والے ساوے علاقے بنجر ہو گئے۔ ایس بھوئیں تے بڑی بھرویں کھیتی ہوندی رہی ہونی اے تے ایتھے دالاں، کپاہ تے دوجیاں فصلاں ہوندیاں رہیاں ہین۔ ایہدے توں دس پیندی ہے پئی یاں تے ایتھے دا نہری نظام بڑا ودھیا رہیا ہے یاں فیر گھنے جنگلاں پاروں مینہ بھرواں پیندا رہیا ہے۔ سکندر بادشاہ جیہدی دنیا نوں فتح کرن دی مہم پنجاب وچ ای مُکی سی نے وی ایتھے کپاہ دی فصل ہون دی دس پائی ہے۔

رگ وید موجب سرسوتی دریا ستلج تے جمنا دے وچکار وگدا سی۔ کھوجی راجستھان تے پاکستان دے علاقے تھر وچ ایس دے وگن دے نشان بھالدے پئے ہین۔ تھر دیپ ناں

دی اک این جی او نے تھر دے وچکار پانی دی ہوند دی کھوج کیتی ہے تے وچار ہے پئی ایہہ اوہوای پرانے سرسوتی دریا دی رہند کھوہند ہے جیہڑا ایس ریتڑ دے وچکار آ کے سُک گیا سی۔ جدوں میں اوس تھاں تے گیا سی، تھر دیپ دے وڈے افسر مینوں دسیا پئی ایتھے دی مقامی لوکاں نوں بڑا پک ہے پئی ایتھے کدی پانی دا بھرواں ذخیرہ رہیا اے۔ خورے ایس گواچے دریا دیاں یاداں ایہد ے آل دوالے رہندے لوکاں دے چیتے دا اک انگ بن گئیاں۔

بھورا کاہل نال جے اگانہہ ودھیئے تے اوس تھاں اپڑیئے جتھوں مسلماناں دا پنجاب وچ آوَن دا زمانہ شروع ہوندا اے تے اسیں اپنیاں ایہناں لکھتاں وچ اوس دی ہی گل کر رہے ہاں، ایس علاقے دے ماحول بارے کوئی ٹھکویں جانکاری نہیں لبھدی۔ ایس لئی سانوں ول ولا کے دوجے وسیلیاں جیویں لکھتاں، تاریخ، یاداں تے ہتھلی معاشی جانکاری دا لڑ پھڑ کے ای ٹُرنا پوے گا۔

بارھویں صدی عیسوی وچ پاکپتن وچ گزرے صوفی شاعر بابا فرید نے اپنی شاعری وچ وَن دے رُکھ دا کئی واری ناں لیا ہے تے نال ای گندلاں، ہنگ، کتھوری، شکر، کھنڈ، گُڑ، ماکھی، ماجھا دُدھ، ڈھڈ (بھکڑا) کنڈا، داکھ، ککر، اُن تے پٹ دی وی گل کیتی ہے۔ اک شعر وچ اوہ آکھدے نیں پئی ویلے دے حاکم کھنڈ، شہد تے مجھاں دا دُدھ ورتدے نیں۔

خواجہ نظام الدین اولیاء اپنے چیتے نوں پھرولدے ہوئے لکھدے نیں پئی بابا فرید دی درگاہ تے بہتا ڈیلے اُبال کے ٹبر، پڑھیاراں، درویشاں تے دوجے پروہنیاں نوں کھوائے جاندے سن۔ ڈیلے بار دے ایس گھنے وچ واہوا ہوندے سن۔ خواجہ نظام الدین دی لکھت توں ایہہ نتر دا ہے اجودھن (پاکپتن) ورگا شہر انج دے رُکھاں تے جھاڑیاں وچ گھریا ہویا سی تے عام لوکائی سوکھیاں ای اوتھے اپڑ وی جاندی سی۔ ایہد ے توں ایہہ وی دس پیندی ہے پئی جنگل اوس ویلے دھاڑویاں نے جنگلاں دی وڈھ ٹک وی نہیں کیتی سی جیہد ے پاروں مقامی لوکائی بھیڑے ویلیاں وچ وی قدرتی پھلاں نال ڈنگ ٹپالیندی سی۔

جاپدا ہے پئی دکھن توں کئی نسلاں دے دھاڑویاں تے اُبھے توں راجپوتاں تے ہورناں دے دھاڑیاں توں پہلاں لہندے پنجاب دے کجھ حصیاں وچ مقامی لوکائی دی گذران بہتا قدرتی وسیلیاں تے شکار تے ای ہوندی سی۔ چڑھدے وچ واہی بیجی حیاتی

لنگھاؤن لئی وڈا وسیلہ سی جتھے بھوئیں زرخیز سی۔ بھوئیں ہیٹھاں پانی بہتا ڈونگھا نہیں سی تے مینہ وی بھرویں پیندے سن۔ ضیاء الدین برنی نے اپنی چودھویں صدی دی 'تاریخ فیروز شاہی' وچ اوہ مُل وی دسے ہین جیہناں تے دالاں، کھنڈ تے لُون لہور تے آگرہ دیاں منڈیاں وچ وِکدا سی۔ ایہدے وچ اوہنے غلاماں دے مُل وی دسے ہین: اک چنگے نسلی گھوڑے بدلے گھروکی کم کرن والیاں 20 زنانیاں، 5 لونڈیاں یاں سوہنے نڈھے، 10 کاریگر غلام تے 12 عام غلام بندے خریدے جاسکدے سن۔

ایہہ تے پکی گل اے پئی ہندوستانی تے دکھن ولوں آئے دھاڑویاں نے دراوڑی بولن والے مقامی تے قدیمی لوکاں نوں غلام بنا لیا تے جنگلاں اتے ویہلی بھوئیں تے مل مار لئی۔ ایہناں نویں حاکماں وچ جیہناں نوں وارث شاہ دے کہن موجب جگے آکھیا جاسکدا اے، جٹ، راجپوت، کجھ ارائیں، سید تے قریشی سن۔ نویں مل ماراں نے کجھ علاقیاں وچ ڈنگراں دی چروالی تے کجھ وچ واہی بیجی سانبھ لئی۔ مثال دے طور تے وارث شاہ دے قصے 'ہیر رانجھا' وچ رانجھا واہی بیجی سماج دا سی تے ہیر چروالاں دے قبیلے دی سی۔

مقامی لوک یاں تے غلام بن گئے یاں فیر کئی طرحاں دے پکھی واس۔ اوہناں وچوں کجھ نیں لوکاں نوں پرچاؤن دے پیشے پھڑ لئے جیویں بازی گری، کھڈونے بناؤنا، تھیٹر، سنگیت، شجرے سانبھن، تاریخ سناؤن تے وڈیریاں دے قصیدے پڑھنا وغیرہ۔ کجھ قبیلے پکی واس سداؤن لگ پئے تے صدیاں توں تھاں تھاں پھردے تے منگ پن کے یاں چوریاں کر کے گذران کردے۔ کجھ اک نے مُردار کھانا شروع کر دتا جیہدا کارن ہندو جٹاں ولوں شکار اتے ڈنگراں نوں مارن دی منائی ہوسکدا ہے۔ ڈنگر چوری دا پیشہ دھاڑویاں ولوں قدیمی لوکاں نوں اوہناں دیاں تھاہراں توں وانجھا کر کے کڈھن پاروں ہوند وچ آیا جاپدا اے۔ کجھ وسیباں وچ جتھے بند تے کاریگری نال چوری کرنا مان دی گل سمجھیا جاندا اے۔ ایہدا کارن مقامی لوکاں دی بھوئیں کھس جان پاروں اوہناں وچ کرودھ ہوسکدا ہے۔ ایہہ اک وکھری گل اے پئی چوراں دے جتھیاں نوں طاقتور جاگیرداراں دا تھاپڑا ہوندا سی تے اوہناں نوں 'رسہ گیر' آکھیا جاندا سی۔ پچھلے ورھے بار دے اک مشہور رسہ گیر 'پناہ رجوکا' نے 'وچار ڈاٹ کام' نوں اک انٹرویو دتا سی (ایہہ انٹرویو ایس لنک تے پڑھیا جاسکدا ہے) جیہدے وچ

اوہدے کولوں وچار ڈاٹ کام نے سوال پچھیا سی پئی لوکی اوہدے رسہ گیری دے پیشے نوں کیویں ویکھدے نیں؟ اوہدا آکھنا سی پئی 'ساڈے لوکاں لئی رسہ گیری ودھیا کم ہے تے دوجیاں لئی بھیڑا کم ہے۔'

ایہہ وی حیرانی جوگ گل ہے پئی مگرلے قدیمی لوکاں نے جاگیرداری زمانے وچ وی کلاء تے سُوجھ دے کماں وچ بیٹھلے میل وچ رہندیاں ہویاں بھرواں سیر پایا۔ پاکستان دے مشہور سنگیت کاراں تے کلاکاراں وچوں بہتے ایس میل وچوں ای ہین۔ اچیچا پینڈو فوک تھیٹر تے دوجے دل پرچاؤن دے پیشیاں تے دراوڑی بولن والیاں دی سرداری ہے۔ پنجاب دے جاگیرداری اتے دھاڑوی وسیب دے مقابلے وچ ایہناں قدیمی لوکاں دی ایس انوکھی سُوجھ اتے کلاکاری دا کارن لبھن لئی بھرویں کھوج لوڑیندی ہے۔

مقامی لوکائی اتے اوہدی بھوئیں تے مل ماری نے ایہہ سماجی ماحول بدلیا ہونا اے۔ پرلہندے پنجاب دی دھرتی جیہنوں بار دا علاقہ آکھیا جاندا ہے، وچ انگریز بستی واد دے زمانے تیکر کوئی ڈھلی بدلی نہیں سی آئی۔ لوک سوکے تے ہور مندے حالاں وچ وی بُتا سارلیندے سن کیوں جو رُکھ تے جھاڑیاں جیون جوگا کھابا تے دیندے ای سن۔ ایس توں اڈ بار دا علاقہ شکاری پکھواں تے ڈنگراں نال بھریا ہویا سی۔ وارث شاہ نے ہیر تے اوہدیاں سکھیاں نوں 'ہرنیاں دی ڈار' نال رلایا ہے۔ اُنیویں صدی وچ میاں محمد بخش دے زمانے وچ پنجاب وچ ہرناں دی گنتی بڑی بھرویں سی تاہیوں اوہناں لکھیا 'مگر شکاری کرے تیاری بار چریندیا ہرناں'۔ ایسے طرحاں ای مرزا صاحباں دا قصہ جوڑن والے عظیم شاعر پیلو نے بار دے موراں تے توتیاں بارے لکھیا ہے، 'توتے بولن بار دے تے ونیں جھنگارن مور'۔ بار دے پچھلی اک صدی وچ مُک مکا گئے پکھواں، ڈنگراں تے درندیاں بارے لکھن لئی تے کاغذاں دے تھبے دے تھبے لوڑیندے نیں۔

کئی ورھے پہلاں اک انگریز ڈاکٹر جے ایل سٹیوارٹ جیہنے پنجاب دے جنگلاں دی سانبھ کیتی، نے 270 صفحیاں دی اک کتاب لکھی سی جیہدا سرناواں ہے "پنجاب وچ اُگن والے وڈمُلے رُکھ جھاڑیاں تے جڑی بُوٹیاں"۔ اوہنے 57 صفحیاں دا پنجابی وچ اک ویروا وی دتا ہے جیہدے وچ اوہ ہزاراں رُکھ نیں جیہڑے پنجاب وچ اوہنے اکھیں ویکھے سن۔ ہزاراں

رُکھ اوہدی لکھت وچوں رہ وی گئے ہوون گے کیوں جو اوہ تے وڈ مُلے رُکھاں دی ہی گنتی کر رہیا سی۔

پنجاب دے ماحولیاتی نظام دا ناس تے انگریزتوں بہت پہلاں ای وجنا شروع ہو گیا سی پربستی واد نے ایہنوں اینی چھیتی برباد کیتا پئی بابا فرید یاں خواجہ نظام الدین اولیاءنوں اج اوہدا اک تیلا وی نہیں لبھے گا۔ ہر کھ دی گل ہے پئی پچھلے چار دہاکیاں توں انھے واہ معاشی ترقی نے پنجاب نوں لوہے بجری دا جنگل بنا چھڈ یا ہے جتھے ماحول دی بربادی نے بھوئیں دا مہاندرہ وگاڑ دتا ہے۔

(وچارڈاٹ کام دے شکریے نال)

ون تے جنڈ کریر دی گئی مُک حیاتی
حکم ہویا قتلام دا ویکھ قدرت ذاتی
روون ڈھاہیں مار کے اوہ دینہہ تے راتی
کیوں سر ساڈے آ گئی ایہہ کاتی
کہیاں اتے کہاڑیاں آ پائی جھاتی
تیر کلیجے رڑکدا ورم وچ چھاتی
کئیں وَل باجھ خُدا دے لکھ پایئے پاتی
اگّیں لا کے ساڑ دے کر دین چواتی
سنگری ڈیہلے پپل دی گل گئی گواتی

(غلام مرتضیٰ شاہ)

سورم گتی دی ریت

ویدی عہد

پراچین (پرانے پنجاب) دے سماجی تے ثقافتی کھلاراتے لوکاں دے جیون بارے جانکاری دین والی سبھ توں پہلی کتاب ''رِگ وید'' ہے، جو پنجاب وچ ہی رچی گئی سی۔ بھاویں ایہد ے وچ دتے سماچار پراچین عہد دے ہن، پرمورخاں دا خیال ہے کہ ایہناں نوں لکھتی روپ دو ہزار قبل مسیح وچ ملیا، جیس کرکے اوس سمے دے صحیح جیون دا روپ پیش کردے ہن۔ ''رِگ وید'' دے تجزیے توں جاپدا ہے کہ اوس ویلے انتہائی ترقی یافتہ شہری ثقافت پینڈو ثقافت دیاں سٹاں ہیٹھ دم توڑ رہی سی۔ ویلا پاکے ودھیرے مہذب شہری لوک جابر ہوگئے سن تے اوہناں نے پینڈواں دی لُٹ کھسٹ شروع کردتی سی۔ جدایہہ زورظلم اسہہ ہوگیا، تاں پینڈو لوک اُتر ول دے پہاڑی لوکاں دی مدد نال شہریاں دی جابر گھٹ گنتی دے ورودھی اُٹھ کھڑے ہوئے تے اوہناں نے ایہناں دا خاتمہ کردتا۔ ''رِگ وید'' وچ شہریاں تے پینڈواں دی ایسے مُٹھ بھیڑ داتے پینڈواں دی جِت دا ورنن ہے۔ ایہہ سارا سماجُدھاں تے وِیرتا دا سما ہے، جیہد ے وچوں جوانی دے جوش، مردانگی، درڑھتا تے شکتی دی جھلک پیندی ہے۔ بھاویں ایہد ے وچ بہتا کرکے سُرگ لوک دے دیوی دیوتیاں ___ اِندر، وایُو، مرُت وغیرہ دا ورنن ہے، پر دیوتیاں نوں وی مات لوک دے سُور بیراں دا رنگ روپ دتا گیا ہے، جو رتھاں تے چڑھ کے رن بھُومی وچ ِنتر دے تے اتھاہ جوش نال تیراں دی ورکھا کردے ہن۔ ایہناں دیوتیاں دے ورنن توں ہی اسیں پنجاب دے بہادر جواناں دا نکھ شِکھ تے چہرا موہرا ویکھ سکدے ہاں۔

''رِگ وید'' وچ اِندرنوں دیوتیاں وچوں شرومنی تے اوہناں دا راجا دسیا گیا ہے۔ اوہ اک جماندرو جودھا ہے تے بڑا بلوان اتے پھُرتیلا ہے۔ اوس دا سریر رِشٹ پُشٹ تے بھارا ہے اتے سارے انگ گٹھے ہوئے ہن۔ تیر کمان تے سخت دھات دے پتھر ورگے کرڑے وجر اوس دے شستر ہن۔ وایُو دیوتا اوس دا رتھوان ہے، پر آپ وی بڑا نپُن رتھ واہی ہے۔ اوس دے حملے دھرتی نوں کمباندے، پہاڑاں نوں ہِلا دیندے تے قلعیاں نوں چُور چُور کر دیندے ہن۔ اوہ سوم رس (شراب) دا رسیا تے انتاں دا بھوگ ولاسی ہے۔ اوس دے کول گئواں، مہیاں گھوڑے تے بے انت دھن ہے، جیس نوں اوہ دوہیں دوہیں ہتھیں اپنے شردھالواں وچ ونڈدا ہے۔

اِندرتوں بناں ہور دیوتے وی ایسے طرح دے جودھے تے لڑاکے وکھائے گئے ہن۔ دیوتیاں دے ایس بیان توں اسیں اوس سمے دے پنجاب دے وِیر سماج دی پُوری تصویر کھچ سکدے ہاں۔ ایس سماج دی واگ ڈور گٹھے ہوئے انگاں تے ہٹے کٹے سریراں والے سجیلے تے سُندر جودھیاں دے ہتھ وچ سی۔ اوہناں دے سر اُتے کیس تے مُونہہ اُتے داڑھی مُچھاں سن۔ اوہناں دے سریر چمکیلیاں زِراں نال ڈھکے ہوئے ہوندے سن تے اوہ سر اُتے لوہ ٹوپ پاوندے سن۔ ایس توں چھُٹ اوہناں نے سونے دیاں ہار ہمیلاں، جھانجراں تے ہور گہنیاں نال سریر سجاون دا شوق سی۔ اوہ بڑے شاندار رتھاں وچ چڑھدے جاں گھوڑیاں دی سواری کردے سن تے لڑائی وچ تیر کمان، لٹھاں، گنڈاسے، برچھے نیزے تے وجر وغیرہ شستر ورتدے سن۔ اوہ کھان پین دے بڑے دھنی سن تے بھاری ماترا وچ شراب، ماس، دودھ تے اناج وغیرہ چٹم کر جاندے سن۔ اوہ جیون نوں رج کے مانن اتے کھاؤ پیو موج اُڈاؤ، دی وچار دھارا وچ یقین رکھدے سن۔ رتھاں دی دوڑ، گھوڑ دوڑ تے سنگیت اوہناں دے مکھ پرچاوے سن۔ بھیانک تے دلیر جودھے ہون دے نال نال اوہ ہتھ دے کُھلے، سکھی، دانی، دَیاوان تے چنگے پراہون چار وی سن۔ اوہناں دا مکھ کِتا شہراں اُتے قبضہ کرنا، اوہناں دے وسنیکاں نوں لُٹنا تے قتل کرنا، مال ڈنگر چُرانا تے ایہناں نوں اپنے پچھلگاں تے ساتھیاں وچ ونڈنا سی۔ اوہ اپنے ڈھاڈھیاں، مداحیاں تے ہور سوالیاں نوں رجواں دان دیندے سن۔ لچڑ پُنے تے شوم پُنے، سودخوری تے دھن جوڑن نال اوہناں نوں بہت زیادہ چڑ

سی، ایس لئی اوہ حساب کتاب تے گنتیاں منتیاں وچ نہیں پیندے سن۔ اوہ سدا چڑھدیاں کلاں وچ رہ کے ایس جیون دے سکھاں تے خوشیاں نوں رج کے ماندے سن۔ اوس سمے دے پنجابی دُنیاوی کماں دے نال اپنے مذہبی کرم دھرم وی آپ پورے کرلیندے سن۔ ایس لئی اوہناں وچ سپاہیاں، پجُاریاں کویاں تے سنگیت کاراں وغیرہ دا کوئی وتکرا نہیں سی۔

ویدی کال دا سماج قبیلیاں وچ ونڈیا ہویا سی۔ قبیلے دے وڈیرے جاں سردار نوں راجن کہندے سن۔ راجناں دی اگوائی ہیٹھ قبیلے آپو وچ لگا تار لڑدے رہندے سن۔ سماپا کے کئی بلوان قبیلے وڈے وڈے راجاں وچ بدل گئے تے شاستر دھاری لڑاکیاں دا اک وکھرا گروہ کشتری جم پیا۔ پر ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ کشتریاں توں بناں ہور طبقے جُدھ وچ حصہ نہیں لیندے سن۔ سگوں برہمناں، ویشاں تے شودراں دیاں وی کئی فوجی وستیاں سن اتے لوڑ پین اُتے ساری دی ساری قوم جنگ وچ کُد پیندی۔ اصل وچ اوس سارے سماج اُتے لڑائیاں جھگڑیاں، مار کُٹ تے کٹ وڈھ دا ماحول بنیا ہویا سی۔ لوکاں دے کناں تے ہر ویلے رتھاں دے چلن دی کھڑ کھڑاہٹ تے گھوڑیاں دی ہنہناہٹ گونجدی رہندی سی تے ایہہ اوہناں نوں وِیرتا دے سچے وچ ڈھالدی سی۔

وِیرتا دے اُتلے پچھوکڑ بارے ویداں وچوں ہی سانوں اک ہور گل پتہ لگدی ہے۔ کئی وید منتراں توں ایہہ جاپدا ہے کہ پنجابی سورما چواہاں پاسیاں توں بلوان دُشمناں نال گھریا ہویا ہے۔ اوہدے سارے کارج وچار ویریاں دا ہی ناس کرن اُتے مرکوز نیں۔ اوہ دُشمناں دا کُھرا کھوج مٹاون لئی دیوتیاں کولوں ور۔ دان منگدا دسدا ہے۔ جاپدا ہے کہ کئی ہزار سال بعد مغل راج دے سمے پنجابیاں لئی اوہو جیہے حالات پیدا ہوگئے سن۔ ایس لئی گورو گوبند سنگھ جی نے اکال پُرکھ توں ایسے طرح دا ور۔ دان منگیا۔

ہمرے دُشٹ سبھ تُم گھاوہُ
آپ ہاتھ دے موہ بچاوہُ

سبھ بیرن کو آج سنگھریے
چُن چُن ستر ہمارے ماری ایہہ

اوس سمے عام طور تے فوج دے دو ہی طبقے سن ___ اک پیادے تے دُوجے رتھاں والے ___ ہاں، کِتے گھوڑ سواری دا وی حوالہ ملدا ہے۔ کیگی (Kaegi) نے ویدی کال لڑائی دی دِرش ایوں بیان کیتی ہے:

''جد دُشمن آریہ دیاں سرحداں دے نیڑے پہنچدا ہے، تاں اگے مٹی دیاں کندھاں کھڑیاں کر دتیاں جاندیاں ہن، لکڑی دے تختیاں نال مورچہ بندی کیتی جاندی ہے تے کہہ دے الگھ پُشتے بنھ دتے جاندے ہن۔ ایس توں چھُٹ دیوتیاں توں مدد لین لئی اوہناں دے اگے بلی دتی جاندی ہے۔ پھیر فوج اُچی اُچی جنگی گیت گاوندی جھولدے نشان لے کے سوندھیاں تے بِگلاں دی گھنگھور وچ اگے ودھدی ہے۔ جو دھا رتھ دے کھبے پاسے رتھوان دے کول کھلوندا ہے۔ اوس نے پتّل دی زرہ تے لوہا ٹوپ پایا ہوندا ہے۔ اوہ اپنی کمان وچوں سنگ جاں دھات دیاں زہریلیاں نوکاں والے تیر چھڈدا ہے تے پھیر نیزہ، برچھا، گنڈاسا تے گلیل پھڑ کے اگے ودھدا ہے۔ پیادے نیڑے نیڑے پنڈ وار جاں قبیلے وار قطاراں وچ کھڑے ہوندے ہن۔ جت ہون دی صورت وچ سوندھیاں دی گھنگھور وچ خوشیاں منائیاں جاندیاں ہن تے شکرانے وجھوں دیوتیاں نوں بلی دتی جاندی ہے۔''

ویر کال تے بھاگوت گیتا

ویدی عہد دیاں لگاتار مُٹھ بھیڑاں، ٹکراں تے مہماں توں بعد پنجاب وچ جیس وِیر سماج نے جنم لیا، اوس دی کُجھ جھلک اسیں اوس سمے وچ لکھے گئے عظیم رزمیہ ''مہا بھارت'' وچوں ویکھ سکدے ہاں۔ 'پنجاب دے جمیاں نوں نت مہماں' والی گل ایس عہد وچ وی اونی ہی ٹھیک سی جنی ویدی جُگ وچ۔ ایہہ سا سدیوی لڑائیاں بھڑائیاں دا جُگ جاپدا ہے، جیہدے وچ ویر جوان لڑائیاں مُل لیندے ہن۔ ٹاکرے دے موقعے بھالدے ہن تے وروودھیاں نال دو دو ہتھ کرن لئی اُتاولے ہن۔ ایس عہد وچ سورمے دا آدرش جِت جاں موت ہے۔ اوس دے خیال وچ جِت

نال ایس دُنیا وچ شہرت، جس تے سُکھ ملدا ہے تے مرگ دی حالت وچ سوَرگ وچ سدیوی سُکھ دی پراپتی ہوندی ہے۔ ایس عہد دے جودھے رن بھومی وچ ہوئی موت نوں ودھائی یوگ تے بسترے وچ ہوئی موت نوں گھور پاپ سمجھدے ہن۔ دُر جودھن تاں ایتھوں تک کہہ دیندا ہے کہ جو پُرش روگ گرست ہو کے مردا ہے، اوہ منکھ ہی نہیں۔

قدرتی طور تے ایس سماج وچ برہمن پجاری پچھے رہ گئے سن تے کشتری سورمیاں دی مانتا ودھ گئی سی۔ جودھیاں دا بول بالا ہو گیا سی تے اوہ برہمناں دا گھمنڈی وتیرہ برداشت نہیں کردے سن، جیویں راجا یایاتی دی کشتری رانی اپنی برہمن سوکن دیوائنی نوں کہندی ہے، ''تہاڈا برہمناں دا کم تاں راجیاں دی تعریف کرنا ہی رہ گیا ہے۔'' پر ایس جُگ وچ طبقیاں دے بندھن اینے کرڑے نہیں سن تے ہر طبقے دے لوک وار وار اپنا کِتا بدلدے رہندے سن۔ صرف برہمن ہی کھتری جاں کھتری ہی اپنا کِتا بدل کے برہمن نہیں بن سکدا سی سگوں ویش وی برہمن جاں کھتری بن سکدے سن۔ ''مہا بھارت'' وچ تاں برہمناں دا شودر بن جانا وی ممکن منیا گیا ہے۔ برہمن اوہ ہے جو سکھی، دانی، سچیار تے ماف کرن والا ہے۔ اتے جنم دے شودر وچ وی ایہہ گُن ہن تاں اوہ وی برہمن ہے۔ ایہو جیہا لچک دار سماجی ڈھانچہ ویرکال دیاں لوڑاں دے عین مطابق سی۔ جد کہ لڑنا بھڑنا لوکاں دا منکھ کِتا سی تے جُدھ وچ نپُنتا کسے پُرش نوں وڈتا دے اہل بنا دیندی سی۔

ایس عہد وچ انفرادی بہادری نوں ودھیرے مانتا پراپت سی۔ سُورمے اپنی جِت وچ اٹل نشچا رکھ کے منے پرمنے سورمیاں نوں لڑائی لئی ونگاردے سن تے اپنے نالوں نیویں جاں کمزور نال لڑنا ہتک سمجھدے سن۔ ''مہا بھارت'' دی لمی لڑائی وچ جیہدا ویروا اسیں اگے دیواں گے، بہتا حصہ انفرادی مقابلیاں دا ہے۔ ایس عہد دے سُورمے بھاویں اموڑ، اکھڑ کھاند تے ہُکڑ باز سن، پر عام طور تے جُدھ دے منے پرمنے اصولاں تے ضابطیاں دا پالن کردے سن۔ ''مہا بھارت'' وچوں پتہ لگدا ہے:

> ''جُدھ شروع ہون توں پہلاں یُدھشٹر تے اوس دے ساتھی بناں
> کسے شستر جاں زرہ دے ننگے پیریں چل کے بھیشم پتاما دے تمبو وچ
> گئے۔ اوہناں نے آوندیاں ہی اوس دے چرنیں ہتھ لایا تے اوہدے

کولوں اشیرواد منگی۔''

وِیر کال وچ پنجاب دے جواناں دا مُڈھلا کِتا جُدھ کرنا سی، ایس لئی اوہناں نوں بچپن توں ہی جنگ دی سکھلائی دتی جاندی سی۔ جنگلاں وچ رِشیاں منیاں دے آشرم، سیاسی، مذہبی تے دُنیاداری دی سکھیا دین توں چھُٹ فوجی اکادمیاں وی سن، جیہناں وچ نوجوان لڑکے جنگی کرتب، گھوڑ سواری، تیز اندازی اتے تلوار تے گُرز وغیرہ چلان دی جاچ سکھدے سن۔ ایہہ اکادمیاں جان نوں جوکھوں وچ پاون دے چاہوان، جِت نشچا رکھن والے، ہٹھی، بلی تے دلیر جودھے پیدا کر دیاں سن۔ جو جدھاں تے مقابلیاں لئی ہمیشاں تیار بر تیار رہندے سن۔

''بھاگوت گیتا'' وچ جو ''مہا بھارت'' دا اک حصہ ہے، سورم گتی دے وچار دی بہت سندر وضاحت کیتی گئی ہے۔ ایہدے وچ پہلی گل ایہہ دسی گئی ہے کہ بہادر بندہ اپنے پروار، قبیلے جاں ذات برادری دے تنگ تے نیویں پدھر توں اُچا اُٹھ کے سمُچے سماج دی بھلائی دا خیال رکھے تے سماج لئی اپنا فرض پورا کرن ویلے جان وارن توں وی سنکوچ نہ کرے۔ خاص طور تے جد لڑائی دھرم تے سچائیاں دی خاطر لڑی جا رہی ہووے تاں جودھے نوں پچھے کدی وی نہیں ہٹنا چاہیدا۔ دوجی گل، گیتا، ایہہ دسدی ہے کہ کم کرنا منکھ دے سُبھا وچ ہے۔ چاہے کوئی چنگا کم کرے تے چاہے مندا۔ بھاویں سریر کر کے کوئی منکھ نکرمی ہون دا دعویٰ کرے، پر من کر کے اوہ نکرمی نہیں ہو سکدا۔ سو منکھ نوں چاہیدا ہے نکرمی ہون دا پکھنڈ چھڈ کے پوری لگن نال اپنے کتے دا کم کرے تے نتیجیاں ولوں بے پرواہ ہو جاوے۔ جو آدمی جت تے ہار نوں اکو جیہا سمجھدا ہے، جت وچ ابھیمان نہیں کردا تے ہار وچ دل نہیں چھڈدا اتے ایوں دوہاں حالتاں وچ اک رس رہ کے من دی شانتی قائم رکھدا ہے، اوہی سچا یوگی ہے۔ سو ''گیتا'' وچ کرم دا مطلب 'کر گزرنا' جاں کُجھ کر وکھان اُتے زور دیندی ہے اتے دسدی ہے کہ نتیجیاں دا خیال کیتے بغیر کرم کرن والا منکھ کرم کردا ہویا وی نکرمی ہوندا ہے۔

سورم گتی دے راہ وچ دو وڈیاں رکاوٹاں ہن۔ اک موت دا ڈر تے دوجا سمبندھیاں دا پیار۔ ''گیتا'' منکھ نوں ایہناں دوہاں توں مُکت کردی ہے۔ ایہہ دسدی ہے کہ جنم تے مرن ایشور دے ہتھ وچ ہے، منکھ دا ایہدے وچ کوئی دخل نہیں۔ جُدھ وچ اسیں کسے نوں نہیں ماردے کیونکہ مرنا تاں ربی رضا ہے تے مارن والا صرف نمت ماتر جاں ربی

رضا ہے۔ جُدھ کسے ارُک تے اٹل ستھتی دے کارن ہوندے ہن تے جودھے دا کرتو بناں کسے اُٹنکن، جھجک جاں جت ہار دے خیال توں اوہدے وچ حصہ لینا ہے۔ ایہہ کُجھ کردیاں اوس نوں پرواری تے متر چاری دے سمبندھاں نوں وی لانبھے رکھ دینا چاہیدا ہے۔

اُتلے وچارتوں ایوں جاپدا ہے کہ ''گیتا'' صرف جُدھ تے ویرتا دی پریرنا دین والا گرنتھ ہے، پر اصلیت ایہہ ہے کہ ویرتا دے نال نال ایہہ شانتی تے اہنسا دا اُپدیش وی دیندی ہے۔ ایہہ دسدی ہے کہ اہنسا، شانتی، تیاگ، سچائی، دیا (خیرات)، پوترتا، کھِماں تے نمرتا وغیرہ گُناں دا دھارنی بندہ ہی مُکتی پراپت کر سکدا ہے۔ سوال پیدا ہوندا ہے کہ رن بھومی وچ سینکڑیاں آدمیاں دا گھات کرن والا بندہ اہنسا وادی کیویں ہو سکدا ہے؟ ''گیتا'' نے ایس گُنجھل دا حل دوطرح نال دتا ہے۔ پہلی گل ایہہ کہ کرم دا چنگا جاں مندا ہونا نیت اُتے زبھر ہے۔ اک سوربیر جی لڑائی وچ صرف ایس وچارتوں حصہ لیندا ہے کہ لڑنا اوہدا دھرم ہے۔ اوہدے دل وچ نہ اپنے ورودھیاں لئی کوئی مند بھاونا جاں ویر بھاو ہوندا ہے تے نہ اپنے ساتھیاں لئی کوئی طرف داری جاں لحاظ ملاحظہ۔ اوہ اپنے کرم ولوں پُورن طور تے بےعیب ہوندا ہے اتے اوس نوں ایس کرم دے پھل جاں سٹے دی چنتا نہیں ہوندی۔ ''گیتا'' دسدی ہے کہ ایس طرح دے بےعیب جی نوں مارن دا پاپ نہیں لگدا، نہ اوہدے اُتے کسے بُرائی دا اثر ہوندا ہے۔ اہنسا اک اجیہا گُن ہے، جیس دا بھاوسٹ پھیٹ توں سنکوچ کرنا نہیں، سگوں ویر بھاو تے گھِرنا دی ان ہوند ہے۔

''گیتا'' نے دوجی گل ایہہ دسی ہے کہ دھرم جدھ تے ادھرم جُدھ وچ فرق ہے۔ جیہڑی لڑائی انیاں نوں دور کرن اتے سچ دی حمایت وچ اوس ویلے لڑی جاندی ہے، جد ہور سبھ حیلے بیکار ہو جاندے ہن اتے جو ویر بھاوتوں بناں لڑائی دے منے پرمنے اصولاں مطابق لڑی جاندی ہے، اوہ دھرم جُدھ ہے۔ ایس دا مطلب سماج دا بھلا کرنا تے نیکی ہے۔ ایہو جیہا جُدھ حقی ہوندا ہے تے آتم سکھ ہوندا ہے۔ جد ڈاکٹر کسے روگی دے انگ نوں چیرا دیندا ہے تاں اوس دی نیت اوس نوں راضی کرن دی ہوندی ہے، بھاویں اپریشن کردیاں روگی نوں تکلیف ہوندی ہے تے کئی وار اوس دی موت وی ہو جاندی ہے۔ ایسے طرح جد کوئی جج کسے دوشی نوں موت دی سزا دیندا ہے تاں اوس دا مطلب سماج دا بھلا ہوندا ہے۔ جج نوں قتل دے دوش دا

حمایتی نہیں کہیا جا سکدا۔ ایسے طرح جد کوئی جودھا سماج وچوں روز ظلم، دھکے جاں انیاں وغیرہ برائی نوں دور کرن لئی لڑائی وچ اپنا لہو ویٹدا جاں کسے دا خون کردا ہے، تاں اوہ اک قابل تعریف کم کردا ہے۔ اوس دا مقصد پوتر ہوندا ہے، بھاویں ایہد ے نال کئی بندیاں دی جان جاندی ہے، جیہناں وچوں کئی اُکا نردوش ہوندے ہن۔ سُورما جُدھ کردیاں تے لوکاں نوں ماردیاں وی اپنی اہنسا دا سُبھا قائم رکھدا ہے، ایس لئی ہنسا دے پاپ دا بھاگی نہیں بندا۔ ایوں اہنسا تے جُدھ اک دُوجے دے ورودھی نہیں سگوں پُورک (پورا کرن والا) ہن۔

''بھاگوت گیتا'' وچ ویرتا دی اوس عالمی فلاسفی دی تشریح کیتی گئی ہے، جو وِیر کال دے پراچین پنجاب وچ پرچلت سی۔ ایہد ے وچ لڑائی دے کِتے نوں بہوں اُچا درسایا گیا ہے تے جودھے نوں سماج وچ وڈا ستکار یوگ مقام دتا گیا ہے۔'' گیتا'' سُوربیر جی نوں ایہہ درڑھ کراندی ہے کہ سماج دے کلیان واسطے اتے سماج وچ دھرم، نیاں تے سچ دا بول بالا کرن واسطے اوہدا جُدھ وچ جُوجھنا نہایت ضروری ہے۔ ایس طرح ایہہ جودھے دے ساہمنے اک اُچا آدرش رکھدی ہے، جیس دی پراپتی لئی اوہ اپنا سبھ کُجھ داء تے لا دیندا ہے تے بھیانک مُشکلاں دا ساہمنا کردا ہو یا نہ تھڑکدا ہے، نہ پچھے ہٹدا ہے۔ ایس سکھیا دے پر بھاو ہیٹھ ویرکال دے پنجابیاں نے ویدی جُگ وچ دیاں بہادری دیاں ریتاں نوں اگے ودھایا تے بہادری دے اوہ پُورنے پائے، جیہناں نے ساری دُنیا نوں دنگ کردتا۔ پروفیسر جے۔ این بینر جی لکھدے ہن:

> ''پورس دی فوج اپنے اگے کرشن مہاراج دی تصویر رکھدی سی تے'' گیتا'' وچ دتی سِکھیا مطابق عمل کردی سی۔''

سچ تاں ایہہ ہے کہ پورس دی فوج نے ہی نہیں سگوں پنجاب دے سُوربیراں دیاں کئی پُشتاں نے'' گیتا'' دی سِکھیا توں لڑن مرن دا چاہ تے حوصلہ پراپت کیتا۔

آپ سنواریں مَیں مِلیں، مَیں مِلیاں سُکھ ہوءِ
فریدا جے توں میرا ہوءِ رہیں، سبھ جگ تیرا ہوءِ

......☆......

کتک کُونجاں، چیت ڈَونہہ، ساون بجلیاں
سیالے سوہندیاں پِر گل باہڑیاں
بابا فریدؒ

سانجھ دیاں کتاباں

کتاب	لکھاری	مُل
ہودے بیت	مرتب: ممتاز بلوچ	320 روپے
کاغذ تے کینوس	امرتا پریتم	350 روپے
ہیٹھ وگے دریا	مشتاق صوفی	140 روپے
تاء	مشتاق صوفی	160 روپے
مٹی داماس	مشتاق صوفی	100 روپے
سرسوتی توں راوی تائیں	غلام حسین ساجد	120 روپے
کسے سُفنے دے نال	غلام حسین ساجد	160 روپے
نیندر بھنی رات	غلام حسین ساجد	120 روپے
کھلارا	ریاض احمد شاد	240 روپے
اٹھے پہر تراہ	نسرین انجم بھٹی	140 روپے
وگدا پانی	محمد منشایاد	200 روپے
کمال کہانی	سعید بھُٹا	200 روپے
نابر کہانی	سعید بھُٹا	140 روپے
بار کہانی	سعید بھُٹا	300 روپے
نہ جھنگ چھٹیا نہ کن پاٹے	سعید بھُٹا	36 روپے
چھچھ پتر	فضل فرید لالیکا	300 روپے
1857 دی جنگ آزادی وچ وٹواں دا حصہ/ظہیر وٹو		80 روپے
سانجھی پیڑ	محمد آصف خاں/ فیاض مگھیانہ	130 روپے
چج دے دوہڑے	ممتاز بلوچ	260 روپے
رنگ رس	وسیم گردیزی	130 روپے
گھر دا جی	جسوندر سنگھ	120 روپے
وفاواں عشق دیاں	فضل احمد خسرو	200 روپے